

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 3 • 2021

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Заступник головного редактора

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БОРОФКА Н., доктор хаб., Німецький археологічний інститут, Німеччина

БРАУНД Д., професор, доктор хаб., Університет Екзетера, Великобританія

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ГАВРИЛЮК Н. О., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК А. А., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ІВАКІН В. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ІВАНЧИК А. І., член-кореспондент РАН, Національний центр наукових досліджень, Франція

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

КОРВІН-ПІОТРОВСЬКИЙ О. Г., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ПЕТРАУСКАС О. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор, Гете університет Франкфурта-на-Майні, Німеччина

ХОХОРОВСКИ Я., професор, доктор хаб., Інститут археології Ягеллонського університету, Польща

ARHEOLOGIA

RESEARCH JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 3•2021

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Deputy editor-in-Chief

TOLOCHKO P. P., Academician of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine

Executive Secretary

SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

BOROFFKA N., Professor, Dr hab., German Archaeological Institute, Germany

BRAUND D., Professor, Dr hab., University of Exeter, Great Britain

BRUIAKO I. V., DSc in History, Odesa Archaeological Museum of the NAS of Ukraine

BUIISKYKH A. V., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

CHOCHOROWSKI J., Professor, Dr hab., Institute of Archaeology of Jagiellonian University, Poland

DJINDJIAN F., Professor, Dr hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France

GAVRYLYUK N. O., DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVAKIN V. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

IVANCHIK A. I., Corresponding Member of the Russian Academy of Sciences,

National Center for Scientific Research of France

FORNASIER J., Professor, Doctor, Goethe University Frankfurt am Main, Germany

KAIZER E., Professor, DrHab, Free University of Berlin, Germany

KORVIN-PIOTROVSKYI O. G., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

MOTSIA O. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

PETRAUSKAS O. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

SKORYI S. A., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine

ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Фінальний палеоліт Житомирського Полісся
- POMBERGER B. M., KOTOVA N. S., STADLER P. New Hypothesized Musical Instruments of the European Neolithic
- ГУСЕВ С. О. Зооморфні зображення з трипільських поселень етапу ВІІ Середнього Побужжя
- ПАШКЕВИЧ Г. О., ЧЕРНОВОЛ Д. К. Знахідки горішків горобейника на пам'ятках України
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г. А. «Плетінка» на литовських і литовсько-руських монетах XIV ст.

Articles

- 5 ZALIZNIAK L. L. Final Palaeolithic of Zhytomyr Polissia
- 28 ПОМБЕРГЕР Б. М., КОТОВА Н. С., ШТАДЛЕР П. Нові гіпотетичні музичні інструменти неоліту Європи
- 36 HUSIEV S. O. Zoomorphic Images of the VII Stage Trypillia Settlements in the Middle Buh River Region
- 47 PASHKEVYCH H. A., CHERNOVOL D. K. Finds of *Lithospermum* Nuts at Archaeological Sites in Ukraine
- 61 KOZUBOVSKYI G. A. The «Plaiting» on the Lithuanian and Lithuanian-Rus Coins of the XIV Century

Публікації археологічного матеріалу

- ІВЧЕНКО А. В. Монети розкопу «Орієнт» некрополя Ольвії
- КОЗЛЕНКО Р. О. Мармуровий бюст Мітри-Тавроктон з Ольвії
- АКСЬОНОВ В. С. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника

Publication of Archaeological Material

- 81 IVCHENKO A. V. Coins From the «Orient» Excavation Site of the Olbian Necropolis
- 95 KOZLENKO R. O. The Marble Bust of Mithras Tauroctone From Olbia
- 106 AKSIONOV V. S. The Catacomb No. 74 of the Verkhni Saltiv Main Burial Ground

*До історії
стародавнього виробництва*

ГОРБАНЕНКО С. А., ІЛЬКІВ М. В., МИХАЙ-
ЛИНА Л. П., РІДУШ Б. Т. Жорна з Рєвного
на Буковині

117

ВОЛКОВ А. В. Косторізна справа Кам'янської
Січі

130

*To the History
of Ancient Crafts*

GORBANENKO S. A., ILKIV M. V., MYKHAI-
LYNA L. P., RIDUSH B. T. Millstones From
Revne at Bukovyna

VOLKOV A. V. Bone Carving of the Kamianka
Sich

Хроніка

Надії Оксентіївни Гаврилюк — 70

146

До ювілею Наталії Серафимівни Абашиної

147

News Review

Nadiia Oksentiivna Gavrylyuk is 70

To the Anniversary of Nataliia Serafymivna
Abashyna

Нові видання

149

New publications

© Л. А. Залізняк * 2021

ФІНАЛЬНИЙ ПАЛЕОЛІТ ЖИТОМИРСЬКОГО ПОЛІССЯ

Стаття присвячена культурним явищам, які, згідно з наявними археологічними джерелами, розвивалися у фінальному палеоліті (13,5–10 трт) на території Житомирського Полісся.

К л ю ч о в і с л о в а: фінальний палеоліт, Полісся, Овруцький кряж, епігравет, культури Лінгбі, Свідер, Красносілля.

Фінальний палеоліт (Final Palaeolithic, Terminal Palaeolithic) — остання, заключна фаза верхнього палеоліту Європи, що датується 13,5–10 тис. р. тому (далі трт) і має численні палеогеографічні відповідники: дріасовий період, пізньольодовиків'я, пізній або фінальний гляціал, тардигляціал. У популярній літературі ця драматична епоха стародавньої історії людства відома під назвами доби північного оленя та епохи катастрофічних повенів. Фінальний палеоліт (далі ФП) розпочався внаслідок потепління Рауніс близько 13,5 трт, коли льодовик відступив із Південної Балтії, відійшовши від морен Померанії далеко на північ до Скандинавії, звільнивши ложе Балтійського моря. Останнє виникло у льодовикову добу внаслідок прогину земної кори під вагою крижаного щита Скандинавського льодовика. Епоха тривала приблизно 3 тис. років і закінчилася близько 10,3 трт різким потеплінням унаслідок танення льодовиків Північної півкулі.

Природна обстановка

У попередній до ФП період пізнього палеоліту в прильодовиковій зоні Європи склалися особливі природні умови, які характеризувалися

низькими температурами, сухістю та континентальністю клімату. Сухі й холодні прильодовикові рівнини були зайняті безкраїми холодними степами, з густим трав'яним покривом, який був прекрасним пасовиськом для тварин мамонтового фауністичного комплексу (Формозов 1969; Величко 1973; Величко, Морозов 1982). Північ України на цей час населяли мисливці на мамонтів, що полишили відомі стоянки епіграветської культурної традиції: Мізин на Десні, Юровичі на Нижній Прип'яті, Кирилівська, Межиріч, Добраничівка на Київщині, Бармаки на Волині тощо.

Властиве фінальним етапам льодовикової доби потепління призвело до розмерзання морів, зволоження клімату, збільшення потужності снігового покриву. Сухі й холодні вітри з льодовика змінюються вологими західними вітрами з Атлантики. Завірюхи та ожеледиці взимку зумовлювали збільшення товщини снігового покриву, періодичну нестачу кормів, недоїдання та масовий мор трав'яних. Густий вовняний покрив мамонтів, вівцебиків, бізонів, розрахований на холодний, але сухий клімат, намокав під час відлиг. Подальші заморозки призводили до змерзання мокрої вовни й загибелі тварин від переохолодження (Верещагин 1979, с. 179).

Із таненням ґрунтової криги багатий кормами холодний трав'янистий степ перетворювався на заозерену й заболочену низкопродуктивну тундру, зарослу мохом, осокою, з міриадами комарів та мошок, які заважали випасу трав'яних (Верещагин, Барышников 1985, с. 29). Усі ці несприятливі для більшості прильодовикових трав'яних фактори особливо проявилися 13,5 трт, під час рауніського потепління. Вони стали головною причиною вимирання великих трав'яних мамонтового фауністичного комплексу та небувалого поширення північного оленя, пристосовано-

* ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

го до існування в умовах сучасної вологої й сніжної тундри.

Короткі потепління протягом фінального палеоліту змінювалися різкими похолоданнями, і на європейських рівнинах від Англії до Верхньої Волги, від Балтії до Альп і Карпат поширилися холодні прильодовикові степи. У флорі останніх домінувала рослина *Drias octopetula*, а у фауні — північний олень, який в останні тисячоліття льодовикової доби став основою існування людини у прильодовиковій Європі. Тому фінальний палеоліт палеогеографи звуть дріасовим періодом, а палеозологи — добою північного оленя (Ефименко 1953, с. 490). Скінчився він на межі плейстоцену та голоцену внаслідок різкого потепління клімату близько 10 трт, коли в Європі розпочалася нова мезолітична епоха (Величко, Герасимов 1982, с. 136; Зализняк 1989, с. 110).

Відповідно до фаз згасання льодовикових явищ, на величезних обширах Європи встановлені синхронні етапи розвитку природи, що лягли в основу сучасної періодизації фінального палеоліту та мезоліту (Blytte 1896; Хотинський 1977, с. 57, 184).

Інтенсивне танення льодовиків у ФП супроводжувалося катастрофічними повеннями. Тому фінальний палеоліт часом звуть добою катастрофічних повіней. Одна з них сталася на початку ФП внаслідок прориву Прип'ятського прильодовикового озера, що, на думку відомого українського палеогеографа В. Г. Пазинича та його білоруських колег, існувало наприкінці льодовикової доби в басейні р. Прип'ять (Пазинич 2007; 2010).

Прип'ятська низовина, якою нині течуть р. Прип'ять та її притоки, має форму блюдця, південно-східний край якого обмежували гряди льодовикових морен у районі сучасного міста Мозир на Нижній Прип'яті. Мозирські морени утворилися в максимум дніпровського (риського) зледеніння приблизно 250 трт. Їхні пасма піднімаються над поверхнею Прип'ятської западини на 30—40 м, перекиваючи вихід на схід у долину Дніпра. Саме ця блюдцеподібна западина на місці сучасної р. Прип'ять та її протоків із природною мореною греблею на сході створила передумови для утворення й тривалого існування Поліського прильодовикового озера, що займало увесь басейн Прип'яті і містило близько 400 км³ води.

Прорив сотень кубічних кілометрів води в Дніпро наприкінці льодовикової доби мав катастрофічні наслідки як для його долини, так і для її мешканців. Потужний гідравлічний

удар викинув через проривне гирло в моренній гряді біля сучасного с. Юровичі в пониззі Прип'яті величезну кількість моренного матеріалу (піску, гравію, глини). В. Г. Пазинич відшукав сліди цієї дельти прориву Поліського озера на знімках із космосу (Пазинич 2007, с. 112, 113). На них видно пасма моренного матеріалу, що простяглися від гирла прориву озером моренної запруды біля с. Юровичі майже на 100 км у південно-східному напрямку до долини Дніпра.

Грандіозний селевий потік покотився долиною Дніпра на південь у Чорне море, руйнуючи схили терас і полишаючи на дні долини потужні відклади. Так, на думку В. Г. Пазинича утворився багатокілометровий піщаний масив у заплаві правого берега Дніпра нижче Києва, на якому розташовані села Чапаївка, Підгірці, Таценки та елітне дачне містечко Конча-Заспа (Пазинич 2007, с. 261—269). Схожу генезу, імовірно, мали піщані відклади Ігреньського півострова навпроти Дніпропетровська, численних островів у порожистій частині Дніпра — Кізлевий, Шулаїв, Сурський, Хортиця та Олешківські піски під Херсоном. Імпульси потоку з Поліського озера виплескувалися з русла Дніпра поблизу дельти. Унаслідок розтікання окремих виплесків потоку по рівнині течія різко сповільнювалася і тверда фракція випадала на поверхню, формуючи характерні піщані язики на Олешші (Пазинич 2007, с. 336—338; 2010, с. 92).

Найдавніші археологічні матеріали у воротах прориву озера поблизу с. Юровичі та на Олешківських пісках датуються другою половиною фінального палеоліту 12—10 трт. Так, у воротах прориву поблизу с. Юровичі на Нижній Прип'яті знайдено матеріали свідерської культури (11 трт), а найдавнішими артефактами з Олешківських пісків виявилися грубі сегменти шан-кобинської культури (12 трт). Очевидно, що прорив Поліського озера стався раніше внаслідок надходження в озеро значної маси води. Скоріше за все, катастрофа сталася внаслідок рауніського або беллінгського потепління, що датуються приблизно 13,5 та 12,5 трт відповідно. Потепління зумовили деградацію льодовика, що супроводжувалася надходженням величезної кількості талої води з крижаного щита в прильодовикові озера моренної зони, яка тяглася через північ Німеччини, Польщу на Полісся і далі на Верхню Волгу. Бурхливі потоки талої води з відступаючого льодовика спричинили прорив озером Мозирської гряди і винос величезних обсягів піску,

гравію та глини у східному напрямку (Пазинич 2007, с. 113, рис. 3.13). Рівень дна східної частини озера понизився, що поліпшило стік води з території колишнього озера на схід в долину Дніпра. Так, унаслідок полісько-дніпровської катастрофи розпочалося формування сучасного басейну річки Прип'яті, який став доступний для заселення первісною людиною лише наприкінці палеоліту.

Після дренажу Поліського льодовикового озера на початку дріасового періоду Полісся являло собою несприятливу для мешкання людини заозерену арктичну пустелю. Сучасна гідросистема перебувала в стадії формування, а долини поліських річок ще недостатньо поглибилися для дренажу низинних територій. Тому Полісся являло собою заболочений край, ефективний дренаж якого почався лише з суттєвим врізом річкових долин і формуванням борової тераси в Аллереді. Саме цей фактор, як і пом'якшення клімату та заростання піщаних терас річок сосновими борами, створило сприятливі умови для заселення остаточно звільнених під час Аллередського потепління від льодовикових явищ зандрових низин Східної Європи.

На кінець льодовикової доби, 11 трт край відступаючого льодовика стабілізувався на півдні Скандинавського півострова. Величезний льодовий язык перегородив гирло Балтії на півдні Швеції, відокремивши гігантською крижаною греблею Балтійський басейн від Світового океану. Це стало причиною утворення холодного Балтійського озера біля півніжжя Скандинавського льодовика (Долуханов 1969). Величезний холодний басейн на півночі Європи зумовив надзвичайно холодний клімат та поширення холодних тундро-степів із численними стадами північних оленів. Мисливський промисел останніх став економічною базою світу мисливців на оленя останнього тисячоліття льодовикової доби (Зализняк 1989; Zaliznyak 1995).

Кінець фінального палеоліту ознаменувався драматичними подіями, відомими як Біллінгенська катастрофа. Назва походить від гори Біллінген на півдні Швеції, де в XIX ст. знайдено гігантське сточище, яке виявилось наслідком прориву вод Балтійського озера в Атлантичний океан. Танення льодовика призвело до руйнації крижаної греблі, що відокремлювала Атлантику від Балтії, і швидкого дренажу в океан переповненого льодовиковими водами озера, рівень якого за рік понизився на 30 м і зрівнявся з рівнем Світового океану. Теплі

й солоні води Атлантики проникли в Балтійський басейн, і холодне озеро перетворилося у відносно тепле солоне море. Унаслідок раптового зникнення величезного Балтійського холодного басейну сталося різке потепління, і в Європі сформувався сучасний помірний клімат (Долуханов 1969). Потепління стимулювало остаточну деградацію Скандинавського льодовика та заростання прильодовикової Європи сосново-березовими лісами. Біллінгенська катастрофа знаменувала собою кінець льодовикової доби та стала межею між фінальним палеолітом та мезолітом, за археологічною періодизацією (Zaliznyak 1997, р. 87, 88).

Житомирське Полісся є специфічним регіоном Поліської низовини, яка, у свою чергу, виступає частиною великих зандрових низин середньої смуги Європи. До останніх належать Англійська, Північно-Німецька, Польська, Поліська та Верхньоволзька низини. Вони формувалися біля півніжжя льодовика в процесі перемивання талими водами з крижаного щита довколишніх територій і відкладення на них потужних водно-льодовикових піщаних відкладів — зандрів (від герм. sand — пісок).

Як східна частина Середньоєвропейських зандрових низовин Полісся починаючи з фінального палеоліту розвивалося не лише в природно-кліматичному, але й культурно-історичному сенсі тими самими шляхами, що й Північно-Німецька та Польська низовини. Інакше кажучи, протягом останніх 12 тис. років (зокрема у фінальному палеоліті та мезоліті) на території Полісся були поширені культурні явища, споріднені з культурами Південної та Західної Балтії (Зализняк 2005, с. 103—111).

Південне або Українське Полісся, що територіально лежить в межах України, складається з шести фізико-географічних регіонів: Полісся Волинське, Мале, Житомирське, Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське (Маринич 1963, с. 113). Житомирському Полісся властиві характерні для зандрової зони Європи форми рельєфу — піщані відклади водно-льодовикового походження, моренно-зандрові рівнини, болота. Разом із тим на тлі рівнинного рельєфу Поліської низовини Житомирщина виділяється відслоненнями кристалічних порід Українського щита, високими гіпсометричними позначками, вузькими й глибокими річковими долинами, численними лесовими останцями. Піднесений над низинами та болотами Полісся рельєф Житомирщини, як і численні відслонення кристалічних порід, є реліктом стародавніх, зруйнованих часом гір.

Північний, західний та східний кордони Житомирського Полісся проходять по відслоненнях на поверхні корінних кристалічних порід, а південний — по розлому кристалічного щита (Маринич 1963). На Житомирщині відомі численні родовища конкрецій характерного зернистого кременю жовтих та сірих відтінків, що залягають як в корінних породах, так і в перевідкладених моренних відкладах.

Багата на різноманітні природні ресурси, зокрема й на крем'яну сировину для виготовлення знарядь праці, Житомирщина здавна приваблювала первісні мисливські колективи. Найдавніші стоянки в регіоні були полишені неандертальцями в епоху середнього палеоліту. Вони належать до двох культурних традицій — муст'є двобічне, або Мікок (стоянки Житомирська та Рихта), а також зубчасте муст'є (Точильниця). Серединою верхнього палеоліту датується стоянка мисливців на мамонтів Радомишль граветської культурної традиції. Сучасний стан джерельної бази дозволяє говорити про наявність в Житомирському Поліссі стоянок кількох культурних традицій фінального палеоліту — епіграветської, лінгбійської, красносільської та свідерської.

Епіграветська культурна традиція палеоліту Європи

Епігравет, або мікрогравет, — культурна традиція (технокомплекс) кінця верхнього палеоліту Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок та мікровістер із притупленим краєм. В українській фаховій літературі термін поширився після конференції, присвяченій проблемам епігравету, що відбулася в Інституті археології НАНУ у 1999 р., матеріали якої опубліковано в журналі «Археологія» 2000 р. № 2 та 2001 р. № 3.

Епіграветська техніка обробки кременю типова для пізнього палеоліту (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Цей стандартизований крем'яний набір, що незмінно супроводжувався пазовими наконечниками металевих списів та списометалками з кістки, вражає масштабами поширення.

Період 19—12 трт по праву можна вважати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістряма з притупленим краєм домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. До епігравету належить переважна більшість пізньопалео-

літичних стоянок України, що датуються зазначеним часом і поширені від Десни та Овруцького кряжу на півночі до Криму на півдні.

Мікрогравет України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини, Австрії та в епіграветі Італії. Мистецтву епігравету України властива схематизація зображень, яскраві приклади якої дає палеолітичне мистецтво України (Мізін, Кирилівська, Клишів).

Епігравет на території України розвивався в межах 19—12 трт, тобто з початку пізньої фази ВП до середини фінального палеоліту. До цієї культурної традиції належить переважна більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються вказаним часом (Мізін, Кирилівська, Межиріч, Добраничівка, Гінці, Амвросіївка, Велика Акаража, Анетівка II тощо). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України — на мамонтів та північних оленів, в південних степах — на бізонів і коней.

Однотипність крем'яного інвентарю мікрогравету України утруднює його культурну диференціацію, яка не завершена і в наш час. Оскільки уніфікація європейського епігравету не є абсолютною, то існують численні схеми його культурного поділу.

Відомі спроби різних дослідників поділити епігравет України за мікролітичним інвентарем на локальні типи пам'яток (Нужний 2000; 2008; 2015; с. 442, 443; Залізняк 2005; 2010; 2017) і навіть на численні культури (Оленковський 2001; 2008). У наш час у межах епігравету України за своєрідністю мікролітів виділяється кілька типів пам'яток, які дехто з дослідників вважає окремими культурами. Серед них пам'ятки межиріцького, мізинського, пізньомолодовського, овруцького, юдинівського типів. На думку автора, настав час виокремлювати ранній надчорноморський варіант епігравету (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаража), мікронабір якого демонструє синтез граветських та епіоріньяцьких традицій.

Існує кілька версій генези епігравету України (Залізняк 2000; 2005, с. 33), однак останнім часом більшість українських дослідників вбачають його генетичне коріння в граветській традиції середньої пори ВП. Показово, що це визнав у своїй останній монографії найбільший противник граветської версії походження епігравету Д. Ю. Нужний (2015, с. 121—124, 133). Дослідник вважав епігравет не так куль-

турною традицією, як етапом розвитку верхньопалеолітичної технології обробки кременю, яка через свою ефективність 19—18 трт поширилася по Європейському континенту в спільнотах різних культурних традицій (Нужний 2000, с. 54). Д. Ю. Нужний вважав, що граветська традиція у Подністров'ї розвивалася лише до 17 трт, а верхні шари відомих стоянок Молодове I, V, які О. П. Черниш відніс до пізньомолодовської культури, виникли внаслідок перевідкладення матеріалів більш давніх нижніх граветських шарів. Однак якщо у 2003 р. дослідник не визнавав існування пізньомолодовської культури як пізньої, епіграветської фази розвитку гравету Подністров'я, то у 2015 р. принципово змінив свою точку зору і погодився з прибічниками граветських витоків епігравету, говорячи про *«поступове переростання однієї з версій Східного Гравету в місцевий ранній Епігравет»* (Нужний 2015, с. 133).

Досліджуючи витoki епігравету України, варто зважати, що його європейські аналоги (різновиди мадлену Західної та Центральної Європи, епігравет Італії) більшість дослідників виводять з класичного гравету. Останній фактично був не лише хронологічним, а й типологічним та генетичним попередником свого молодшого і здрібнілого нащадка — епігравету. Зокрема, в Подністров'ї граветська культурна традиція, судячи з матеріалів багатшарових стоянок Молодова I, V, Косоуци, безперервно розвивалася протягом 20 тис. років, безпосередньо трансформувавшись 17 трт в епіграветську. Тобто відома пізньомолодовська культура чи стадія розвитку пізнього палеоліту Подністров'я О. П. Черниша, по суті, є епіграветською фазою розвитку граветських традицій у Подністров'ї.

Наявність в ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) окремих епіоріньяцьких елементів (мікрівкладні дюфур, високі нуклевидні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь у становленні епігравету півдня носіїв епіоріньяцьких традицій.

Сучасний стан джерел дозволяє реконструювати схему генези епігравету України. Різке похолодання близько 20 трт змусило граветських мисливців на мамонтів Північної України, що полишили стоянки Радомишль, Пушкарі I, Ключи, відійти далеко на південь. У Надчорномор'ї вони зустрілися з епіоріньяцьким населенням — стоянки Рашків 7, Анетівка I, Сагайдак, Золотівка, Муралівка. Наслідком синтезу двох указаних куль-

турних традицій стало народження раннього епігравету Надчорномор'я (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Аккаржа) з граветськими та епіоріньяцькими формами в мікронаборі.

Із початком потепління, близько 18 трт спорожнілу внаслідок максимального похолодання північ України заселила згадана епіграветська людність з Надчорномор'я та Надазов'я. Схоже, з Подністров'я на північ також рушили епіграветські нащадки гравету Дністра та Пруту, де історичний процес не переривався під час максимального похолодання.

Показово, що найдавніша епіграветська пам'ятка півночі України Бармаки (менше 17 трт) пізніша за ранній епігравет Надчорномор'я — Амвросіївка, Аккаржа, Анетівка II (19 трт). Така хронологія свідчить, що на території України епігравет сформувався у Подністров'ї та на степовому півдні і вже звідси просунувся в Середнє Подніпров'я. По дорозі на північ носії традицій степового епігравету заснували епігравет Надпорожжя та межиріцький варіант пам'яток Середнього Подніпров'я. Невипадково Д. Ю. Нужний (2015, с. 290, 341) відзначав певні риси, які поєднують пам'ятки межиріцького типу з надпорізькими пам'ятками та епіграветом Надчорномор'я (мікроріздева техніка, мушлі чорноморського походження). Судячи із зазначеної різниці в хронології відомих на сьогодні ранніх епіграветських пам'яток півдня і півночі України (19 та 17 трт відповідно), шлях епіграветського населення на північ тривав досить довго, і Середнє Подніпров'я лишалося безлюдним близько двох тисяч років після холодного максимуму (до 17 трт).

Процеси, подібні до тих, що відбувалися на території України під час і після максимуму похолодання 20 трт, протікали по всьому півдню Європи. Граветські мисливці прильодовикової смуги, рятуючись від холодів, відійшли на південь континенту на Піренейський, Апеннінський, Балканський півострови, а також у передгір'я гірських систем півдня Європи (Піреней, Альпи, Карпати). Саме тут в умовах контактів носіїв північних граветських традицій із місцевим населенням 19—18 трт формувалися різні варіанти епігравету Європи. Із потеплінням клімату 18 трт епіграветські мисливці рушили на північ у безлюдну на той час прильодовикову смугу Європи, започаткувавши локальні варіанти європейського Мадлену 18—12 трт, східним проявом якого є український епігравет.

Судячи з радіокарбонівих дат деяких українських стоянок, а також найпізніших мадлен-

Рис. 1. Овруцький кряж. Карта-схема розташування епіграветських стоянок: 1 — Желонь; 2 — Желонь 2; 3 — Желонь 3; 4 — Келембет; 5 — Піщаниця-Клинець; 6 — Козулі; 7 — Гаєвичі; 8 — Збраньки; 9 — Довгиничі; 10 — Шоломки; 11 — Шоломки 2; 12 — Шоломки 4; 13 — Шоломки 3; 14 — Коренівка 7; 15 — Коренівка

Fig. 1. Ovruch ridge. Map-scheme of the Epigravettian sites location: 1 — Zhelon; 2 — Zhelon 2; 3 — Zhelon 3; 4 — Kelembet; 5 — Pishchanytsia-Klynets; 6 — Kozuli; 7 — Haievychi; 8 — Zbranky; 9 — Dohynychi; 10 — Sholomky; 11 — Sholomky 2; 12 — Sholomky 4; 13 — Sholomky 3; 14 — Korenivka 7; 15 — Korenivka

ських пам'яток Центральної та Західної Європи, епігравет в Європі проіснував до початку аллередського потепління 12 трт. Про це свідчать радіокарбонові дати найпізніших епіграветських стоянок Подесення — верхні шари Пушкарів IX, Юдинове, Єлісеєвичів (13—12 трт). До числа найпізніших епіграветських пам'яток України, на нашу думку, належить група своєрідних стоянок Овруцького кряжу (рис. 1).

Епігравет Овруцького кряжу

Словичансько-Овруцький кряж — це лесове плато на півночі Житомирщини площею 60 × 20 км, що піднімається над рівниною Полісся, яка його оточує, на 120—150 м на півночі Жи-

томирщини. В його основі лежать кристалічні породи вулканічного походження (базальти, граніти, пірофіліти, рожеві овруцькі кварцити), перекриті товщею до 20 м прильодовикового пилу — лесу бежевого кольору. Лесові відклади містять кістки прильодовикових траводіючих — мамонтів, носорогів, бізонів, північних оленів, диких коней (Тутковський 1923).

Упродовж останніх століть дубові гаї, що споконвіку вкривали кряж, були вирубані, а звільнені площі розорані. Унаслідок знищення лісів розпочалася інтенсивна водна ерозія кряжу. Її прямим наслідком стало утворення розгалуженої системи глибоких ярів, що особливо численні в південній частині кряжу. Глибина цих ярів часом сягає 30 м, а довжина кількох кілометрів.

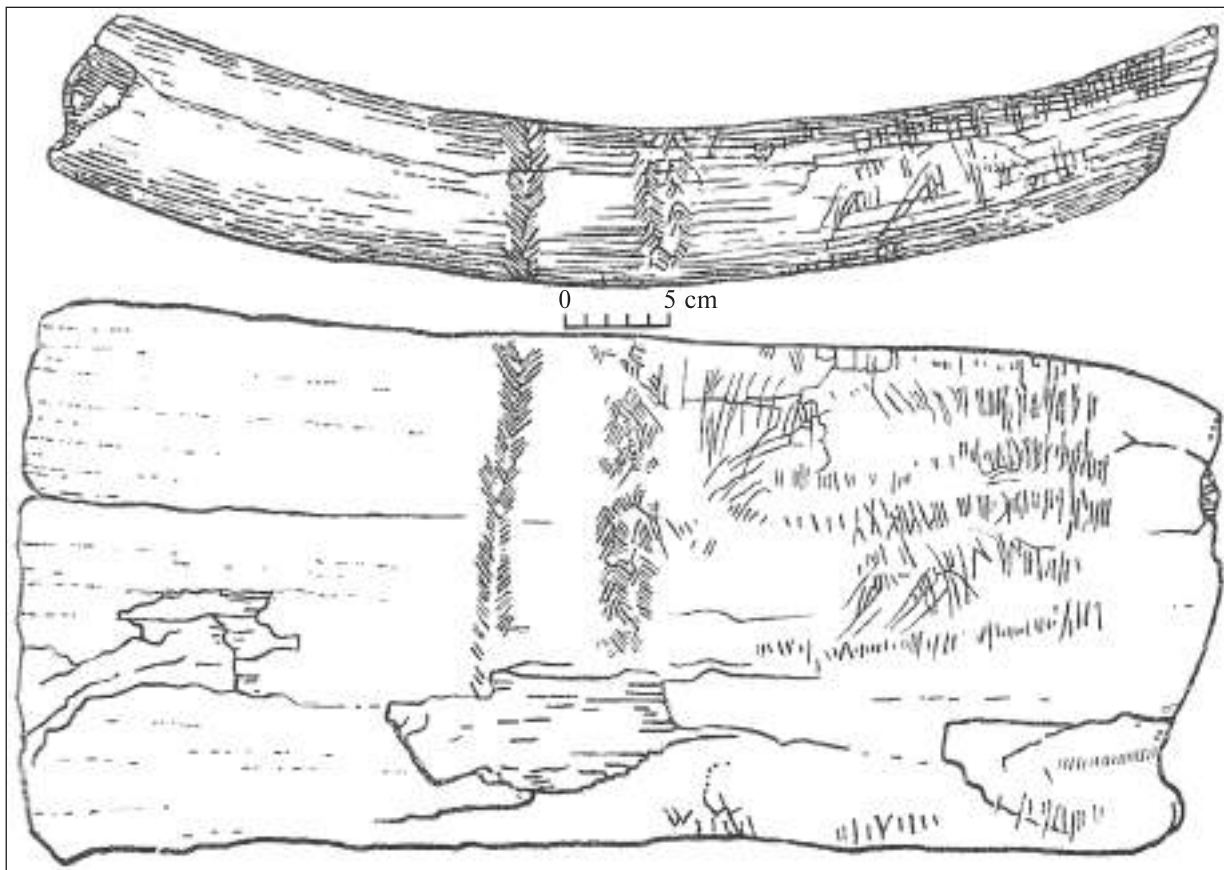

Рис. 2. Клинець, уламок бивня мамонта з гравіюванням
Fig. 2. Klynets. Fragment of a mammoth tusk with engraving

Унаслідок водної ерозії лесів кістки мамонтів, носорогів, бізонів опинилися на дні ярів. У середині XX ст. в Овручі працював спеціальний приймальний пункт по заготівлі кісток на потреби сільського господарства. Тут скуповували кістки великих прильодовикових тварин, що їх селяни збирали по ярах. Саме на цьому пункті співробітник Житомирського історичного музею В. О. Місяць у 1955 р. знайшов і викупив відомий бивень мамонта з яру поблизу с. Клинці, на якому палеолітичний мисливець вигравіював дві паралельні смуги ялинкового орнаменту та вісім паралельних рядів коротких прокреслених ліній (рис. 2). Дослідник зафіксував знахідки кісток мамонтів та шерстистих носорогів в ярах поблизу с. Клинці. За 650 м від місця знахідки гравіюваного бивня В. О. Місяць виявив рештки палеолітичної стоянки, де знайдено кілька відщепів, пластин, скребачку та різець, які П. П. Єфименко відніс до мадлену (Місяць 1956, с. 40—42).

У другій половині XX ст. яри Овруцького краю засадили сосною, березою та ін. породами, що призупинило ерозію. Тому в наш час кістки

прильодовикових тварин у зарослих лісах ярах трапляються значно рідше, ніж раніше.

Першим дослідником палеоліту Овруччини був І. Ф. Левицький (1930, с. 153—160), який наприкінці 1920-х рр. розкопував місцезнаходження плейстоценової фауни на схилі яру північніше с. Довгиничі. Кістки трав'яних мамонтового фауністичного комплексу були перевідкладені й лежали хаотично. Серед них зустрічалися кремені палеолітичного вигляду.

На початку 1970-х рр. пам'ятку розкопував М. І. Гладких (Гладких, Люрин 1974, с. 42—46). Крім кісток мамонта, шерстистого носорога, коня, північного оленя, знайдено два десятки крем'яних виробів. Усього зі стоянки відомо 35 кременів і виготовлене з прозорого гірського кришталю сегментоподібне вістря з притупленою крутою ретушню спинкою. Архаїчна техніка розколювання, грубі сколи з великим відбивним горбком дали підстави зазначеним дослідникам датувати пам'ятку Довгиничі ранньою порою верхнього палеоліту.

У 1976 р. Д. Я. Телегін дослідив скупчення кременю діаметром 8,0—10 м на полі за 0,5 км північніше с. Збраньки. Артефакти залягали

на поверхні та в орному шарі і були повністю вибрані дослідником шляхом прокопки лопатою оранки. Колекція кременю нараховувала 1200 екз. і була першим повноцінним комплексом доби верхнього палеоліту регіону, який дає більш-менш цілісне уявлення про типологію крем'яних виробів епіграфету Овруччини.

Техніка первинної обробки стоянки груба, виглядає архаїчною через використання твердого відбійника, нефасетовані відбивні майданчики, відсутність підправки «карнизів» нуклеусів та сколів із них. Сколи грубі, із великим відбивним горбком. Мікроліти представлені уламками масивних вкладнів із притупленим краєм. Домінують кінцеві, досить короткі скребачки. Різців небагато. Оманливий архаїзм комплексу Збраньок став підставою його датування досить раннім часом у межах верхнього палеоліту — пізніше Радомишля, але давніше Пушкарів I (Телегин 1980, с. 251).

У 1997, 1998, 2000 рр. Д. Ю. Нужний відкрив і розкопав на всій площі еталонну пам'ятку епіграфету Овруччини Шоломки 1, що розташована на плато лівого берега р. Норинь, північніше однойменного села. Цінність пам'ятки полягає у збереженості її культурного шару, який не постраждав від оранки, як це сталося з усіма іншими епіграфетськими стоянками регіону. Артефакти залягали на глибині 20—30 см у верхній частині лесоподібного суглинку, безпосередньо під малогумусованим лісовим ґрунтом. Дослідник вирішив, що залягання верхньопалеолітичних знахідок на такій незначній глибині пояснюється тим, що *«під час спорудження протиерозійних валів уздовж сусіднього яру у 60-тих роках приблизно 30—50 см лісового ґрунту та верхню частину лесоподібних суглинків під ним безперечно було зрізано бульдозером»* (Нужний 2015, с. 143).

Подальші дослідження не підтвердили припущення Д. Ю. Нужного про знесення бульдозером верхньої частини відкладів стоянки Шоломки I. За 20 років, що минули після розкопок Шоломок I Д. Ю. Нужним, Східноволинська середньовічна та Овруцька палеолітична експедиції Інституту археології НАНУ відкрили на Овруцькому кряжі з десятків нових епіграфетських пам'яток. Їхні культурні шари (як і шар згаданої стоянки Збраньки) були зруйновані оранкою, оскільки залягали не глибоко, в аналогічних Шоломкам I геологічних умовах — на глибині усього 20—30 см безпосередньо під тонким сучасним ґрунтом. Перекривання культурних відкладів численних епіграфетських пам'яток Овруччини голоценовим

ґрунтом свідчить про їх пізній у межах ВП фінальнопалеолітичний час.

Досліджений Д. Ю. Нужним поблизу с. Шоломки археологічний об'єкт за своїми розмірами (8,0—10 м в діаметрі) аналогічний раніше розкопаному Д. Я. Телегіним поблизу с. Збраньки не випадково. Планіграфічні дослідження стоянок мисливців верхнього палеоліту та мезоліту останніх десятиліть переконливо показують, що вони складаються саме з таких за розміром скупчень решток життєдіяльності, які польські дослідники назвали «крем'яницями». Останні мають певну структуру — рештки житла, вогнища, виробничу зону з численними знаряддями праці, зону первинної обробки кременю з точками тощо.

Дані етнографії переконливо свідчать, що плями решток життєдіяльності діаметром 8,0—10 м лишаються на місці мешкання малої сім'ї первісних мисливців. У середньому вона складалася з 5—7 людей (батько, мати 3—5 дітей, бабця), які мешкали в сімейному житлі, що в помірній зоні Північної півкулі, як правило, мало чумоподібну форму. Отже, маємо всі підстави вбачати в досліджених поблизу Збраньок та Шоломок невеликих скупченнях обробленого кременю рештки тимчасових стоянок окремих малих сімей мисливців фінального палеоліту. Унаслідок періодичних повернень мисливських сімей на традиційні місця сезонних стійбищ окремі «крем'яниці» зливалися в значну за площею пляму культурних решток, як це спостерігається на великих місцезнаходженнях епіграфетського кременю Желонь та Келембет на півночі Овруцького кряжу, поблизу селища Поліське.

Колекція кременю Шоломки I є еталонною серед матеріалів епіграфетських пам'яток Овруччини, бо вона походить з непорушеного культурного шару повністю розкопаного об'єкту — скупчення кременю діаметром 8,0—10 м, що являє собою рештки стійбища окремої малої сім'ї. До того ж комплекс не лише гомогенний, але й достатньо показовий з огляду на чисельність (3088 екз.) та виразні серії провідних типів артефактів.

У цілому крем'яний матеріал із Шоломок I аналогічний колекції зі Збраньок, хоча й значно показовіший за неї. Ті самі грубі одно- та двоплощинні призматичні нуклеуси без слідів підтески ударних майданчиків та підправки карнизів. З архаїчного вигляду ядрищ твердим відбійником сколювалися досить аморфні, з нерівними гранями та великими випуклими відбивними горбками короткі пластини. З

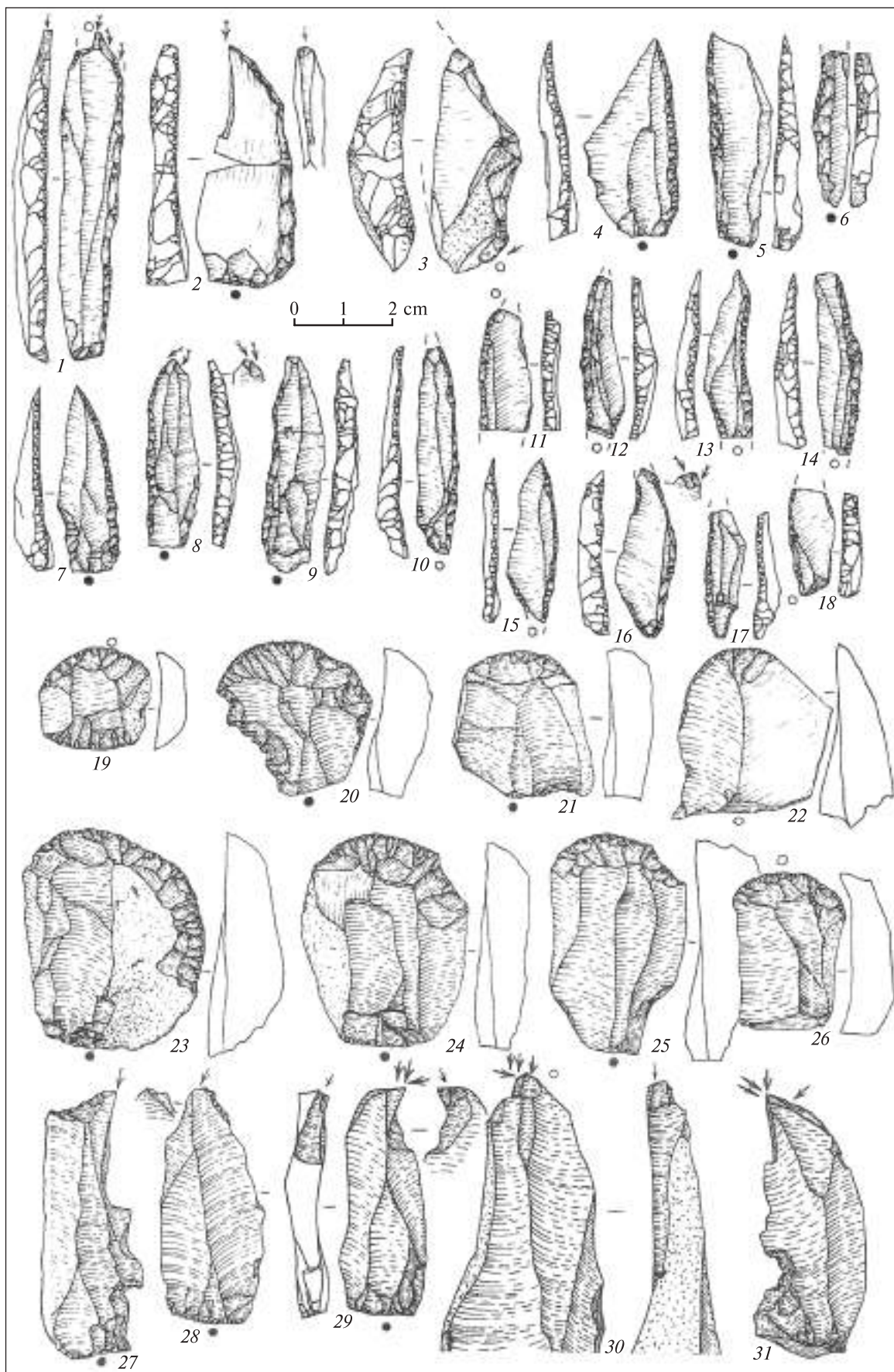

Рис. 3. Шоломки, крем'яний інвентар, за: Нужний 2015, рис. 77, 80, 82, 83

Fig. 3. Sholomky. Flint implements (Нужний 2015, рис. 77, 80, 82, 83)

них виготовлені кінцеві, коротких пропорцій скребачки (рис. 3: 19—26), а також кутові та серединні різці (рис. 3: 27—31).

Особливо показовою в крем'яному комплексі Шоломки І є серія мікролітів-вкладнів із притупленим краєм, яка разом із уламками нараховує 43 екз. За формою вони поділяються на вістря ланцетоподібні з опуклою спинкою (рис. 3: 7—16) та граветські з прямою спинкою (рис. 3: 1, 4—6), обробленою крутою притупляючою ретушшю. Підправка базисної частини більшості мікролітів свідчить про їх використання як вкладнів наконечників металевих зброї (рис. 3: 1, 2, 7—18). Про це ж свідчать характерні пошкодження кінчиків бойової частини мікролітів, яка завжди спрямована в протилежний від відбивного горбка бік (рис. 3: 1, 2, 8). Серед вістрів є крупні та дрібні екземпляри, що, ймовірно, свідчить про їх використання для оснащення наконечників як легких металевих списів, так і стріл.

Новий етап дослідження епігравету Овруцького кряжу пов'язаний зі Східноволинською експедицією ІА НАНУ, яка на чолі з А. П. Томашевським почала працювати на Овруцькому кряжі наприкінці 1990-х рр. До речі, саме в її складі Д. Ю. Нужний розкопував стоянку Шоломки І. В експедиції також працювали фахівці з археології кам'яної доби, співробітники Чорнобильської експедиції МНС України С. В. Переверзєв, І. М. Хоптинець та А. А. Сорочун. Саме вони під час суцільного археологічного обстеження Овруцького кряжу відкрили в північній його частині на краю лесового плато над селищем Поліське групу розораних місцезнаходжень епіграветського кременю — Желонь, Піщаниця, Козулі та ін.

У 2016 р. згадані стоянки обстежила Овруцька палеолітична експедиція ІА НАНУ, до складу якої входили, крім автора цих рядків та їх першовідкривачів, також С. В. Павленко, Ю. С. Фігурний, Г. М. Залізняк. Збирання підйомного матеріалу на розораних стоянках супроводжувалося їх шурфуванням. Було з'ясовано, що кремені культурного шару всіх стоянок залягали на глибині всього 20—30 см безпосередньо під сучасним гумусом у верхній частині лесоподібного суглинку. Незначна глибина залягання культурного шару стала причиною його руйнації оранкою.

Крім з'ясування стратиграфії епіграветських стоянок Овруччини, вдалося суттєво поповнити підйомним матеріалом колекції згаданих відомих раніше стоянок, збільшивши їхню чисельність утричі. Також неподалік с. Піща-

ниця обстежено нове багате, але, на жаль, розоране місцезнаходження граветського кременю Келембет. Назва стоянки походить від прізвища краєзнавця з Овруча, який показав місце розташування пам'ятки і передав експедиції зібраний на ній кремень. Нові епіграветські матеріали та їх культурно-хронологічну інтерпретацію опубліковано в колективній статті (Залізняк та ін. 2017, с. 153—174).

У травні 2021 р. Полісько-Чорнобильська експедиція відділу кам'яної доби ІА НАНУ (нач. Л. Л. Залізняк), до складу якої входили й згадані співробітники Чорнобильської експедиції МНС України, обстежила вже відомі епіграветські стоянки Овруцького кряжа. Головним її досягненням стало відкриття на краю плато лівого берега р. Норинь навпроти с. Шоломки групи нових епіграветських пам'яток — Шоломки 2, Шоломки 3, Шоломки 4. Розташовані вони неподалік від розкопаної 20 років тому стоянки Шоломки І, а їхній крем'яний інвентар аналогічний виробам раніше відомих епіграветських пам'яток Овруччини.

Півтора десятки відомих на сьогодні епіграветських пам'яток Овруцького кряжу (зокрема численні й показові крем'яні комплекси Шоломки 1, 2, Збраньки, Желонь, Келембет, Козулі) дозволяють дати характеристику крем'яного інвентаря своєрідному овруцькому локальному варіанту епігравету України. Перш за все впадає в око грубість та архаїзм первинної техніки розколювання кременю, а також відносно невеликі розміри виробів. На нашу думку, перша особливість значною мірою спричинена низькою якістю місцевої крем'яної сировини, а друга — невеликими розмірами конкрецій.

Крім місцевого кременю, для виготовлення знарядь подекуди використовувався гірський кришталі та раухтопаз із місцевих родовищ Житомирщини. Нечисленні відщепи й пластинки з цих матеріалів трапилися на стоянках Збраньки, Шоломки І, Желонь, Козулі. У довгиничах знайдено вже згадане масивне сегментоподібне вістря довжиною 6 см з гірського кришталю, а на стоянці Келембет — округла скребачка високого профілю з прозорого раухтопазу жовтого кольору (рис. 4: 34). Враховуючи низьку пластичність і крихкість такої сировини порівняно з кременем, що до того ж важко піддається обробці, на виготовлення кварцитових знарядь, ймовірно, впливали не лише суто утилітарні, але й певні естетичні чи сакральні міркування.

Крем'яному інвентарю епіграветських стоянок Овруччини властиві грубі одно- та дво-

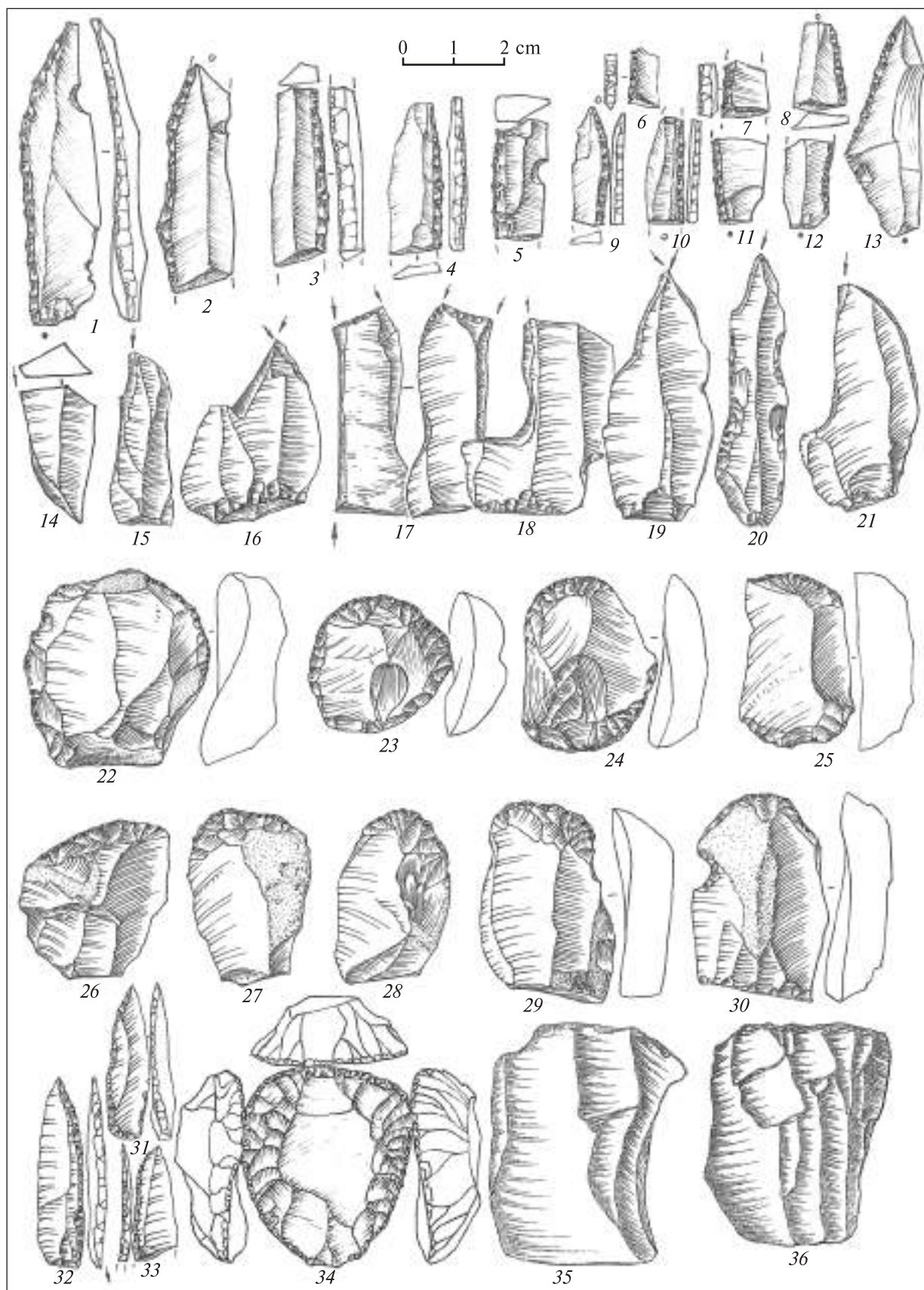

Рис. 4. Крем'яний інвентар стоянок Желонь (1–30, 35, 36), Козулі (31), Келембет (32–34)

Fig. 4. Flint implements of Zhelon (1–30; 35; 36), Kozuli (31), Kelembet (32–34) sites

площинні призматичні нуклеуси без слідів додаткової підготовки ударних майданчиків та підправки карнизів (рис. 4: 35, 36). Із них за допомогою твердого відбійника знімалися короткі, масивні пластини з нерегулярним обмеженням та великими опуклими відбивними горбками. З грубих пластин виготовлялися численні короткі кінцеві скребачки (рис. 4: 26—30), поодинокі кінцеві подвійні (рис. 4: 22, 23) і підокруглі (рис. 4: 24, 25), а також у меншій кількості різці (рис. 4: 14—27). Причому якщо на епіграветських пам'ятках більшості регіонів України переважають бічні ретушні різці, то на Овруччині ретушних різців небагато, а домінують серединні (рис. 4: 16, 19—21) та на куту пластини (рис. 4: 14, 15, 18).

Своєрідний набір мікролітичних вкладишів наконечників металевих зброї зводиться до двох головних типів: ланцетоподібних з опуклою спинкою (рис. 4: 1, 2, 9, 31—33) та граветських із прямою спинкою (рис. 4: 3—5, 10—12). Спинка притуплюлася крутою, обрубуючою край заготовки ретушню. У колекціях зустрічаються як крупні (рис. 4: 1—4), так і дрібні (рис. 4: 9, 31—33) екземпляри таких вістер. Якщо перші могли бути наконечниками легких металевих списів, то другі — вістрями стріл. Бойова частина вістря незмінно оформлювалася на потоншеному дистальному кінці пластинки, а базова — на більш масивній головці сколу.

Крем'яний комплекс епіграветських пам'яток Овруцького кряжу демонструє яскраву своєрідність на тлі крем'яних індустрій локальних варіантів епігравету сусідніх територій — пам'яток мізинського типу (Мізин, Бармаки) (Nuzhnyi 2008, р. 134; Чабай та ін. 2020), межирицького (Межирич, Добраничівка, Гінці, Семенівка) (Гладких 1973, 1977; Nuzhnyi 2008, р. 134), юдинівського Верхньої Десни (Юдиново, Тимонівка 1, 2, Бугорок I). Вагомий внесок у вивчення юдинівського варіанту епігравету Подесення зробили російські дослідники Л. В. Грехова (1971), З. А. Абрамова, Г. В. Григор'єва, К. Н. Гаврилов, напрацювання яких нещодавно узагальнив Д. Ю. Нужний (2015).

Специфіка овруцького епігравету полягає в грубій техніці сколювання масивних, неправильних пластин із нуклеусів без підправки їхніх ударних майданчиків та карнизів, домінуванні своєрідних ланцетоподібних вістер при повній відсутності прямокутників — однієї з провідних форм мікролітів епігравету території України. Якщо на епіграветських пам'ятках більшості регіонів України переважають бічні

ретушні різці, то на Овруччині ретушних різців небагато, а домінують серединні та на куту пластини (Нужний 2000; Залізняк 2017).

Усе це дозволяє впевнено говорити, що на півночі України, крім згаданих мізинського, межирицького, юдинівського варіантів епігравету, також існувала його овруцька версія (Нужний 2000; Залізняк 2017). Також на часі виділяти пізньомолодовський (верхні шари Молодови I, V, Косоуц) (Черниш 1973; Залізняк 1998; 2004; 2010; Нужний 2015) та амвросієвсько-анетівський (Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа) варіанти раннього епігравету. Якщо перший генетично був прямим нащадком молодовського гравету, то другий постав близько 19 трт внаслідок синтезу граветських традицій з епіорін'яцькими.

Правильний хронологічний атрибуції епіграветських стоянок Овруччині заважав позірний «архаїзм» техніки первинної обробки кременю. Тому дослідники 1930—1970-х рр. (І. Ф. Левицький, М. І. Гладких, Д. Я. Телегін) датували епіграветські стоянки Довгиничі та Збраньки ранньою порою верхнього палеоліту. Останніми роками дослідження стратиграфії стоянок і морфології виробів із кременю дозволили переглянути старі датування в бік суттєвого омолодження. З'ясувалося, що культурні рештки стоянок залягають на невеликій глибині (20—30 см) і безпосередньо перекриваються сучасним голоценовим ґрунтом (Залізняк та ін. 2017, с. 158, 159).

Суттєву частину крем'яного інструментарію пам'яток складають форми, характерні для фінальнопалеолітичних стоянок Європи, які датуються 13—12 трт. Ідеться про підокруглі та невеликі короткі кінцеві скребачки, а також численні ланцето- та сегментоподібні вістря. Останні характерні для найпізніших епіграветських пам'яток — Володимирівка (верхні шари), Журавка, Боршево II, верхні шари Юдинове, Єлісеєвичі I, Бугорок (Пушкарі IX).

Поява ланцетоподібних мікролітів у найпізніших епіграветських комплексах передують масовому поширенню на території Європи та Близького Сходу грубих сегментоподібних мікролітів в аллередський період фінального палеоліту (12 трт). Мова йде про культури Азиль Піренеїв, Романеллі Апеннін, Шан-Коба Криму, Сосруко Кавказу, Федермессер Північної Німеччини, Тарнув Польщі, які постали в аллередський час, тобто 12 трт.

Отже, фінально-епіграветські стоянки Овруцького кряжу з ланцетоподібними мікролітами, імовірно, функціонували після

епіграветських пам'яток типу Межиріч, що впевнено датуються 14 тис. до наших днів, і напередодні поширення постепіграветських стоянок із сегментоподібними мікролітами азильського типу в Аллереді 12 трт. Іншими словами, овруцький епігравет попередньо датується 13 тис. до нашого часу, тобто епохою вимирання мамонтів.

Граветські стоянки Овручини з на диво однотипним крем'яним матеріалом концентруються на обмеженій ділянці плато приблизно 10 × 10 км у східній частині кряжу. Вони розташовані двома групами уздовж північного (Желонь 1, 2, 3, Келембет Піщаниця, Козулі) та південного краю плато над р. Норинь (Збраньки, Довгиничі, Шоломки 1, 2, 3, 4, Коренівка) (рис. 1). Не виключено, що однотипні в усіх аспектах епіграветські стоянки Овруцького кряжу полишені спорідненими, однокультурними колективами або навіть однією общиною мисливців на мамонтів кінця льодовикової доби, що неодноразово поверталася на традиційні місця сезонних стійбищ. Родова община фінального палеоліту складалася з 5—7 сімей загальною чисельністю 25—30 осіб (Зализняк 1989, с. 145—163). Археологічні рештки стійбищ окремих сімей (крем'яниці діаметром 8,0—10 м), як зазначалося, досліджені на стоянках Збраньки та Шоломки I.

Однією з причин концентрації стоянок у східній частині Овруцького кряжу є родовища природного кременю, відслонення якого були в основі крутого лівого берега р. Норинь.

Попри зруйнованість шару і відсутність фауністичних решток на пам'ятках, через несприятливі умови збереженості кістки, припускаємо, що епіграветські стоянки були полишені мисливцями на мамонтів та інших стадних травоядних прильодовиків'я. Видається не випадковим, що саме з районом концентрації епіграветських пам'яток пов'язані масові знахідки в ярах кісток травоядних мамонтового фауністичного комплексу. На нашу думку, принаймні частина цих тварин була впольована епіграветськими мисливцями фінального палеоліту. Показовою є вже згадувана знахідка кременів епіграветського типу, зокрема сегментоподібного вістря з гірського кришталю, разом із кістками мамонтів, коней, північних оленів поблизу с. Довгиничі I. Ф. Левицьким ще у 1920 р. Також не випадково відомий бивень мамонта з вигравіюваним ялинковим орнаментом з яру поблизу с. Клинець виявлено В. А. Місяцем у 1955 р. саме в місці концентрації епіграветських пам'яток (рис. 1).

Пам'ятки епіграветського типу відомі на Житомирщині і поза межами Овруцького кряжу. На жаль, вони представлені нечисленними і маловиразними комплексами з поверхневих зборів. Наприклад, у Лугинському р-ні Житомирської обл. відома стоянка Великий Дивлин. Її відкрив у 2006 р. місцевий краєзнавець, вчитель історії М. О. Хоптинець, а дослідили у 2009—2012 рр. співробітники Чорнобильської археологічної експедиції та кафедри археології КНУ (Переверзев, Хоптинець, Сорокун 2015). Пам'ятка складається з шести скупчень крем'яних матеріалів, які за основними параметрами нагадують епіграветські комплекси, але недостатньо показові для їх культурно-хронологічної ідентифікації. Найчисленнішу колекцію кременю добуто при розкопках скупчення Є — 7796 екз. Однак дослідники пам'ятки віднесли її до кудлайівської культури раннього мезоліту.

Однією з невирішених проблем палеолітознавства України є історичні долі епіграветського населення Південного Полісся та Київського Подніпров'я. Яскраві пам'ятки епіграветських мисливців на мамонта Північної України Мізин, Бармаки, Гінці, Межиріч, Кирилівська, Добраничівка датуються 16—13 трт, а описані овруцькі стоянки, імовірно, ще пізніше — 13—12 трт. Це населення зникло раптово в період вимирання європейської популяції мамонтів близько 13—12 трт, не полишивши після себе генетичних нащадків на півночі України. Принаймні сучасна археологія не простежує слідів розвитку епіграветської культурної традиції наприкінці фінального палеоліту та на початку мезоліту у Поліссі, на Волині, на Верхньому та Середньому Дніпрі. Історична доля епіграветських мисливців на мамонтів півночі України лишається невирішеною проблемою палеоліту України.

Мисливці на північного оленя культур Лінгбі та Свідер

Природні катаклізми початку фінального палеоліту призвели до вимирання мамонтів, слідом за якими 13—12 трт зникли з теренів Північної України й мисливці на мамонтів епіграветської культурної традиції, зокрема й носії овруцької версії епігравету. Після дренажу Прип'ятського озера Поліська низовина являла собою холодну заболочену низину з несприятливими для мешкання людей природними умовами. Однак 12 трт під час Аллередського потепління відбулося суттєве поглиблення річкових русел і осу-

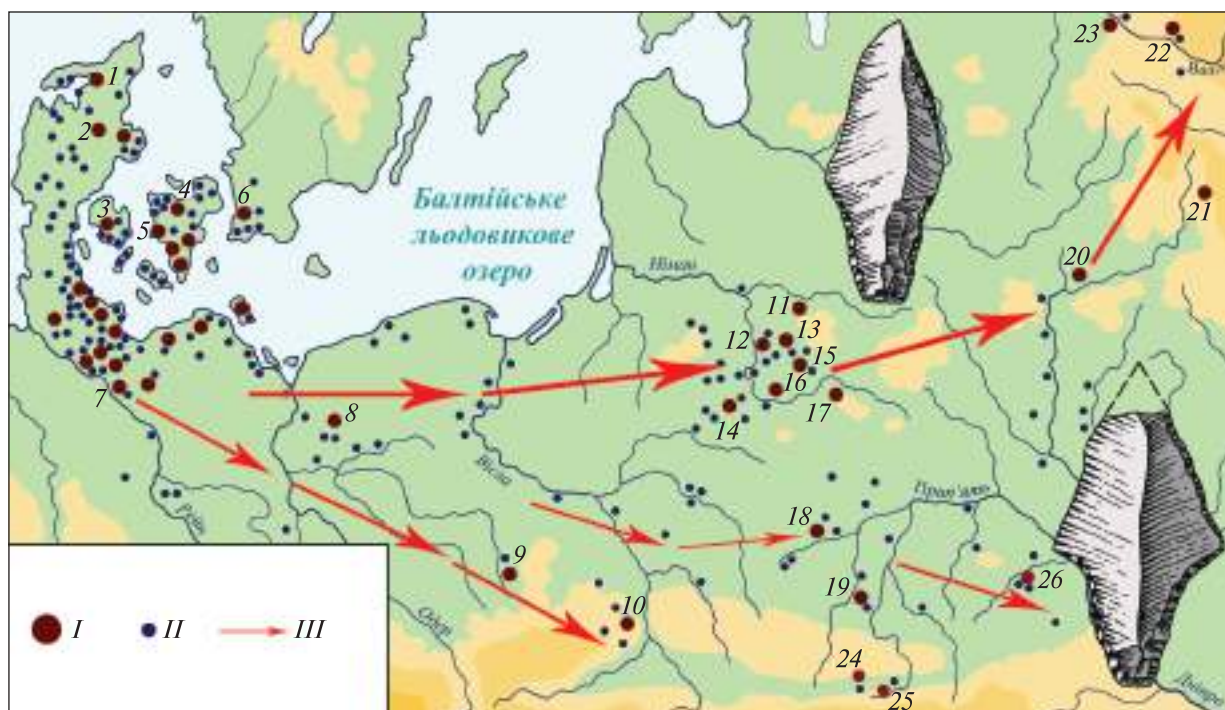

Рис. 5. Карта поширення пам'яток культури Лінгбі близько 11 трт. Умовні позначки: I — стоянки культури Лінгбі; II — місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; III — напрямки міграції носіїв культури Лінгбі на межі Алереду та Дріасу III. Стоянки: 1 — Норе Лінгбі; 2 — Ланга; 3 — Бро; 4 — Броне; 5 — Стоксб'єрг; 6 — Сегебро; 7 — Толк; 8 — Сугесков 1; 9 — Войново; 10 — Ридно X, Новий Млин 1А, 1Б; 11 — Вільнюс; 12 — Ежярінас 8, 15, 16; 13 — Маскауос 6; 14 — Богатирі Лясні 2; Волкуш 3; 15 — Дяряжніча 31; 16 — Ковалівка; 17 — Красносільськ 5; 18 — Лютка 10; 19 — Великий Мідськ; 20 — Берестенева; 21 — Аносово; 22 — Троїцьке III; 23 — Поділ III; 24 — Птича 3; 25 — Антонівці; 26 — Прибір 4, 7

Fig. 5. The distribution of monuments of Lyngby culture approx. 11 kyr. Legend: I — Lyngby culture sites; II — separate Lyngby culture points location; III — directions of Lyngbian migrations on Allerod/Dryas III verge. The sites: 1 — Norre Lyngby; 2 — Langa; 3 — Bro; 4 — Bromme; 5 — Stoksbjerg; 6 — Segebro; 7 — Tolk; 8 — Sugskov 1; 9 — Vojnovo; 10 — Rydno X, Nowy Mlyn 1A, 1B; 11 — Vilnius; 12 — Ežerynas 8, 15, 16; 13 — Maskauka 6; 14 — Bohatery Leśne 2, Wolkusz 3; 15 — Dereznucha 31; 16 — Kovalivka; 17 — Krasnosilsk 5; 18 — Liutka 10; 19 — Velykyi Mydsk; 20 — Beresteneve; 21 — Anosovo; 22 — Troitske III; 23 — Podoil III; 24 — Ptycha 3; 25 — Antonivtsi; 26 — Prybir 4, 7

шення піщаних прирічкових терас, які вкрилися сосновими борами. Поліпшення природно-кліматичних умов супроводжувалося різким зростанням чисельності північних оленів, що сприяло колонізації Полісся (як і всіх інших зандрових низин Центрально-Східної Європи від Нижнього Рейну до Верхнього Дніпра та Десни) мисливськими колективами. Судячи з характерних археологічних матеріалів, ця колонізація відбувалася з Південно-Західної Балтії у східному напрямку (рис. 5).

Знахідки поодиноких вістрів із плечем (рис. 6: 1, 2) — маркерного виробу гамбурзької культури Північної Німеччини, свідчать, що гамбурзькі мисливці на оленя першими прибули із заходу до Полісся приблизно 12,5 трт.

Значно краще в Поліссі представлені великі черешкові наконечники культури Лінгбі Західної Балтії (рис. 6: 3). Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Алереду на зандрових низинах від Ютландії до

Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 5) створило підґрунтя для формування 11 трт області споріднених культур із наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять похідні від Лінгбі культури: аренсбурзька — Північної Німеччини, свідерська — басейнів Вісли, Прип'яті та Німана, красносільська — басейнів Прип'яті, Німана, Дніпра (Clark 1936; 1975; Rust 1937; Taute 1968; Римантене 197; Schild 1975; Зализняк 1989; 1999). Характерні для цих культур вістря стріл (рис. 6: 1—7) представлені серед старожитностей Житомирщини.

Красносільська культура (Zaliznyak 1995, р. 3—8; Зализняк 2005, с. 44—51) отримала назву від стоянки біля с. Красносілля на Рівненщині. Вона об'єднує групу споріднених пам'яток фінального палеоліту, що датуються 11 трт і характеризуються грубими невеликими, часом асиметричними черешковими наконечниками стріл, відщеповою технікою розколювання

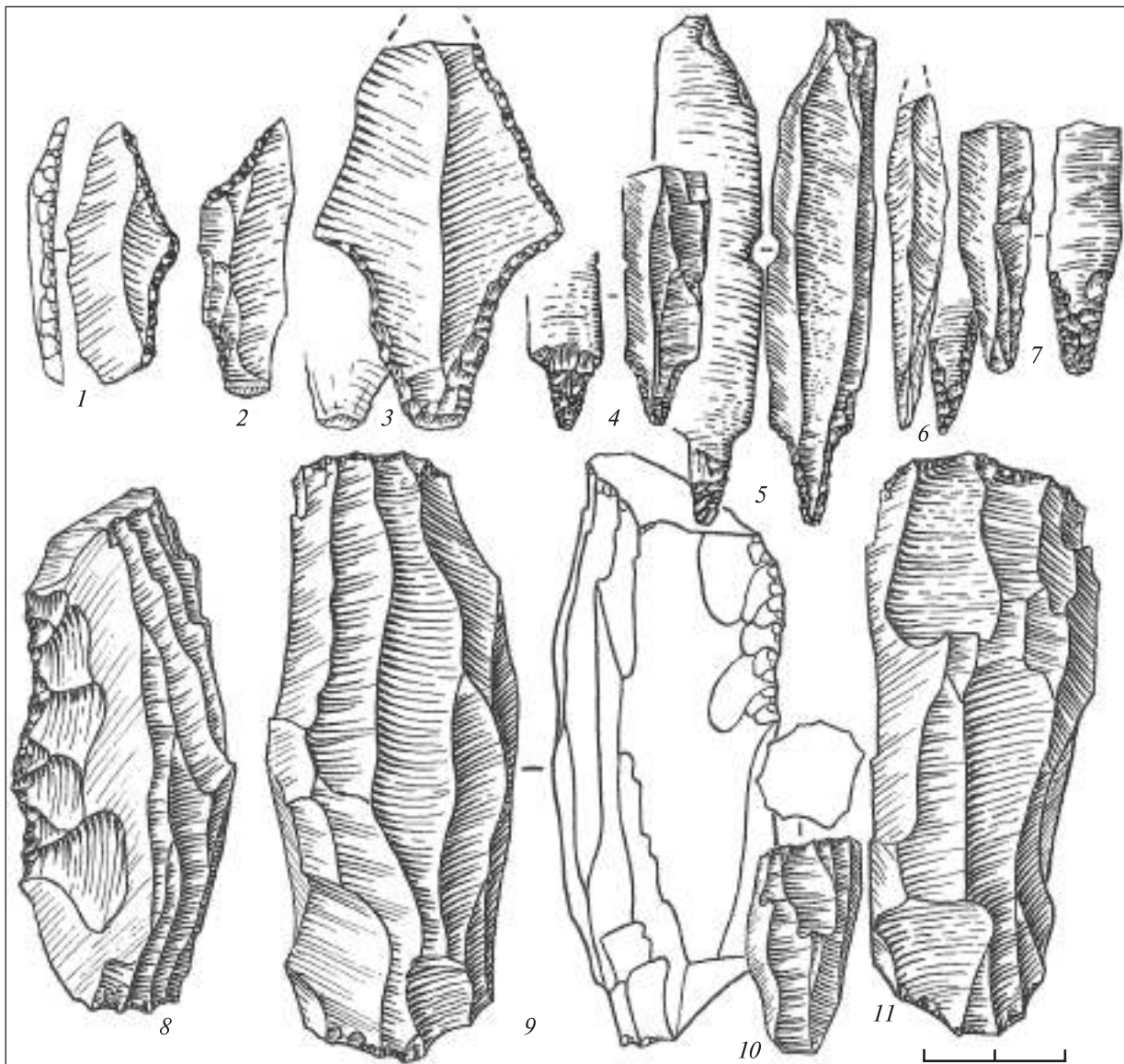

Рис. 6. Наконечники культур Гамбург (1 — Прибір 10; 2 — Прибір 8), Лінгбі (3 — Прибір 4), Свідер (4, 5 — Боро-
дянка 4; 6 — Рудий Острів; 7 — Тетерів 3). Нуклеуси зі свідерської стоянки Прибір 13А (8—11)

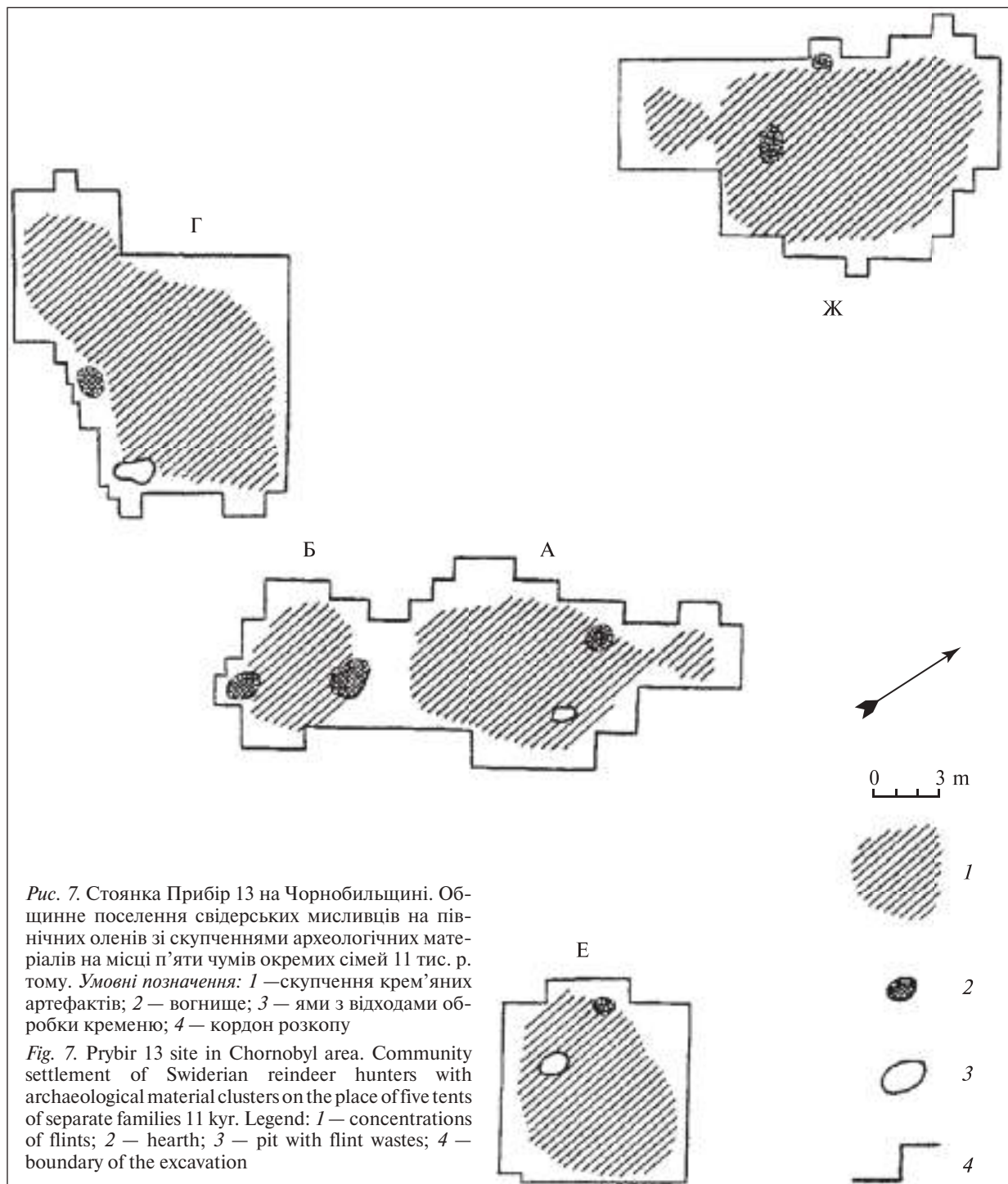
Fig. 6. Arrowheads of Hamburg culture: Hamburg (1 — Prybir 10; 2 — Prybir 8), Lyngby (3 — Prybir 4), Swiderian (4, 5 —
Borodianska 4; 6 — Rudyi Ostriv; 7 — Teteriv 3). Cores from the Swiderian site Prybir 13A (8—11)

кременю, одноплосинними нуклеусами, короткими кінцевими скребачками, ретушними різцями на відщепках. Пам'ятки поширені в басейнах Прип'яті, Німану та Верхнього Дніпра. Зокрема, наконечники краносільського типу знайдені в уроч. Прибір, на р. Уж.

Свідерська культура (Clark 1936; Залізник 2005, с. 51—55) отримала назву від стоянки поблизу с. Свідре Вельке під Варшавою. Вона представлена великою групою пам'яток останнього тисячоліття льодовикової доби зі своєрідним крем'яним інвентарем. Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах із плоскою підтескою насадку з черевця (рис. 6: 4—7), а також двоплосинні («човну-

ваті» за польською термінологією) нуклеуси для сколювання верболистих пластин (рис. 6: 8—11), кінцеві скребачки та бічні ретушні та серединні різці на пластинах. Виразними серіями представлені також характерні сокири з плоских уламків кременю, часто у формі високих трапецій із поперечними сколами по лезу.

Свідерські пам'ятки, що датуються IX тис. до н. е., поширені в басейнах Вісли, Німану, Прип'яті та на Верхньому Дніпрі. Особливо багато свідерських стоянок відомо у Волинському Поліссі — понад 200. Зокрема, їх зупинення досліджені поблизу озер Нобель, Лютка, Люб'язь, Тур, біля сіл Сеньчиці, Тутовичі, Березно, Кричельськ, Балаховичі, в урочищах Переволокитаїн.

Група унікальних свідерських стоянок досліджена на Житомирщині в уроч. Прибір на р. Уж.

Уперше згадані типи наконечників були знайдені на Житомирщині в 1970-х рр., коли автор цих рядків розпочав пошуки пам'яток кам'яної доби по річках Здвиж, Тетерів, Уж (рис. 6: 1—7). У 1975 р. була відкрита, а 1978 р. розкопана гомогенна крем'яниця свідерської культури поблизу с. Раска на р. Тетерів.

Однак найпоказовіші матеріали фінально-палеолітичних культур із наконечниками

стріл на пластинах Житомирщини походять з уроч. Прибір на р. Уж поблизу с. Матейки Народицького р-ну. У 1979—1984 рр. на плато правого берега р. Уж виявлено і досліджено півтора десятки місцезнаходжень характерного кременю епохи фінального палеоліту (Zaliznyak 1995, р. 20). Культурний шар більшості пам'яток постраждав від оранки та вітрової ерозії піщаного ґрунту. В уроч. Прибір зібрано великі колекції свідерського кременю, знайдено наконечники культур Лінгбі та Гамбург (рис. 6: 1—3).

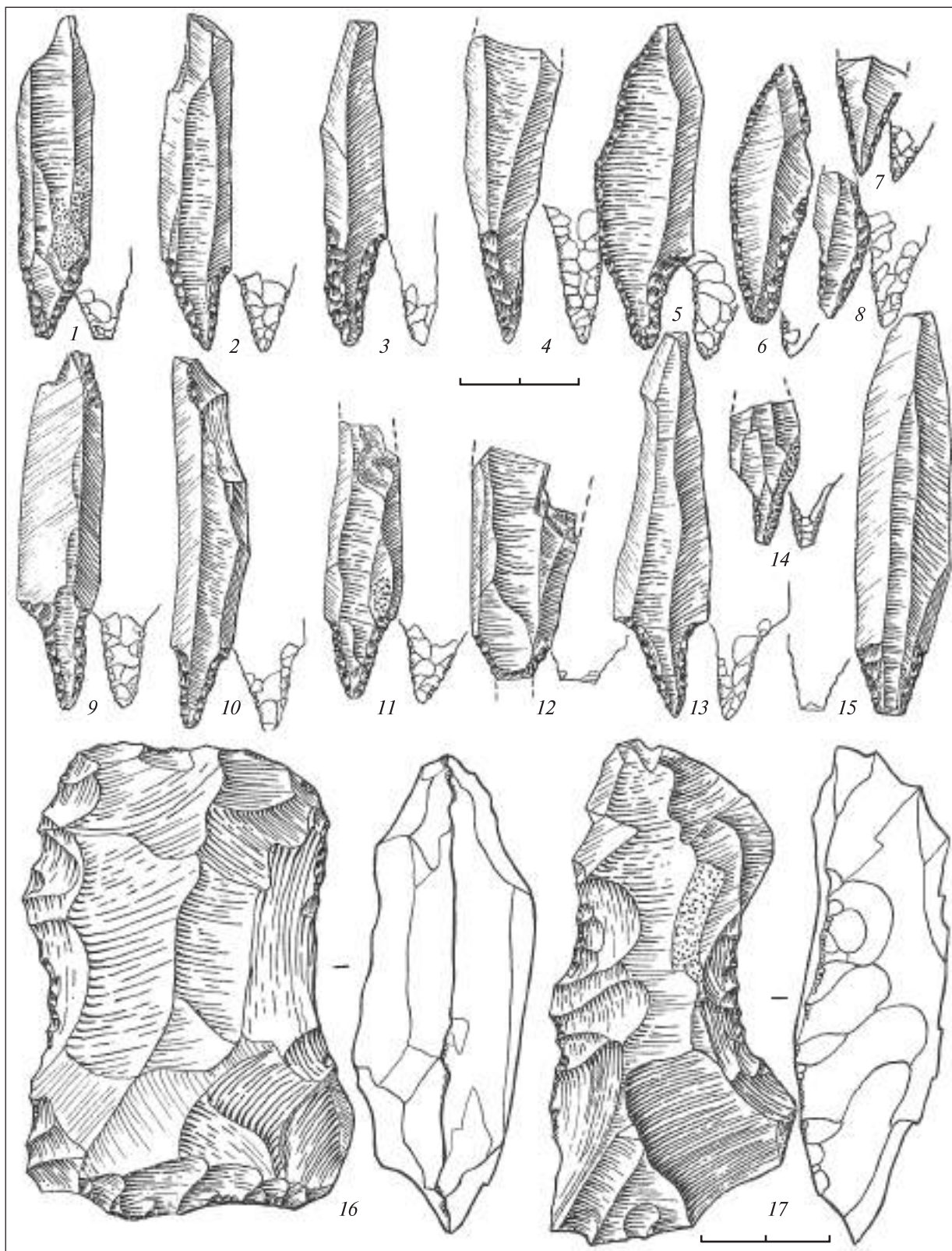

Рис. 8. Прибір 13А, наконечники стріл свідерських типів (1—15) та сокири (16, 17) з кременю
 Fig. 8. Prybir 13A, Flint arrowheads of Swiderian types (1—15) and axes (16, 17)

Найбільший науковий інтерес становить стійбище общини свідерських мисливців Прибір 13 (Зализняк 1989, с. 20—44). Воно складається з розташованих поряд п'яти скупчень

кременяного матеріалу діаметром 8,0—10 м, т. зв. крем'яниць (рис. 7). Як зазначалося раніше, такі стандартні для фінальнопалеолітичних та мезолітичних пам'яток археологічні

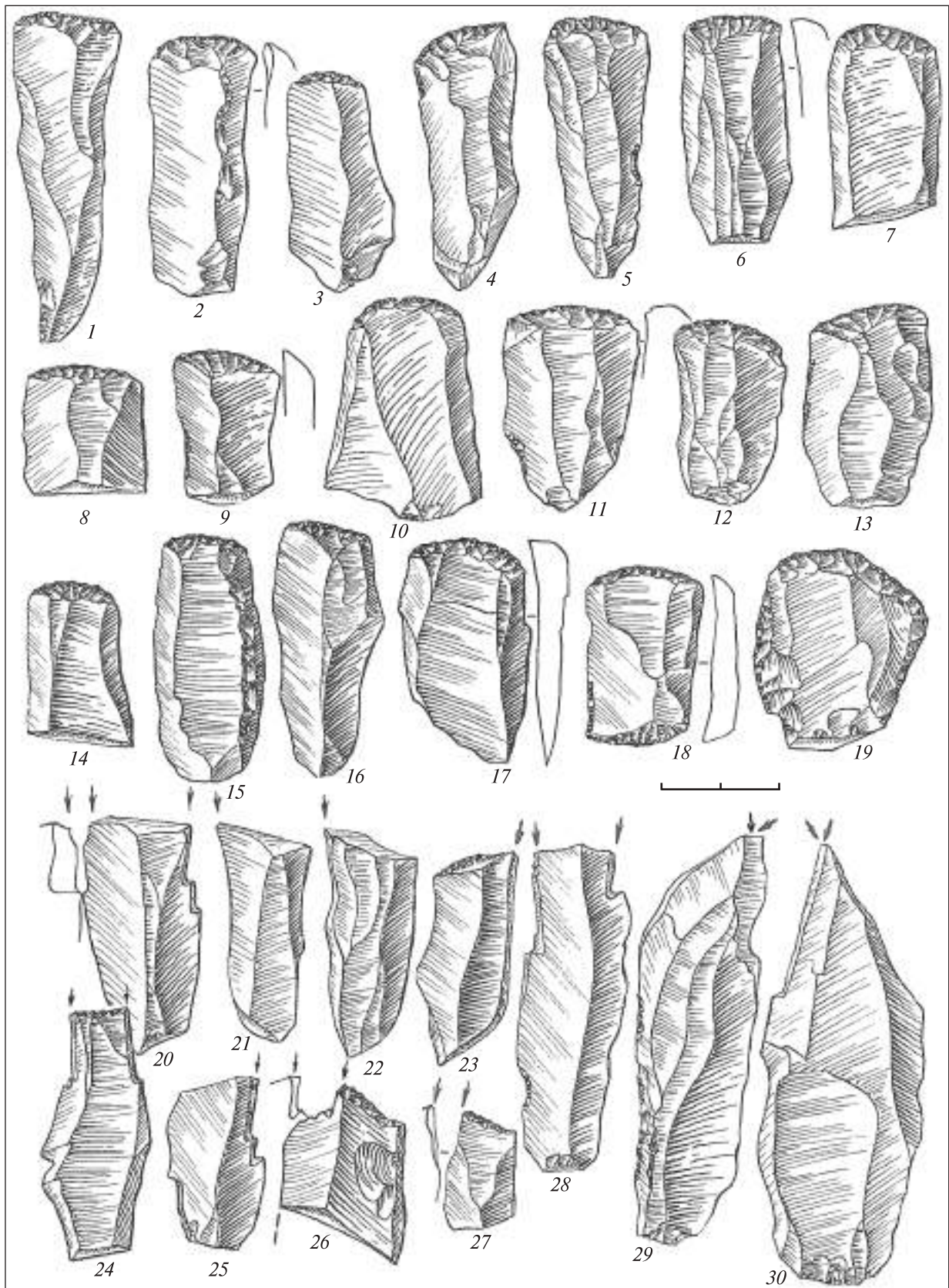

Рис. 9. Прибір 13А, скребачки (1—19) та різці (20—30) з кременю
 Fig. 9. Prybir 13A, Flint scrapers (1—19) and burins (20—30)

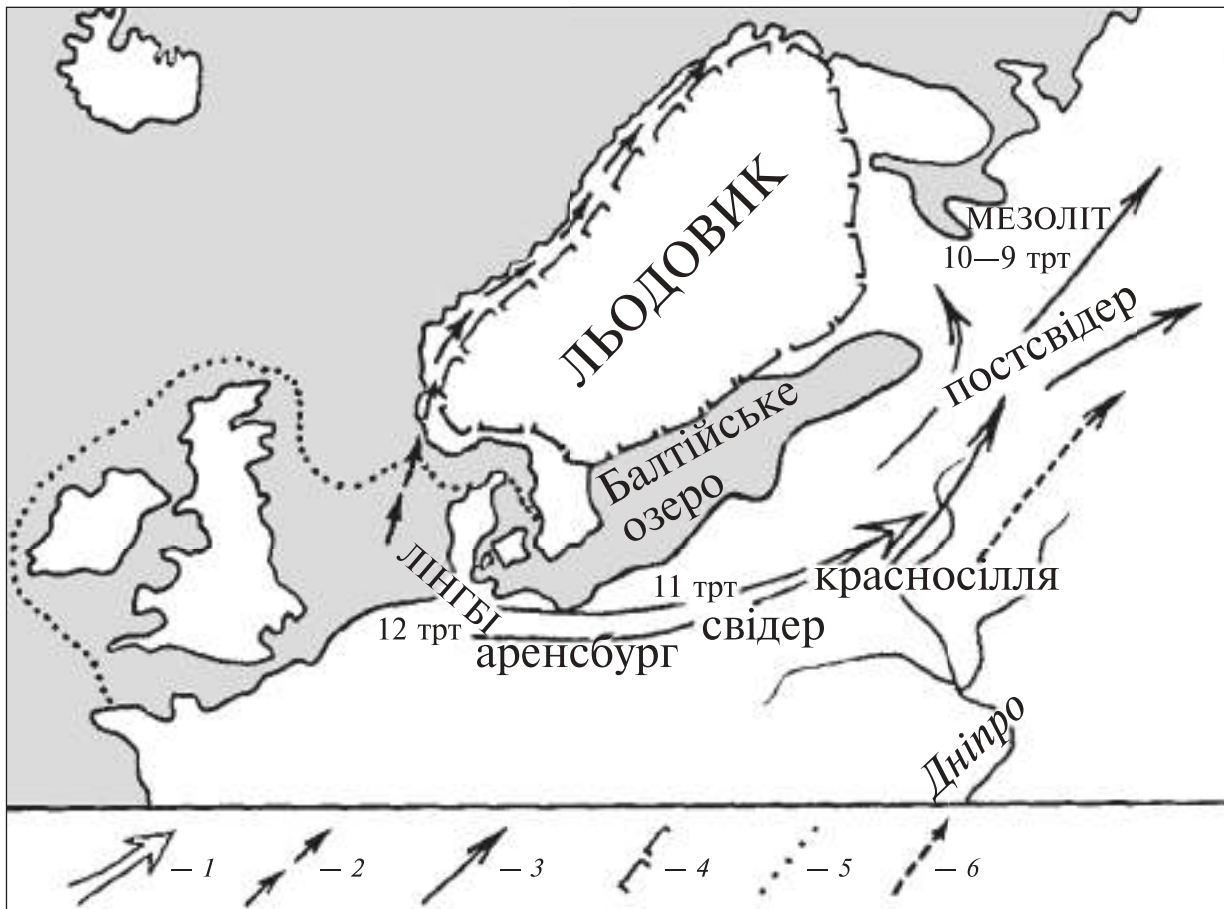

Рис. 10. Заселення Півночі Європи на межі плейстоцену та голоцену. Умовні позначки: 1 — міграція носіїв культури Лінгбі; 2 — міграція аренсбурзьких прасурів культур Фосна і Комса; 3 — розселення нащадків Свідеру; 4 — кордон льодовика; 5 — кордон суші наприкінці палеоліту; 6 — міграція красносільського населення

Fig. 10. Settling of North of Europe on the Pleistocene-Holocene border: 1 — migration of Lyngby population; 2 — migration of Ahrensburgian ancestors of Fosna and Komsa cultures; 3 — settling of Swiderian culture descendants; 4 — the edge of the glacier; 5 — a border of dry land at the end of Palaeolithic; 6 — migration of Krasnosillia population

об'єкти, найімовірніше, були полишені окремими малими сім'ями середньою чисельністю 5—7 людей.

На кожній крем'яниці знайдено по кілька тисяч крем'яних виробів, зокрема виразні серіями характерних для Свідеру знарядь. Прикладом класичного свідерського комплексу є колекція крем'яних виробів крем'яниці Прибір 13А (рис. 6: 8—11; 8; 9). Знайдено характерні для Свідеру двоплощинні нуклеуси з підтескою тильного боку (рис. 6: 8—11), численні наконечники стріл на пластинах із плоскою підтескою черевця (рис. 8: 1—15), різноманітні кінцеві скребачки (рис. 9: 1—19) та різці (рис. 9: 20—31) на пластинах, сокири на пласких, масивних сколах кременю (рис. 8: 16, 17).

Своєрідності свідерським пам'яткам уроч. Прибір надає сировина для виготовлення знарядь — зернистий крем'яний сірих, жовтих і навіть рожевих відтінків із місцевих родовищ Житомирщини. Однак третина знарядь

стоянки Прибір 13 виготовлена з більш якісного кременю темного кольору, що походить з родовищ Рівненщини. Причому кількість якісного імпортного кременю серед відходів виробництва (відщепів, лусок) не перевищує 5,0 %. Очевидно, імпорт якісного волинського кременю на стоянку Прибір 13 відбувався переважно у вигляді пластин, сформованих нуклеусів та готових знарядь.

Інтенсивний імпорт західноволинського кременю свідчить про тісні зв'язки свідерського населення Житомирщини з потужними осередками цієї культури у Західному Поліссі, де відомо багато великих скупчень свідерських пам'яток, подібних до Прибірського. Значні концентрації свідерських стоянок на берегах річок та озер виникали внаслідок періодичного повернення свідерських мисливців на традиційні місця колективного полювання на мігруючих через річкові переправи північних оленів (Зализняк 1989, с. 163).

Крім численних типових для Свідеру двоплощинних нуклеусів, на крем'яницях обшинного поселення Прибір 13 знайдені колючі нуклеуси правильної форми для регулярних пластинок. Останні свідчать про початок трансформації відбивної свідерської технології отримання пластин у відтисну постсвідерську, властиву мезоліту півночі Східної Європи. Цей факт дає підстави вважати поселення Прибір 13 пізньосвідерським і датувати рубезем Дріасу III та Пребореалу приблизно 10 трт.

Висновки

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що на сьогодні у Житомирському Поліссі відомо дві головні групи різних за культурно-хронологічними характеристиками фінально-палеолітичних пам'яток. На початку епохи в регіоні мешкали епіграветські мисливці на мамонтів. Зокрема, на Овруцькому кряжу на початку фінального палеоліту розвивався окремий своєрідний варіант епігравету. Вимирання мамонтів близько 13 трт і настання доби північного оленя спричинило зміну населення. Під час Аллередського потепління 12 трт з Південно-Західної Балтії на Полісся просунулися мисливці на північного оленя культури Лінгбі.

Поширення носіїв лінгбійських культурних традицій наприкінці Аллереду на зандрових низинах від Ютландії до Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра і Верхньої Волги (рис. 5)

створило підґрунтя для виникнення 11 трт області споріднених культур із наконечниками стріл на пластинах. Крім Лінгбі, до неї входять похідні від Лінгбі культури: аренсбурзька — Північної Німеччини, красносільська — басейнів Прип'яті, Німану, Верхнього Дніпра і свідерська — басейнів Вісли, Прип'яті та Німану (рис. 10). Специфіка їхнього крем'яного інвентаря полягає в провідній ролі різноманітних черешкових наконечників стріл на пластинах, тоді як культурним маркером епіграветських комплексів були різноманітні мікро-вкладні з притупленим краєм.

Генетично похідні від людності культури Лінгбі красносільці та свідерці мешкали в холодних лісо-тундрах, полюючи на стада сезонно мігруючих північних оленів (Зализняк 1989, с. 109—163). Різке потепління 10 трт зумовило міграцію свідерців та красносільців слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. (рис. 10). На свідерському підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт — бутівська і подібні до неї культури мезоліту лісової смуги Східної Європи від Балтії до Північного Уралу. На красносільській основі формувалися мезолітичні пісочнорівська культура Середньої Десни, гренська Верхнього Подніпров'я та ієнівська Верхньої Волги (Зализняк 1989, с. 78—89). Згадані мезолітичні спільноти півночі Східної Європи в етно-культурному плані, імовірно, були далекими пращурами фінських народів (Зализняк 2005, с. 55, 103—107).

Величко, А. А. 1973. *Природный процесс в плейстоцене*. Москва: Наука.

Величко, А. А., Герасимов, И. П. (отв. ред.). 1982. *Палеогеография Европы за последние 100 тыс. лет*. Москва: Наука.

Величко, А. А., Морозова, Т. Д. 1969. Основные черты палеогеографии. В: Герасимов, И. П. (отв. ред.). *Лесс-перигляциал-палеолит на территории Средней и Восточной Европы*. VIII Конгресс ИНКВА, Париж. Москва: ВИНТИ, с. 577-589.

Верещагин, Н. К. 1979. *Почему вымерли мамонты*. Ленинград: Наука.

Верещагин, Н. К., Барышников, Г. Ф. 1985. Вымирание млекопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии. В: Верещагин, Н. К., Кузьмина, И. Е. (ред.). *Труды Зоологического института*. Т. 131. Млекопитающие Северной Евразии в четвертичном периоде. Ленинград: Зоологический институт АН СССР, с. 3-38.

Гладких, М. И. 1973. Поздний палеолит лесостепного Поднепровья. Автореф. дис. канд. ист. наук. Ленинград, 1973.

Гладких, М. И. 1977. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников. *Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы*. Ленинград: Наука, с. 53-81.

Гладких, М. И., Люрін, І. Б., 1974. Дослідження Довгиничського палеолітичного місцезнаходження 1971 р. на Житомирщині. *Археологія*, 14, с. 42-46.

Грехова, Л. В., 1971. Кремневый комплекс стоянки Тимоновка 2 и однотипные памятники Деснинского бассейна. *История и культура Восточной Европы по археологическим данным*. Москва: Наука, с. 3-22.

Долуханов, П. М. 1969. *История Балтики*. Москва: Наука.

Ефименко, П. П. 1953. *Первобытное общество*. Киев: Изд. АН УССР.

Зализняк Л. Л. 1989. *Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита*. Киев: Наукова думка.

Зализняк, Л. Л. 1998. *Передісторія України X—V тис. до н. е.* Київ: Бібліотека українця.

Зализняк, Л. Л. 1999. *Фінальний палеоліт Північно-Заходу Східної Європи*. Київ: Національний університет «Києво-Могилянська академія».

Зализняк, Л. Л. 2000. Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету. *Археологія*, 2, с. 4-11.

Зализняк, Л. Л. 2004. «Передісторія України...» Десять років по тому. *Кам'яна доба України*, 5, с. 121-131.

Зализняк, Л. Л. 2005. *Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України*. Кам'яна доба України, 8. Київ: Шлях.

Зализняк, Л. Л. 2010. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України. *Археологія*, 4, с. 4-13.

Залізняка, Л. Л., Томашевський, А. П., Переверзев, С. В., Павленко, С. В., Хоптинєць, І. М., Сорокун, А. А., Келембет, В. В. 2017. Нові верхньопалеолітичні пам'ятки Овруцького кряжу. *Кам'яна доба України*, 17-18, с. 150-171.

Залізняка, Л. Л. 2017. Овруцький варіант епігравету Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 3-16.

Левицький, І. Ф. 1930. Довгиницька палеолітична стація. *Антропологія*, III, с. 153-160.

Маринич, А. М. 1963. *Геоморфологія Южного Полесья*. Київ: КГУ.

Месяц, В. А. 1956. Новая находка орнаментированного бивня мамонта. *Краткие сообщения Института археологии АН УССР*, 6, с. 40-42.

Нужний, Д. Ю. 2000. Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу. *Археологія*, 2, с. 37-56.

Нужний, Д. Ю. 2015. *Верхній палеоліт Західної та Північної України*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Оленковський, М. П. 2001. Епіграветські та східно-епіграветські культури. *Vita Antiqua*, 3-4, с. 149-155.

Оленковський, М. П. 2008. *Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект*. Херсон: Наддніпрянська правда.

Пазинич, В. Г. 2007. *Геоморфологічний літопис Велико-го Дніпра*. Ніжин: «Аспект-Поліграф».

Пазинич, В. Г. 2010. Середньоантропогенний озерний етап басейну Дніпра. *Кам'яна доба України*, 13, с. 86-94.

Переверзев, С. В., Хоптинєць, І. М., Сорокун, А. А. 2015. Стоянка Великий Дивлин I (скупчення Е) на Житомирщині. *Кам'яна доба України*, 16, с. 126-143.

Римантєнє, Р. К. 1971. *Палеолит и мезолит Литвы*. Вильнюс: Минтис.

Телегин, Д. Я. 1980. Палеолитическая стоянка Збраньки на Житомирщине. *Советская археология*, 1, с. 248-251.

Тутковський, П. О. 1923. *Словечансько-Овруцький кряж і узбережжя річки Словечни*. Київ.

Формозов, А. Н. 1969. *Почему вымерли мамонты?* Москва.

Хотинський, Н. А. 1977. *Голоцен Северной Евразии*. Москва: Наука.

Чабай, В. П., Ступак, Д. В., Весельський, А. П., Дудник, Д. В. 2020. Культурно-хронологічна варіабельність епігравету Середнього Подніпров'я. *Археологія*, 2, с. 3-31.

Черниш, О. П. 1973. *Палеолит и мезолит Подне-стро-вья*. Москва: Наука.

Blytte, A. 1896. On the Variations of Climate in the Course of Time. *Christiania Vidensk selsk*, 5.

Clark, G. 1936. *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.

Clark, G. 1975. *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.

Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian Variability of the Middle Dnieper River Basin. In: Кулаковська, Л. В. (ред.). *Дослідження первісної археології в Україні*. Київ: Корвін Пресс, с. 96-135.

Rust, A. 1937. *Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1937.

Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W, Schild, R, Wieckowska, H (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. T. 1. Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich, p. 159-338.

Taute, W. 1968. *Die Stielspitzen-Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa*. Köln-Graz: Böhlau.

Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beitrage zur Ur- und Friihgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.

Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. BAR International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

Надійшла 17.06.2021

Л. Л. Залізняка

Доктор исторических наук, профессор,

заведующий отделом археологии каменного века Институт археологии НАН Украины

ФИНАЛЬНЫЙ ПАЛЕОЛИТ ЖИТОМИРСКОГО ПОЛЕСЬЯ

Финальный палеолит (Final Palaeolithic, Terminal Palaeolithic) — последняя, заключительная фаза верхнего палеолита Европы, датируемая 13,5—10 тыс. лет назад, у которой наявны многочисленные палеогеографические соответствия — дриасовый период, позднее обледенение, поздний или финальный гляциал, тардигляциал, эпоха северного оленя.

В Житомирском Полесье известны две основные группы разных по культурно-хронологическим характеристикам финальнопалеолитических памятников. В начале эпохи в регионе жили эпиграветтские охотники на мамонтов. В частности, на Овруцком кряже в начале финального палеолита развивался отдельный своеобразный вариант эпиграветта. Вымирание мамонтов около 13 тыс. лет назад и наступление эры северного оленя повлекло смену населения. Во время аллердского потепления 12 тыс. лет назад из Юго-Западной Балтии в Полесье продвинулись охотники на северного оленя культуры Лингби.

Распространение носителей лингбийских культурных традиций в конце аллерда на зандровых низинах от Ютландии до Немана, Припяти, Верхнего Днепра и Верхней Волги создало почву для возникновения 11 тыс. лет назад области родственных культур с наконечниками стрел на пластинах. Кроме Лингби в нее входят постлингбийские культуры: аренсбургская — Северной Германии, красносельская — бассейнов Припяти, Немана, Верхнего Днепра и свидерская — бассейнов Вислы, Припяти и Немана. Специфика их кремниевого инвентаря состоит в ведущей роли различных черешковых наконечников стрел на пластинах, тогда как культурным маркером эпиграветтских комплексов являются разнообразные микровкладыши с притупленным краем.

Происходящие от населения культуры Лингби красносельцы и свидерцы жили в холодных лесотундрах, охотясь на стада сезонно мигрирующих северных оленей. Резкое потепление 10 тыс. лет назад привело к миграции свидерцев и красносельцев вслед за северным оленем на север Восточной Европы, которую они заселили в течение VIII тыс. до н. э. На свидерской основе сформировался постсвидерский мезолит — бутовская и подобные ей культуры мезолита лесной полосы Восточной Европы от Балтии до Северного Урала. На красносельской традиции формировались мезолитические — песочноровская культура Средней Десны, грнская Верхнего Подне-

прова и иеневская Верхней Волги. Упомянутые мезолитические сообщества севера Восточной Европы в этно-культурном плане, вероятно, были дальними предками финских народов.

Ключевые слова: финальный палеолит, Полесье, Овручский кряж, эпиграветт, культуры Лингби, Свидер, Красноселье.

Leonid L. Zalizniak

DSc in History, Professor, Head of the Stone Age Archaeology Department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0001-8924-8122, Zaliznyakl@ukr.net

FINAL PALAEOLITHIC OF ZHYTOMYR POLISSIA

Final Palaeolithic (Terminal Palaeolithic) — the last, final phase of the Upper Palaeolithic of Europe, dating from 13.5—10 kyr and has numerous paleogeographic equivalents — Dryas period, Late glacier, Late or Final glacial, Tardiglacial period, reindeer age.

In Zhytomyr Polissia there are two main groups of different Final Palaeolithic monuments with different cultural and chronological characteristics. At the beginning of the epoch, Epigravettian mammoth hunters lived in the region. In particular, on the Ovruch ridge at the beginning of the Final Paleolithic a separate variant of the Epigravettian developed. The extinction of mammoths about 13 kyr and the onset of the reindeer era caused a change in population. During the Allerod warming about 12 kyr reindeer hunters of the Lyngby culture advanced from the South-Western Baltic region to Polissia.

The spread of Lyngbian cultural traditions at the end of Allerod in the outwash plains from Jutland to the Neman, Prypiat, Upper Dnipro and Upper Volga laid the groundwork for the emergence 11 000 years ago areas of related cultures with arrowheads on blades. In addition to Lyngby, it includes the following cultures: Ahrensburg in Northern Germany, Swiderian in the Vistula, Prypiat and Neman basins, and Krasnosillia in the Prypiat, Neman and Upper Dnipro basins. The specificity of their flint inventory is the leading role of various tanged arrowheads on blades, while the cultural marker of Epigravettian complexes are a variety of micro-inserts with a backed edge.

Genetically descended from the Lyngby culture population, Krasnosillian and Swiderian hunter groups lived in the cold forest-tundra, hunting for herds of seasonally migrating reindeers. The sharp warming 10 kyr led to the migration of Krasnosillian and Swidrian groups following the reindeer to the north of Eastern Europe, which they settled during the VIII millennium BC. On the Swiderian basis, the post-Swiderian Mesolithic was formed. It is Butovo and similar Mesolithic cultures of the forest belt of Eastern Europe from the Baltics to the Northern Ural. The Mesolithic PISOCHNYI Riv culture of the Middle Desna, the Grensk culture of the Upper Dnipro, and the Ienevo culture of the Upper Volga were formed on the Krasnosillian basis. These Mesolithic communities of northern Eastern Europe in ethno-cultural terms were probably distant ancestors of the Finnish peoples.

Key words: Final Palaeolithic, Polissia, Ovruch ridge, Epigravettian, Lyngby and Swiderian cultures, Krasnosillia.

References

- Velichko, A. A. 1973. *Prirodnyi protsess v pleistotsene*. Moskva: Nauka.
- Velichko, A. A., Gerasimov, I. P. (eds.). 1982. *Paleogeografiia Evropy za posledniie 100 tys. let*. Moskva: Nauka.
- Velichko, A. A., Morozova, T. D. 1969. Osnovnye cherty paleogeografii. In: Gerasimov, I. P. (ed.). *Less-perigliatsyal-paleolit na territorii Srednei i Vostochnoi Evropy. VIII Kongress INKVA, Paryzh*. Moskva: VYNYTY, p. 577-589.
- Vereshchagin, N. K. 1979. *Pochemu vymerli mamonty*. Leningrad: Nauka.
- Vereshchagin, N. K., Baryshnikov, G. F. 1985. Vymiranie mlekopitaiushchikh v chetvertichnom periode Severnoi Evrazii. In: Vereshchagin, N. K., Kuzmina, I. Ye. (eds.). *Trudy Zoologicheskogo instituta*. Vol. 131. Mlekopitaiushchiie Severnoi Evrazii v chetvertichnom periode. Leningrad: Zoologicheskii institut AN SSSR, p. 3-38.
- Gladkikh, M. I. 1973. Pozdnyi paleolit lesostepnogo Podneprov'ia. *Avtoref. dis. kand. ist. nauk*. Leningrad, 1973.
- Gladkykh, M. I., Liurin, I. B., 1974. Doslidzhennia Dovhynchskoho paleolitychnoho mistseznakhodzhennia 1971 r. na Zhytomyrshchyni. *Arheologia*, 14, p. 42-46.
- Gladkykh, M. I. 1977. Nekotorye kriterii opredeleniia kulturnoi prinalozhnosti pozdnepaleoliticheskikh pamiatnikov. *Problema paleolita Vostochnoi i Tsentralnoi Evropy*. Leningrad: Nauka, p. 53-81.
- Grekhova, L. V., 1971. Kremnevyy kompleks stoianki Timonovka 2 i odnotipnye pamiatniki Desnianskogo basseina. *Istoriia i kultura Vostochnoi Evropy po arkheologicheskim dannym*. Moskva: Nauka, p. 3-22.
- Dolukhanov, P. M. 1969. *Istoriia Baltiki*. Moskva: Nauka.
- Efimenko, P. P. 1953. *Pervobytnoie obshchestvo*. Kyiv: Izd. AN USSR.
- Zalizniak, L. L. 1989. *Okhotniki na severnogo olenia Ukrainskoho Polesia v epokhu finalnogo paleolita*. Kyev: Naukova dumka.
- Zalizniak, L. L. 1998. *Peredistoriia Ukrainy X-V tys. do n. e*. Kyiv: Bib-ka ukrainsia.
- Zalizniak, L. L. 1999. *Finalnyi paleolit Pivnichnoho-Zakhodu Skhidnoi Evropy*. Kyiv: Natsionalnyi universytet «Kyievo-Mohylianska akademiia».
- Zalizniak, L. L. 2000. Etnokulturni protsesy u piznomu paleoliti ta problema epihravettu. *Arheologia*, 2, p. 4-11.
- Zalizniak, L. L. 2004. Peredistoriia Ukrainy... Desiat rokiv po tomu. *Kamiana doba Ukrainy*, 5, p. 121-131.

- Zalizniak, L. L. 2005. *Finalnyi paleolit i mezolit kontynentalnoi Ukrainy*. Kamiana doba Ukrainy, 8.
- Zalizniak, L. L. 2010. Periodyzatsiia ta kulturna dyferentsiatsiia verkhnoho paleolitu Ukrainy. *Arheologia*, 4, p. 4-13.
- Zalizniak, L. L., Tomashevskiy, A. P., Perevierziev, S. V., Pavlenko, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A., Kelembet, V. V. 2017. Novi verkhnopaleolitychni pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Kamiana doba Ukrainy*, 17-18, p. 150-171.
- Levytskyi, I. F. 1930. Dovhynytska paleolitychna statsiia. *Antropolohiia*, III, p. 153-160.
- Marynych, A. M. 1963. *Geomorfologiia Yuzhnogo Polesia*. Kyiv: KHU.
- Mesiats, V. A. 1956. Novaia nakhodka ornamentirovannogo bivnia mamonta. *Kratkie soobshheniya Instituta arheologii AN USSR*, 6, p. 40-42.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2000. Epigravetski pamiatky Ovrutskoho kriazhu. *Arheologia*, 2, p. 37-56.
- Nuzhnyi, D. Yu. 2015. *Verkhni paleolit Zakhidnoi ta Pivnichnoi Ukrainy*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk.
- Olenkovskiy, M. P. 2001. Epihravetski ta skhidno-epihravetski kultury. *Vita Antiqua*, 3-4, Kyiv, p. 149-155.
- Olenkovskiy, M. P. 2008. *Yepigravett Vostochnoi Evropy. Kulturno-istoricheskii aspekt*. Kherson: Naddnyprianska pravda.
- Pazynych, V. H. 2010. Serednoantropohenovyi ozernyi etap baseinu Dnipra. *Kamiana doba Ukrainy*, 13, p. 86-94.
- Pereverziev, S. V., Khoptynets, I. M., Sorokun, A. A. 2015. Stoianka Velykyi Dyvlyn I (skupchennia E) na Zhytomyrshchyni. *Kamiana doba Ukrainy*, 16, p. 126-143.
- Rymantene, R. K. 1971. *Paleolit i mezolit Litvy*. Vilnius: Myntys.
- Telehyn, D. Ya. 1980. Paleolitieskaia stoianka Zbranki na Zhitomirshchine. *Sovetskaia arkheologiia*, 1, p. 248-251.
- Tutkovskiy, P. O. 1923. *Slovechansko-Ovrutskii kriazh i uzberezhzhia richky Slovechny*. Kyiv.
- Formozov, A. N. 1969. *Pochemu vymerly mamonty?* Moskva.
- Khotynskiy, N. A. 1977. *Golotsen Severnoi Evrazii*. Moskva: Nauka.
- Chabai, V. P., Stupak, D. V., Veselskyi, A. P., Dudnyk, D. V. 2020. Kulturno-khronolohichna variabelnist epihravetu Serednoho Podniprovia. *Arheologia*, 2, p. 3-31. doi.org/10.15407/archaeologyua2020.02.005
- Chernysh, O. P. 1973. *Paleolit i mezolit Podnestrovia*. Moskva: Nauka.
- Blytte, A. 1896. On the Variations of Climate in the Course of Time. *Christiania Vidensk selsk*, 5.
- Clark, G. 1936. *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Clark, G. 1975. *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nuzhnyi, D. 2008. The Epigravettian Variability of the Middle Dnieper River Basin. In: Kulakovska, L. V. (ed.). *Doslidzhennia pervisnoi arkheolohii v Ukraini*. Kyiv, p. 96-135.
- Rust, A. 1937. *Die altsteinzeitliche Rentierjägerlager Meiendorf*. Neumünster: Karl Wachholtz Verlag, 1937.
- Schild, R. 1975. Pozny paleolit. In: Chmielewski, W., Schild, R., Wieckowska, H. (eds.). 1975. *Prahistoria ziem Polskich*. T. 1. Paleolit i mezolit. Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolinski, p. 159-338.
- Taute, W. 1968. *Die Stielspitzen-Gruppen im Nordlichen Mitteleuropa*. Köln-Graz: Böhlau.
- Zaliznyak, L. L. 1995. *The Swidrian Reindeer Hunters of Eastern Europe*. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas, 5. Willkau-Hasslau: Beier & Beran.
- Zaliznyak, L. L. 1997. *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. BAR International series, 659. Oxford: Tempus Reparatum.

© B. M. Pomberger, N. S. Kotova, P. Stadler * 2021

NEW HYPOTHESIZED MUSICAL INSTRUMENTS OF THE EUROPEAN NEOLITHIC

New finds from the Early Neolithic settlements in Austria and Hungary reconstructed as the first ceramic bells are published in the article. Modern copies of such bells were made and their sound was recorded.

Key words: Neolithic, Central Europe, musical instrument, clay bell, reconstruction.

Introduction

All living individuals are surrounded by different natural sounds, for example made by wind, weather, flowing water and additionally they create their own specific sounds like chirping, singing, roaring and etc. In addition, ancient people enriched this sounding world with their voices and the body percussion as well as with sounds of their working tools. Such acoustical environments are called «sound scapes». The sound of the vibrating strings of hunting bows was one of them. The Mesolithic and Neolithic hunting bows show a length range of 140–200 cm (Junkmanns 2013, p. 19). A string of 3.0 mm in diameter with a length of 169 cm produces a deep sound. A Neolithic hunter was buried with his hunting equipment near the first settlement of Brunn (Stadler 2017, p. 124–131). Any hunting bow could possibly be used as musical instruments: the greater the tension, the better the sound. The strings could have been made of twisted animal skin-strips, guts, plant fibres or hair. Various percussion instruments, such as sound stones, bars, bones, rattles made of either plant material, bones or claws, drums and whistles (Vitezovic 2017, p. 7–15), as well

as bullroarers made of bone or wood might have been known in the Mesolithic. Melodies using harmonics and rhythms could have easily been played.

The first farmers' way of life in the Neolithic changed the primarily «silent» soundscape and reached further. They were enlarged and shared with more creatures. Man changed and created it by including cultural sounds — produced by increasing numbers of people: sounds of working tools, domesticated animals — and musical instruments (Pomberger et al. 2018). The Neolithic epoch is characterized by some important innovations in a human life. One of them was a wide usage of clay in the Neolithic economy and cultic practice, where pottery, ceramic idols and amulets, as well as daub of building and ovens appeared. Due to wide-spreading of ceramics, new terracotta instruments were created by the Neolithic people. One of them is represented by some types of clay flutes, which were identified among the Neolithic materials of the Near East, Bulgaria, Macedonia, Hungary and Austria (Pomberger et al. 2018). In this article we consider the second musical instrument made of clay. However, probably there was also the earliest variant of clay bells. Fragments of them were found at Brunn 3 and Gellénháza in the same pits with clay flutes.

Materials

Clay bells are defined in the collections of the Brunn 3 site in the Lower Austria and the Gellénháza site in western Hungary (Fig. 1).

The earliest examples were found at the Late Starčevo site of Gellénháza, Hungary (Fig. 3: 2–4). According to radiocarbon dating for a few sites, the Starčevo culture in Hungary is dated by 5800–5500 BC (Stadler, Kotova 2019, p. 223; Oross et al. 2020, p. 173), but parallels in pottery of the Formative phase of the Linear Pottery culture in Hungary with the Late Starčevo allow a partly synchronization of the sites of these cultures about 5500–5350 BC (Kotova, Stadler 2019, p. 425). Fragments

* POMBERGER Beate Maria — PhD, the Museum of Natural History, Vienna, ORCID 0000-0002-3366-0924, beatemaria.pomberger@gmail.com

KOTOVA Nadiia Serhiivna — Dr hab., the Eneolithic-Bronze Age department, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0002-8197-7782, nadja.kotova@hotmail.com

STADLER Peter — Dr hab., the Museum of Natural History, Vienna, ORCID 0000-0003-4000-3778, peter.stadler@univie.ac.at

Fig. 1. Location of the Brunn 3 and Gellénháza sites: 1 — Brunn 3; 2 — Gellénháza

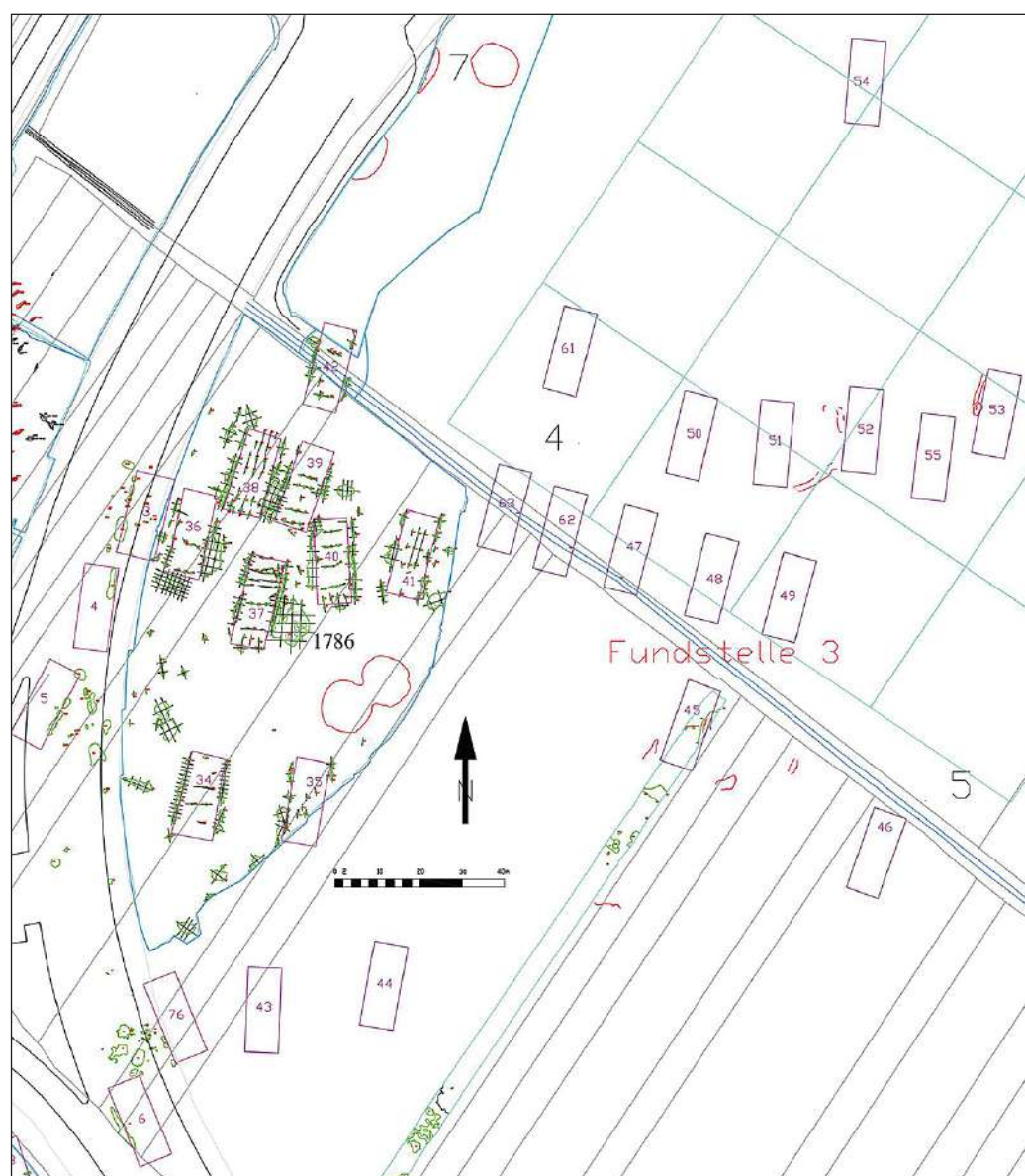
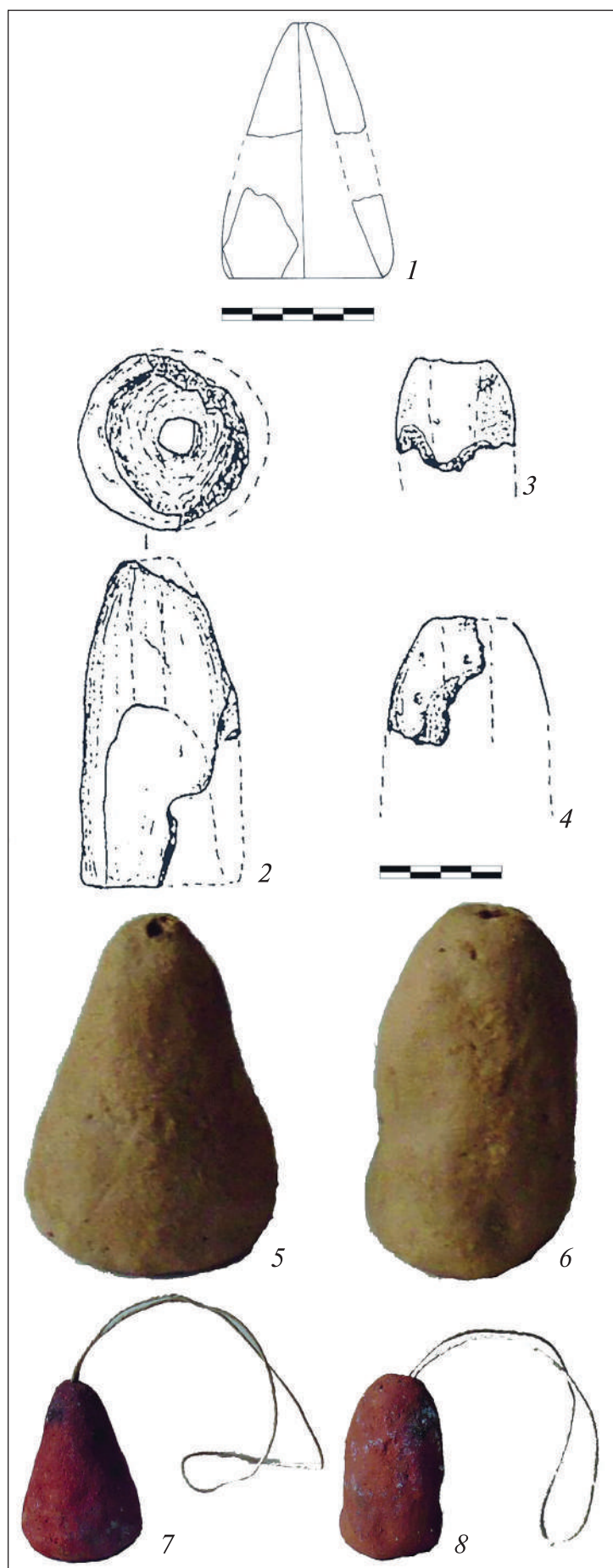

Fig. 2. Plan of the Brunn 3 site

of hypothetical bells from Gellénháza are interpreted as plummets (Simon 1996). The best-preserved object, shaped massive primordial, shows a crown with a hole of 5.0 mm in diameter (Fig. 3: 2). The whole bell is 64 mm height. The cavity measures 35 mm in its length and the wall thickness varies from 4.0 mm to 5.0 mm. The mouth is 31 mm in diameter. It was made of common clay with lots of organic admixture, a little bit of sand, mica, ochre, and white elements. The surface had a beige colour with orange inclusions.

The Brunn 3 was excavated in 1999 by Peter Stadler in outskirts of Vienna (Stadler, Kotova 2019). It belongs to the Milanovce phase of the Linear Pottery culture. It is dated by 5340–5265 cal BC (Stadler, Kotova 2019, tabl. 14.8, 14.9, p. 237, 239). There were studied 12 houses and about 20 houses were discovered with a magnetic survey (Fig. 2). Two fragments of a possible clay bell are detected in object No. 1786, which is near the dwelling 37.

One fragment is a part of the crown, measuring 30 mm, while the other is 23 mm long fragment that belongs to the mouth part (Fig. 3: 1). The drawn reconstruction shows a conic bell with a 2.0 mm hole in the crown. Its reconstructed height is 64 mm, the mouth diameter is 39 mm, and the thickness of the wall is 7.0–8.0 mm. It might be a preform of the bell, with or without a hammer.

The Development of Bells

A vessel beaten with a stick arouses sounds and noises: a singing bowl. When turned upside down and hung from its base — either with forming two ears enwind with a string — it was discovered by ancient people that this singing bowl produces a more pronounced sound. It could swing freely: the bell was borne.

Fig. 3. Clay bells: 1 — Singular bell from the Brunn site 3 (drawing after N. Kotova); 2 — three bells from Gellénháza (drawing after N. Kotova); 3 — Reconstructed bells before firing (reconstruction and photo after B. M. Pomberger); 4 — Reconstructed bells after firing (reconstruction and photo after B. M. Pomberger)

These very early bells had no clapper, but were probably beaten with sticks of wood or long bones of animals. Bells are idiophones and create their sounds by vibrating resonant corpus. They belong to the percussion vessel group. The early clay bells of Central Europe can be classified as hanging bells without internal strikers (system No. 111.242.121 according to the classification of Hornbostel and Sachs: Hornbostel et al. 1914, p. 553–590).

Bells of this type are also known from the Early Neolithic: the Tisza Culture and the Epi-Lengyel (Pomberger 2016, p. 48–52).

Experimental Reconstruction of Clay Bells

Coarse grained clay was used for the experimental copy of both bells. To start shaping the Brunn bell first the crown and the shoulders were formed from a lump of clay due to the reconstructed dimensions, followed by rolling to pieces of clay for the mouth and the lip. Then, the surface of the bell was

smoothened inside and outside. After a few minutes of drying a pierced hole of about 2.0 mm in diameter was pieced out through the crown with a stick. The reconstruction of the Gellénháza bell required another approach.

The used clay for the replica is a modern composition for pit-burning. The temper is dead-burned fireclay with sizes between 0–0.5 mm. The author is aware that this is not the same mixture like the original. Therefore, the object is a little bit heavier than the original. Furthermore, we know that the original sound of an idiophone hardly can be reconstructed, but approximate sounds and frequencies can be detected.

Natural organic mixture in clay makes the material more porous and therefore the sound is higher. However, at least we may say that the sounds of the idiophones from the Brunn Wolfholz, site 3 and Gellénháza were low-noise and sounded within the 7th–8th and maybe the 9th octaves. This means that the sounds of the bells perceived by the human ear are in the upper human hearing range of a man.

At first, a lump of clay was wrapped around a 5 mm diameter stick, and shaped into the slender long crown form of the original one. The crown shows a length of 29 mm and a diameter range between 29 mm and 10 mm. Then, with two rolls of clay the sides of the bell, the mouth and lip were shaped. The stick was removed after 30 minutes of drying. The shaping of each bell lasted only 10 minutes. The objects dried for three days, and afterwards were fired in an open flame for three hours and left in the ashes till they cooled down.

Table 1. The stick used for beating the bells

Stick	Wood	Diameter, mm
1	soft wood	4
2	soft wood	oval 5 × 7
3	bamboo, hollow	8
4	hardwood	10

Table 2. Results of sound level measurement

Bell	Stick 1	Stick 2	Stick 3	Stick 4
Brunn site 3	55.4 dB	56.7 dB	65.1 dB	67.7 dB
Gellénháza	56.9 dB	60.8 dB	65.1 dB	69.6 dB

Table 3. Pitches and harmonics of the bell from the Brunn 3 site

Bell	Fundamental pitch	1. Harmonic	2. Harmonic	Most prominent and long sounding pitch
Stick No. 1	3700 Hz (A#7-16c)	7100 Hz	—	A#7-16 Cent
Stick No. 2	2959 Hz (F#7+9c)	4398 Hz	6890 Hz	F#7+9 Cent
Stick No. 3	2960 Hz (F#7+9c)	4355 Hz	7326 Hz	F#7+9 Cent
Stick No. 4	2871 Hz (F7+46c)	3797 Hz	6551 Hz	F7+46 Cent

Table 4. Pitches and harmonics of the Gellénháza bell

Bell from Gellénháza	Fundamental pitch	1. Harmonic	2. Harmonic	3. Harmonic	Most prominent and long sounding pitch
Stick No. 1	7519 Hz (A#8+13)	—	—	—	A#8+13
Stick No. 2	7516 Hz (A#8+13)	—	—	—	A#8+13
Stick No. 3	3017 Hz (F#7+33)	4425 Hz	5824 Hz	7194 Hz	D8-74 Cent
Stick No. 4	1732 Hz (A6-24 Cent)	2583 Hz	3805 Hz	7054 Hz	B7-34 Cent

Table 5. Calculated ranges of an open sound field with 42 dB

Bell	Stick No. 1	Range, m	Stick No. 2	Range, m	Stick No. 3	Range, m	Stick No. 4	Range, m
Brunn 3 site	55.4 dB	0.94	56.7 dB	1.09	65.1 dB	2.68	67.7 dB	3.69
Gellénháza	56.9 dB	1.11	60.8 dB	1.74	65.1 dB	2.68	69.6 dB	4.8

Fig. 4. Frequency analyses. Bell from the Brunn site 3 (after B. M. Pomberger)

For the attachments of the bells hemp cords were used. They were twisted through the holes and the two ends were knotted.

Acoustics Analyses of the Reconstructed Bells

Sound recordings were done and frequency analyses were made by using the program Adobe Audition 3.0. The concert pitch A4 was set at 440 Hz at a temperature of 20 degrees. Sound levels were measured with the sound level meter PCE-999, in a room full of textile. The weighted sound level dBA was used, which concentrates its attention on values between 2000 to 4000 Hz. The distance between the object and the measuring devices was 20 cm. And finally, the range was calculated by using the audio engineering calculator «sengpielaudio» (<http://sengpielaudio.com/Rechner-entfernung.htm>, 11.1.2019]. The sound level in the open sound field was set at 42 dB. Four sticks of different diameters and wooden materials served as hammers (see Table 1).

The measured sound levels of the Brunn bell vary between 58 dB and 65.7 dB. The Gellénháza

bell shows values between 58.9 dB and 68.9 dB (see Table 2).

The results of the frequency analyses of the Brunn bell present a variation of fundamental pitch of about 2871 Hz (F7+46 cent] to 2959 Hz (F7+46 cent], when using sticks Nos. 2—4 as hammers. However, with the stick No. 4 the pitch showed 3700 Hz (A#7-16 cent]. Thus, we may say that the Brunn bell sounded within the 7th octave (Fig. 4).

The Gellénháza bell shows values of 7519 Hz (A#8+13c] for the fundamental pitch while using the sticks Nos. 1 and 2. The stick No. 3 produced 3017 Hz (F#7+33c] and the stick No. 4 — 1732 Hz (A6-24c]. The original bell would have sounded within the 8th octave (Table 4, Fig. 5).

Regarding the calculation of the ranges, the reconstructed Brunn bell shows ranges of 0.94 m to 3.69 m, and the reconstructed Gellénháza bell — 1.11 m to 4.80 m (Table 5).

Both bells presumably did not serve as musical instruments, because their sounds are too quiet and weak. This probably could be the reason why they were destroyed and thrown away into the pits.

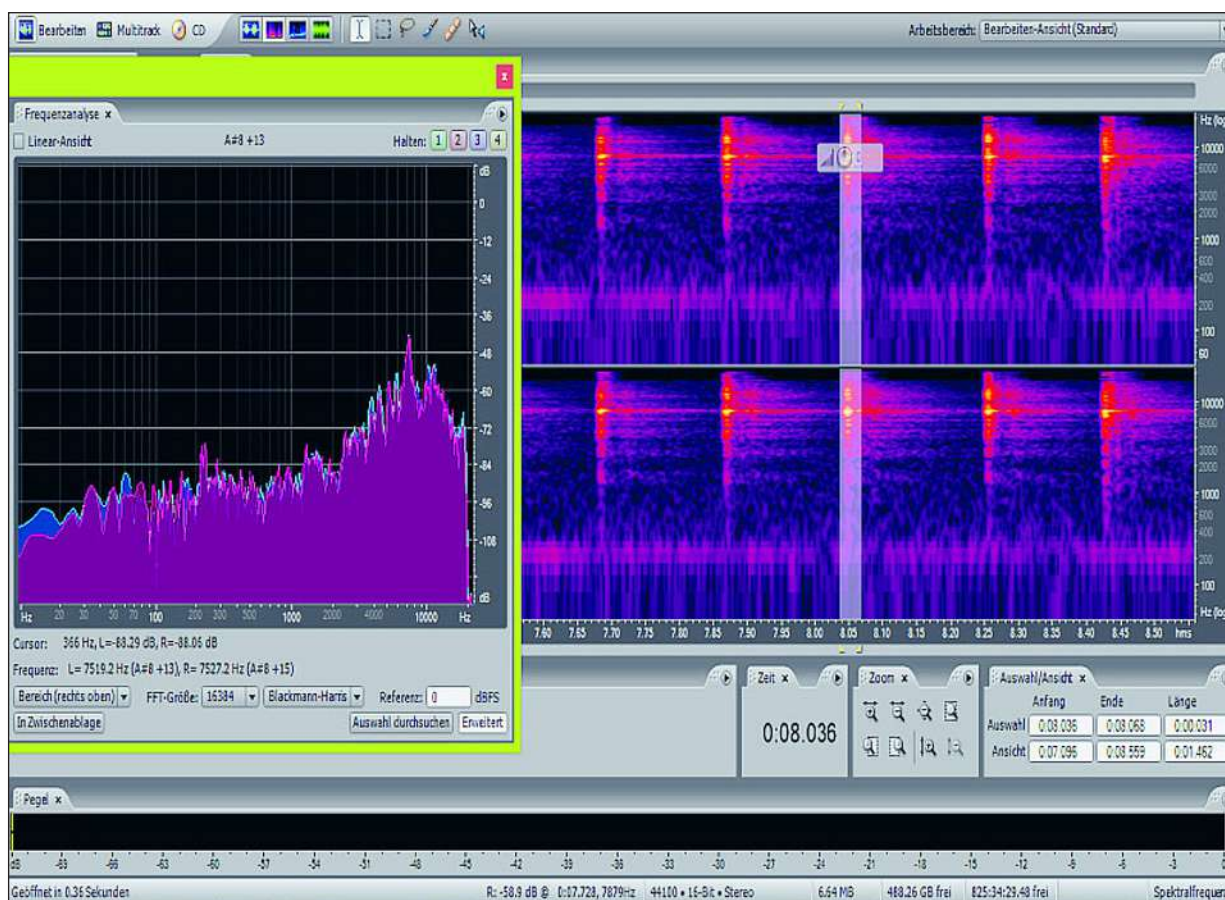

Fig. 5. Frequency analyses. Bell from the Gellénháza site (after B. M. Pomberger)

Conclusions

We hope that our first attempt to separate the remains of clay bells, like earlier clay flutes (Pomberger et al. 2018), among the numerous fragments of ceramics of ancient settlements will help researchers to see and study extraordinary ceramic ware, including musical instruments. The Brunn sites give information for reconstruction of dwelling position with extraordinary items, which include bells, flutes, idols, amulets, amphorae. Very often they are concentrated in the same pits or in different pits, but near the same house. All idols on the Linear Pottery culture sites were destroyed. Lines of destruction are located in strong parts of figures. This fact assumes purposeful damage of them during ceremonies (Becker 2011, p. 98, 350). It is possible to assume that ceremonies with destructions of some extraordinary items were connected with constructions of some houses that belonged to the leader of a settlement community (Kotova, Stadler 2017). Fragments of destroyed idols, amphorae, and musical instruments were put in pits near the dwelling, than these pits were buried.

These ceremonies could be accompanied by the drinking of supposedly alcoholic beverages, which required a special container — amphorae. In everyday life, amphorae, apparently, were not used, since their finds are rare. The remains of flutes and bells can testify to the musical accompaniment of the ceremonies. Exactly in the houses with extraordinary objects, fragments of imported vessels are concentrated. They are identical with pottery from the Hungarian early Neolithic sites of the Starčevo and Hungarian variant of the Early Linear Pottery culture. Some amphorae are also present among import vessels. Tools from Hungarian radiolarite are dominated among the stone items at the Brunn 2 and 3 sites and testified closed contacts of the ancient population of the Lower Austria and Western Hungary, including the Gellénháza site with finds of clay flutes and bells. Presence of imported vessels in the pits with extraordinary items allows assuming that members of friendly groups of population, with whom the Brunn settlers had close contacts, were invited to take part in some ceremonies.

Received 26.04.2021

Б. М. Помбергер¹, Н. С. Котова², П. Штадлер³

¹ Доктор філософії, науковий співробітник Музею природничої історії, Відень

² Доктор історичних наук, провідний науковий співробітник відділу археології енеоліту-бронзової доби, Інститут археології НАН України

³ Доктор хаб., науковий співробітник Музею природничої історії, Відень

НОВІ ГІПОТЕТИЧНІ МУЗИЧНІ ІНСТРУМЕНТИ НЕОЛІТУ ЄВРОПИ

Статтю присвячено знахідкам виробів, реконструйованих як глиняні дзвіночки. Артефакти знайдено на ранньо-неолітичних поселеннях Брунн 3 у Нижній Австрії (культура лінійно-стрічкової кераміки, 5340—5265 рр. до н. е.) та Гелленхаза в Західній Угорщині (старчевська культура, 5800—5500 рр. до н. е.). Ці керамічні вироби мають пірамідальну форму, висоту близько 6,5 см і отвір у верхній частині. Автор розкопок Гелленхази вважає ці предмети тягарцями, однак в археологічних об'єктах їх зафіксовано разом із глиняними флейтами, що дозволяє запропонувати іншу інтерпретацію. Глиняні моделі дзвіночків, виготовлені за зразками з обох поселень, уможливили вивчення їхнього звучання. Воно було доволі глухим. Це, мабуть, і зумовило той факт, що вироби розбили й викинули. На поселеннях культури лінійно-стрічкової кераміки Брунн 2 та Брунн 3 досліджено будинки, де в ямах концентрувалися неординарні предмети: дзвіночки, флейти, статуетки, амулети, амфори, імпортовані посуд. Усі статуетки були умисно розбиті, очевидно, під час церемоній, які, ймовірно, були пов'язані зі спорудженням будинків. Такі обряди могли супроводжуватися споживанням напоїв із амфор, які в побуті практично не використовувалися, зважаючи на рідкість відповідних знахідок. Про музичний супровід церемоній свідчать і залишки флейт та дзвонів. Саме у будинках із незвичайними предметами й зосереджені уламки імпортованих посудин, ідентичних кераміці з угорських неолітичних стоянок культури Старчево та угорського варіанту культури ранньої лінійно-стрічкової кераміки. Імовірно, для участі у певних церемоніях запрошували сусідні дружні групи населення, передовсім неолітичних мешканців Західної Угорщини.

К л ю ч о в і с л о в а: неоліт, Центральна Європа, музичні інструменти, глиняні дзвіночки, реконструкція.

Б. М. Помбергер¹, Н. С. Котова², П. Штадлер³

¹ Доктор философии, научный сотрудник Музея естественной истории, Вена

² Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник отдела археологии энеолита-эпохи бронзы, Институт археологии НАН Украины

³ Доктор хаб., научный сотрудник Музея естественной истории, Вена

НОВЫЕ ПРЕДПОЛАГАЕМЫЕ МУЗЫКАЛЬНЫЕ ИНСТРУМЕНТЫ НЕОЛИТА ЕВРОПЫ

Статья посвящена находкам глиняных изделий, которые реконструированы как глиняные колокольчики. Они найдены на раннеолитических поселениях Брунн 3 в Нижней Австрии (5340—5265 гг. до н. э., культура линейно-ленточной керамики) и Гелленхаза в Западной Венгрии (5800—5500 гг. до н. э., старчевская культура). Рассматриваемые керамические изделия имеют пирамидальную форму, высоту около 6,5 см и отверстие в верхней части. Автор раскопок Гелленхаза считает их грузиками, однако они найдены в археологических объектах вместе с глиняными флейтами, что позволяет предложить иную их интерпретацию. Глиняные модели колокольчиков, изготовленные по образцам из обоих поселений, позволили изучить их звучание. Оно было довольно глухим, что, видимо, и стало причиной того, что изделия были разбиты и выброшены. На поселениях культуры линейно-ленточной керамики Брунн 3 и 2 в некоторых домах размещались ямы, в которых концентрировались неординарные предметы: колокольчики, флейты, статуэтки, амулеты, амфоры, импортная посуда. Все статуэтки были целенаправленно разбиты, скорее всего, во время церемоний, которые, видимо, были связаны со строительством этих домов, принадлежавших лидерам общин. Эти обряды могли сопровождаться распитием напитков из амфор, которые в быту практически не использовались, так как их находки редки. О музыкальном сопровождении церемоний свидетельствуют остатки флейт и колокольчиков. Именно в домах с необычными предметами сосредоточены обломки импортных сосудов, идентичных керамике из венгерских неолитических стоянок культуры Старчево и венгерского варианта культуры ранней линейно-ленточной керамики. Вероятно, для участия в некоторых церемониях приглашались соседние дружественные группы населения, и, в первую очередь, неолитические обитатели западной Венгрии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: неолит, Центральная Европа, музыкальные инструменты, глиняные колокольчики, реконструкция.

References

- Becker, V. 2011. Anthropomorphe Plastik der westlichen Linearbandkeramik. Bonn: Habelt.
- Junkmanns, J. 2013. Pfeil und Bogen. Von der Altsteinzeit bis zum Mittelalter. Ludwigshafen: Verlag Angelika Hörning.
- Hornbostel, E. M., Sachs, C. 1914. Systematik der Musikinstrumente. Ein Versuch. *Zeitschrift Ethnologie* 46, S. 553-590.
- Kotova, N., Stadler, P. 2017. Die anthropomorphe Plastik der Linearbandkeramik in Niederösterreich. In: Lenneis, Eva (Hrsg.). *Erste Bauerndörfer - älteste Kultbauten. Die frühe und mittlere Jungsteinzeit in Niederösterreich*. Wien: Austrian Academy of Sciences Press, S. 108-117.
- Kotova, N., Stadler, P. 2019. The Brunn am Gebirge, Wolfholz, Site 2 Settlement and the Formative Phase of the Linear Pottery Culture. In: Stadler, P., Kotova, N. *Early Neolithic Settlement Brunn am Gebirge, Wolfholz, Site 2 in Lower Austria and the Origin of the Western Linear Pottery Culture (LPC)*. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 88. Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur Langenweissbach & Wien 2019, S. 407-428.
- Oross, K., Cramp, L. J. E., Gortva, G., Jakucs, J., Lyublyanovics, K., Marton, T., Serlegi, G., Vágvölgyi, B., Whittle, A. 2020. 'It's Still the Same Old Story': The Current Southern Transdanubian Approach to the Neolithisation Process of Central Europe. *Quaternary International* 560-561, p. 154-178.
- Pomberger, B. M., Kotova, N., Stadler, P. 2018. Flutes of the First European Farmers. *Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien*. Wien: Naturhistorisches Museum, Serie A, 120, p. 453-470.
- Pomberger, B. M. 2016. *Wiederentdeckte Klänge Musikinstrumente und Klangobjekte vom Neolithikum bis zur römischen Kaiserzeit im mittleren Donaauraum*. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie, vol. 280. Bonn: Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH.
- Simon, H. K. 1996. Ein neuer Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (kom. Zala, Ungarn) und seine südliche Beziehungen. In: Drasovean, F. (ed.). *The Vinča Culture, its Pole and Cultural Connections*. Timisoara: The Museum of Banat, S. 59-92.
- Stadler, P. 2017. NHM Forschung: Erste Bauern in Brunn am Gebirge. In: Grömer, K. and Kern, A. *Fundstücke. Kostbarkeiten der Jahrtausende. Ein Führer durch die Prähistorische Schausammlung*. Wien: Naturhistorisches Museum, p. 124-131.
- Stadler, P., Kotova, N. 2019. Radiocarbon Chronology. In: Stadler P., Kotova N. *Early Neolithic Settlement Brunn am Gebirge, Wolfholz, Site 2 in Lower Austria and the Origin of the Western Linear Pottery Culture (LPC)*. *Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas*, 88. Beier & Beran. Archäologische Fachliteratur Langenweissbach & Wien 2019, S. 213-242.
- Vitezovic, S. 2017. Musical Instruments in the Central Balkan Neolithic. *Archaeological Small Finds and their Significance. Proceedings of the Symposium on Games and Toys* (ed. Tutilă, O., Rîșcuța, N. C., Ferencz, I. V.). Cluj-Napoca: Editura Mega, p. 7-15.

© С. О. Гусев * 2021

ЗООМОРФНІ ЗОБРАЖЕННЯ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ ЕТАПУ ВІІ СЕРЕДНЬОГО ПОБУЖЖЯ

Статтю присвячено комплексному аналізу зооморфних зображень із трипільських пам'яток етапу ВІІ Середнього Побужжя та встановленню їхніх особливостей. Подано детальний опис зооморфної пластики, моделей жител і посуду, яким притаманні риси тварин. Розглянуто можливі варіанти використання зооморфних зображень у трипільській обрядовості.

Ключові слова: трипільська культура етапу ВІІ, Середнє Побужжя, поселення, зооморфна пластика, бовид/овид, стилізація, ритуал, культ.

Різноманітні зооморфні зображення в трипільській культурі відомі досить широко. Разом з антропоморфними статуетками, моделями жител, вітварями, амулетами та ін. предметами сакрального характеру вони засвідчують багатогранність духовного світу землеробів доби енеоліту, зокрема широку розповсюдженість культу тварин (переважно домашніх) у різних іпостасях. Спільні риси проявів зооморфізму зберігаються в усьому ареалі поширення Трипілья від раннього до найпізнішого етапів. Для кожного регіону й часу свого існування притаманні певні самотні риси, детальне дослідження яких дозволяє глибше проникнути в специфіку формування та розвитку образу тварини, манер і стилів його втілення.

Питанню зооморфних зображень у трипільській культурі присвячено чимало наукових праць. Найширше вивчалися фігурки тварин (К. К. Маєвський, С. М. Бібіков, Т. О. Попова, Е. Ф. Патокова, М. А. Пелешишин, В. І. Балабіна, Н. Б. Бурдо) та малюнки на посуді (С. М. Бібіков, В. Г. Збеневич). Ми ставимо собі за мету комплексно дослідити втілення образу тварини в різноманітних археологічних матеріалах трипільських поселень етапу ВІІ Середнього Побужжя (пластика, посуд, моделі жител), встановити регіональні й часові особливості в порівнянні з іншими ареалами поширення

трипільської культури та визначити їх можливе застосування в культовій обрядовості.

Під час досліджень пам'яток етапу ВІІ Трипілья середньобузької локальної групи виявлено значну кількість керамічних виробів із зооморфними рисами. Передусім це власне фігурні зображення тварин, виліплені в реалістичній або стилізованій манерах, а також посуд зооморфного стилю й моделі жител, в оформленні яких наявні елементи теріоморфності.

Найбільшу колекцію зооморфної пластики зібрано під час розкопок поселення етапу ВІІ Ворошилівка (пам'ятка розташована на правому березі Південного Бугу). Усього тут налічується 55 цілих та фрагментованих фігурок, знайдених поблизу наземних жител, у землянці та декількох заглибленнях. Загалом, ворошилівські статуетки можна класифікувати як бовиди/овиди (Балабіна 1990, с. 6—8), що морфологічно нагадують велику або дрібну рогату худобу. Вони невеликі за розмірами, виготовлені з добре вимішаної глини з домішками піску, випалені посередньо. Голівки схематичні, посаджені на масивні приплеснуті з боків тулуби практично без шиї. У більшості випадків серпоподібні різьки (рис. 1: 26) спрямовані вперед і догори. Подекуди невеликими зачіпами імітовано вуха (рис. 1: 3, 27). Хвіст конусоподібний, відтягнутий назад і донизу (рис. 1: 3, 6, 9, 18, 24). Деякі фігурки мають вим'я чи пеніс, що вказують на стать великої рогатої худоби (корова, бик) (рис. 1: 3, 9, 17). Лише один фрагмент статуетки з масивною опущеною донизу мордою та різьками, спрямованими вперед і донизу, більше нагадує вівцю (овид) (рис. 1: 30).

Особливістю зооморфних зображень із Ворошилівки, як і з інших поселень середньобузької локальної групи, є те, що передні й задні ніжки в усіх фігурках спарені. Трапляються випадки, коли передня пара значно довша за задню (рис. 1: 3, 4, 13, 16, 18). В окремих статуетках низ кінцівок має розширення, певно, для кращої стійкості фігурки (рис. 1: 3, 4), або

* ГУСЕВ Сергій Олексійович — кандидат історичних наук, доцент, Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, ORCID 0000-0002-0766-2635, serhii.husev@vspu.edu.ua

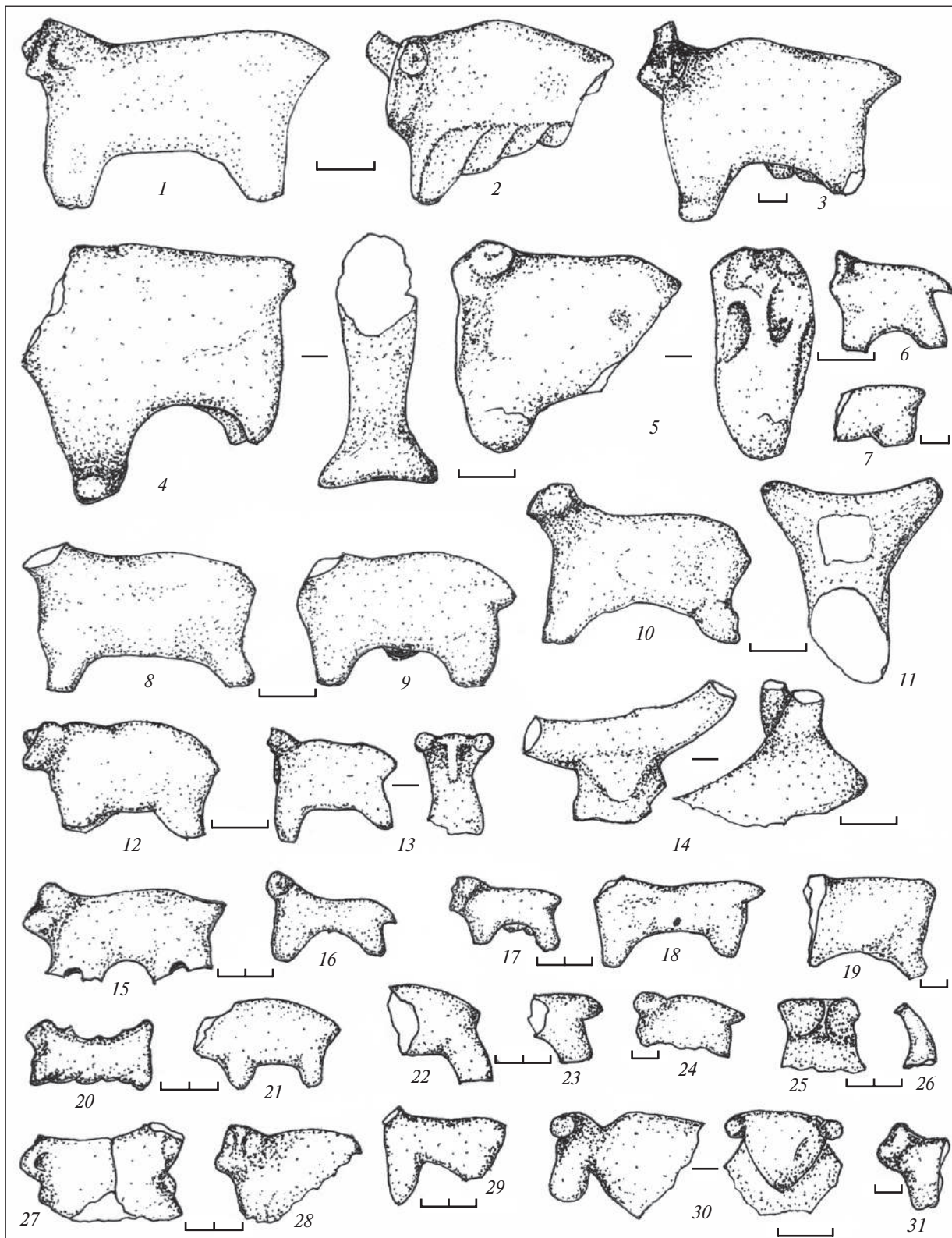

Рис. 1. Зооморфна пластика, Ворошилівка

Fig. 1. Zoomorphic plastics, Voroshylivka

поперечні наскрізні отвори (рис. 1: 15), про які йтиметься нижче. Цікавою знахідкою у Ворошилівці є невелика стилізована фігурка тварини, верхня частина якої оформлена так, ніби

давній майстер відкусив зубами зайві шматки глини вздовж хребта (рис. 1: 20).

На поселенні Сосни, що на р. Згар (права притока Південного Бугу), під час розкопок

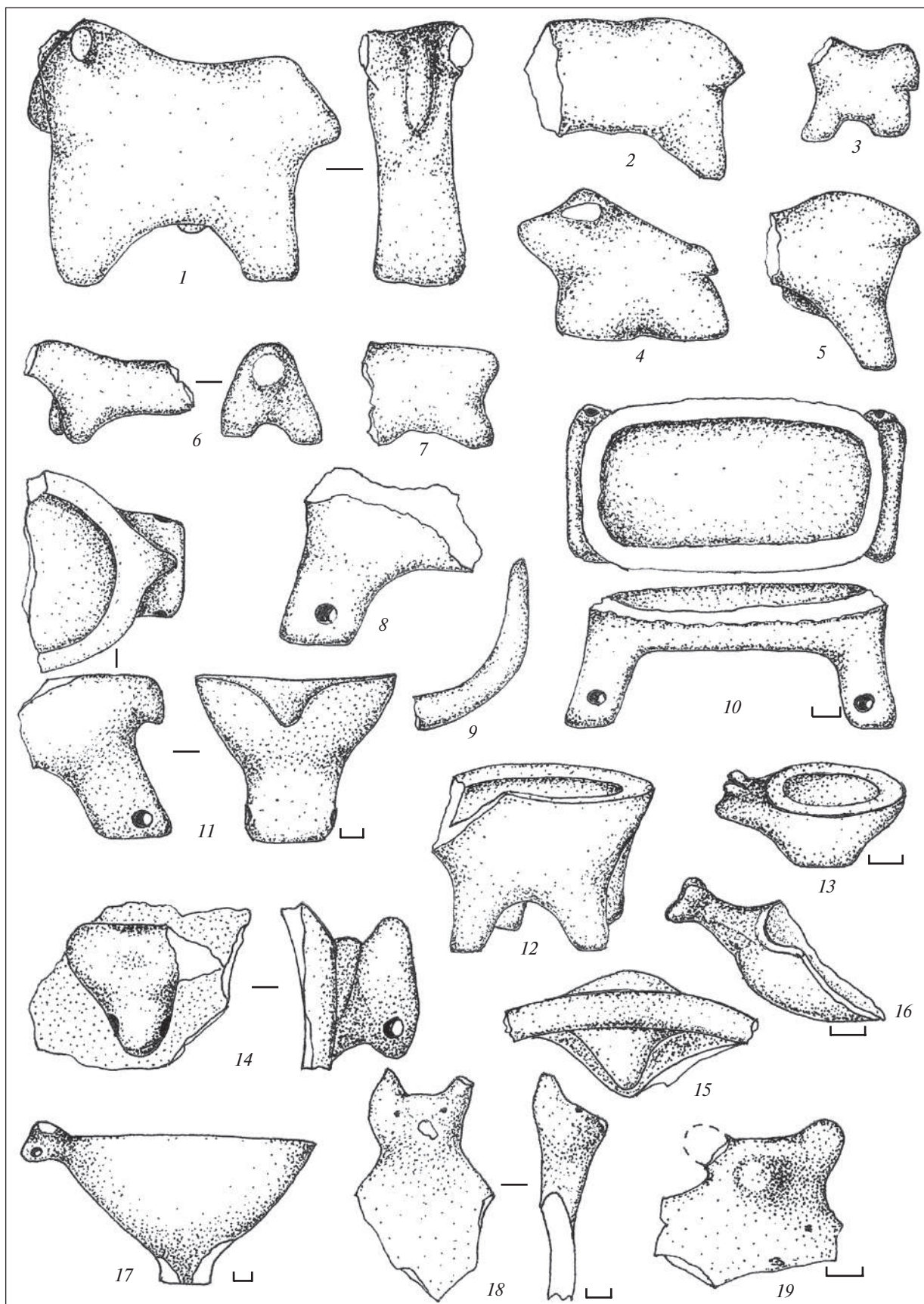

Рис. 2. Зооморфна пластика: Сосни (1, 2, 17, 18); Немирів (3—10, 15); Кароліна (11, 14); Ворошилівка (12, 13, 16, 19)
 Fig. 2. Zoomorphic plastics: Sosny (1, 2, 17, 18); Nemyriv (3—10, 15); Karolina (11, 14); Voroshylivka (12, 13, 16, 19)

землянки 2 зооморфних фігурок знайдено лише дві. Вони дуже схожі на статуетки з Ворошилівки і також можуть бути класифіковані як бовиди/овиди. Перша скульптурка зображує бика з масивною головою, короткою дужою шиєю без підгрудка, неширокою ввігнутою спиною, приплеснутими боками й конусоподібним хвостом. Ледь помітний виступ між спареними ногами позначає чоловічу стать тварини (бик) (рис. 2: 1). Другий фрагмент належав статуетці з нехарактерно опуклим тулубом і спареними задніми ногами (рис. 2: 2). Головною відмінністю обох фігурок із Сосон є те, що вони виготовлялися з керамічного тіста, притаманного кухонному посуду. Схожий випадок відомий у Поливановому Яру III, де кухонна гончарна глина, з якої виконані фігурки, містила значні домішки крупного шамоту (Попова 1970, с. 9). У сосонських статуетках шамоту дуже мало, натомість багато домішок жорстви.

Дещо пізнішим у часі відносно пам'яток ворошилівського типу в середньобузькій локальній групі є поселення поблизу Немирова (Південний Буг). Виявлена тут зооморфна пластика не має принципових морфологічних відмінностей і є цілком типовою для культурного масиву етапу VII в Середньому Побужжі. Збірка (близько 10 екз.) представлена переважно уламками фігурок бовидів/овидів, виготовлених із відмуленої глини з домішками піску й шамоту. Якість випалу посередня. Відзначимо ще більше, ніж у Ворошилівці, переважання невеликих, навіть мініатюрних за розміром фігурок, які були досить схематичні, без детального пропрацювання окремих частин тварини (рис. 2: 3—5, 7). У колекції трипільських матеріалів із Немирова обліковується фрагмент украї рідкісної зооморфної скульптурки з роздвоєною передньою парою ніг і неприродно видовженою шиєю (рис. 2: 6). Такі прийоми ліплення зовсім не характерні для фігурок етапу VII Середнього Побужжя. Припускаємо, що статуетка була знайдена не на «замчиську» (Вали або Малі Вали, розкопки С. С. Гамченка 1909 р.), а в іншій частині відомого великого городища скіфського часу — на пагорбі в уроч. Могилки (розкопки М. І. Артамонова 1946—1948 рр.), де є ще одне трипільське поселення, але більш пізнього етапу CI (Гусєв 1995а).

Ретельний аналіз зооморфної пластики поселень середньобузької локальної групи виявив певну закономірність: що менші за розміром фігурки, то схематичніше вони передають риси тварини. І навпаки, що більші скульптурки, то ретельніше вони виліплюва-

лася (щоправда, й більше пошкоджені). Крім того, не зафіксовано (не збереглося?) зооморфних статуеток із додатковою графічною або пластичною декорацією, що відомі на багатьох синхронних поселеннях з інших регіонів. Можливо, саме тому нам не вдалося впевнено ідентифікувати жодного скульптурного зображення з іншими тваринами (свиня, собака, ведмідь, олень, птах), окрім як із домашньою рогатою худобою. Тут доречно згадати, що ще в середині 1950-х рр. П. І. Хавлюк під час розвідок на поселенні етапу VII Вербівка I, що на р. Соб (ліва притока Південного Бугу), у ямі, на глибині 1,65 м від денної поверхні виявив п'ять зооморфних фігурок незвичної конфігурації. Вони мали висоту від 3,3 до 4,2 см, злегка опуклий тулуб, що розширювався донизу для кращої стійкості. Зверху виліплювалася голова з вухами й гострим носом-защипом. Очі позначені проколами. На спину однієї з фігурок вздовж хребта був приліплений невеликий округлий пружок, а ще одна фігурка зберегла сліди розпису чорною фарбою. Автор знахідки пов'язав ці статуетки з пластичними зображеннями птаха, схожого на пугача (Хавлюк 1959). Під час досліджень синхронних Вербівці I поселень південнобузького басейну нічого подібного не знайдено. Аналогію, мабуть єдину, знайдено на поселенні Вільшана I у Канівському Подніпров'ї (Овчинников 2018, с. 97, рис. 4: 2). Практично відсутні аналогії й на інших територіях Трипілля. Ці фігурки, на нашу думку, доцільно було б порівняти з глиняними зооморфними конусами з Коновки (Шмаглій, Рижов, Дудкін 1985, с. 46).

Таким чином, для зооморфної пластики поселень етапу VII середньобузької локальної групи характерні стилізовані зображення невеликих за розміром приплеснутих із боків фігурок домашніх тварин (бик, вівця) на спарених ногах, без додаткового декорування. Передня пара ніг була дещо довшою за задню і мала незначне розширення донизу, що вказує на застосування їх стоячими.

Тепер опишемо посуд та деякі інші вироби з рисами тварин. У цій категорії знахідок найбільш розповсюдженими є миски на чотирьох ніжках із рогатою головою й хвостом на вінцях. Із названих трьох зооморфних атрибутів (ноги, голова, хвіст) на мисках із поселень середньобузької локальної групи можуть бути наявні два або й один елемент. Вони виготовлялися з характерної для столового посуду керамічної маси, добре випалювалися й технологічно мало чим відрізнялися від звичайних сферич-

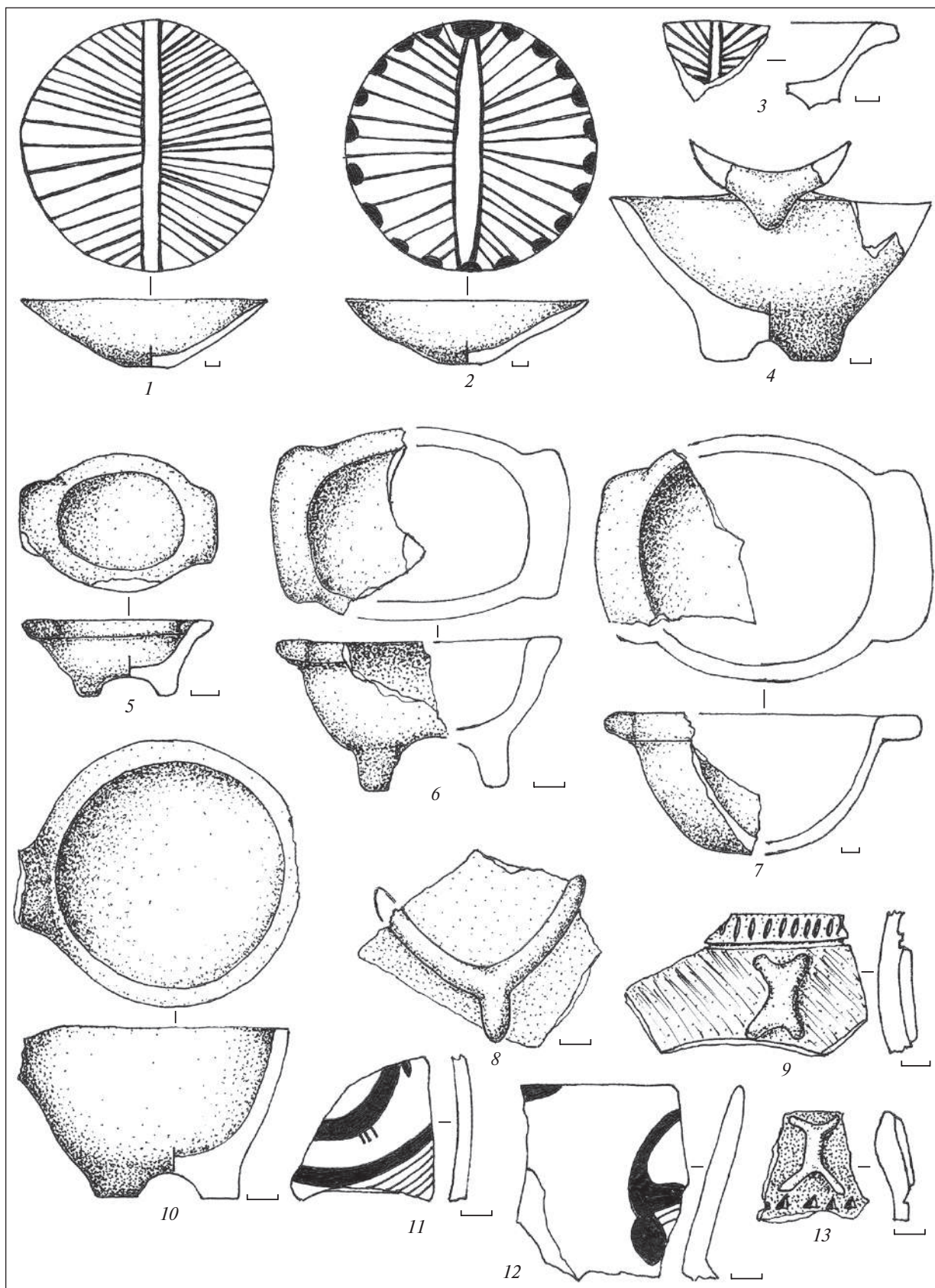

Рис. 3. Зооморфні зображення: Ворошилівка (1–5, 10); Немирів (6, 8, 9, 11, 13); Селище (7, 12)

Fig. 3. Zoomorphic images: Voroshylivka (1–5, 10); Nemyriv (6, 8, 9, 11, 13); Selyshche (7, 12)

них або сферо-конічних мисок. Водночас існують винятки. У Соснах, наприклад, якісно виготовлена середнього розміру миска на вінцях мала невелику голову бика з наскрізним поперечним отвором у морді. Роги відламані. Цікаво, що ніжки (відбиті) кріпилися не безпосередньо до денця, а до своєрідного циліндричного потовщення (рис. 2: 17).

Різноманітні зооморфні миски знайдено у Ворошилівці. Це і товстостінні масивні сферо-конічні посудини на чотирьох ніжках із мініатюрними головами, прикріпленими перпендикулярно до краю вінця (рис. 3: 4, 10); і миски середнього розміру без ніжок, але з голівкою на витягнутій шийі, що нагадує ручку черпака (рис. 2: 13, 16); і великі миски з плоскими голівками, які вертикально «виростають» із вінця (рис. 2: 19). Подібні на ці миски є й у Соснах (рис. 2: 18). Схожі навіть у деталях зооморфні посудини відомі з поселень сусідніх володимирівської (Пассек 1949, с. 106, рис. 61: 8) та томашівсько-сушківської (Круц, Рижов 1985, с. 48, рис. 2) груп. Однак на поселеннях середньобузької локальної групи поки що не знайдено зооморфних мисок із повздовжньою діаметральною перегородкою всередині, які характерні для дещо пізніших пам'яток етапу СІ типу Чечельника в Побужжі (Косаківський 1993, с. 106, рис. 7: 5) чи типу Гребенів у Подніпров'ї (Цвек, Мовчан 2009, с. 278—279, рис. 5: 7). Зауважимо, що в таких мисках роги тварини спрямовані найчастіше назад, а не вперед і догори, як переважно траплялося. Не знайдені також зооморфні миски з двома головами, що імітують парну транспортну упряжку. Вони добре відомі, скажімо, на поселеннях розвинутого Трипілля Буго-Дніпровського межиріччя.

До ритуального посуду, пов'язаного, на нашу думку, з культом домашніх тварин, варто долучити досить специфічні овальні, подекуди навіть прямокутні в плані миски на чотирьох ніжках або без них із видовженими плоскими в поперечній частині вінцями. Їх знайдено у Ворошилівці, Селищі та Немирові (рис. 3: 5, 6, 7). Подібні вироби присутні переважно у керамічних комплексах поселень етапу ВІІ західного ареалу Трипілля (Раковець (Черныш 1982, с. 296, табл. LXXVI: 86), Бодаки (Скакун, Старкова 2003, с. 152, рис. 3: 3), Поливанів Яр І₁ (Попова 2003, с. 150, рис. 94: 4)). Зовні вони дуже нагадують відомий з етнографії дерев'яний посуд для приготування їжі (ночви) або для годівлі худоби (корита) (Зеленин 1991, с. 139—140). Цілком можливо, що три-

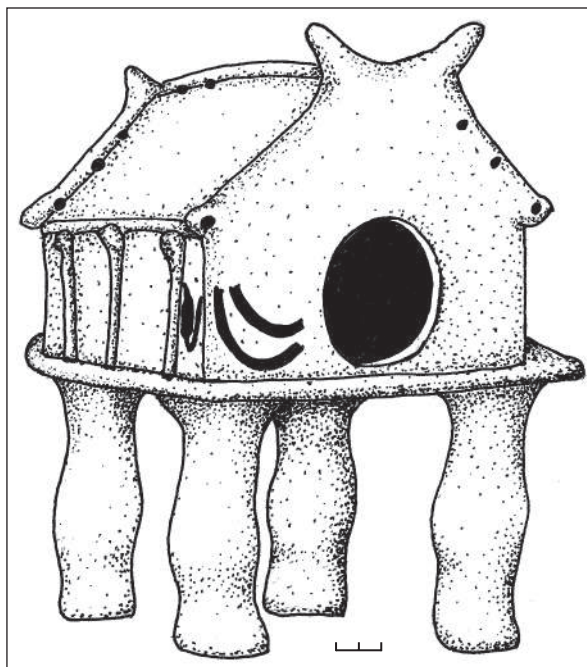

Рис. 4. Модель житла, Ворошилівка

Fig. 4. The dwelling model, Voroshylivka

пільці використовували такі коритця в ритуалах «годівлі худоби».

Складно визначити форму столових посудин з Кароліни (рис. 2: 14) та Немирова (рис. 2: 15), де голова бика приліплена не до зрізу вінця, а посередині стінки. Навряд чи це були звичайні миски. Характер вигину черепка і спосіб кріплення до нього голови вказує на те, що посудина була значно глибшою за миску та нагадувала широкогорлий горщик. Аналогії цим керамічним фрагментам знаходимо знову ж таки в Бодаках (Скакун, Старкова 2003, с. 152, рис. 3: 2) та Поливановому Яру (Попова 1970, с. 11, рис. 2: 56).

Принагідно згадаємо розпис столової кераміки у зооморфному стилі — смугастим візерунком. Найчастіше він практикувався на звичайних сферичних або сферо-конічних мисках. Хоч вони не мають голів, хвостів, ніг, але прикрашені зсередини «зеброю», натякаючи на хребет, ребра чи шерсть тварини (рис. 3: 1—3). У такому ж стилі нанесений декор на зооморфних мисках із Володимирівки (Пассек 1949, с. 106, рис. 61: 3), Глибочка (Круц, Рижов 1985, с. 51, рис. 3: 3), Криничок (Гамченко 1926, с. 42, рис. 11). Цікаво, що на поселеннях етапу ВІІ Середнього Побужжя «зеброю» ще розписувалися шоломоподібні покришки й деякі антропоморфні статуетки. За межами регіону аналогічний розпис наявний і безпосередньо на зооморфних статуетках — фігурках

биків (Бурдо 2004, с. 350) або птахів (Балабина 1998, с. 198).

На столовому посуді з пам'яток середньо-бузької локальної групи не знайдено чітких мальованих зображень тварин у вигляді «собак», «оленів», «птахів». Цей факт може мати територіально-хронологічне пояснення. Варто погодитися з думкою С. М. Рижова, що вплив «петренських» розписних традицій, де відомі орнаменти з характерними зооморфними зображеннями, виконаними в стилі монохромного або біхромного малюнка, в Середньому Побужжі помітно проявився лише наприкінці етапу ВІІ — на початку етапу СІ Трипілля (Рижов 2003). Однак на двох фрагментах столового розписного посуду з Немирова (рис. 3: 11) та Селища (рис. 3: 12) зображення дуже схожі на перші теріоморфні малюнки, які, на думку С. М. Бібікова, зародилися в трипільській орнаментиці саме на етапі ВІІ (Бібіков 1989).

Далеко не рідкісними на поселеннях етапу ВІІ розвинутого Трипілля Середнього Побужжя є кухонний посуд, декорований у зооморфному стилі. Широкогорлі горщики часто мали чотири конусоподібні ніжки, а на вінцях кріпилися невеликі голови-наліпи, такі самі, як і у зооморфних статуеток. Під вінцями чи на плічках пружковими наліпами могли зображуватися крилаті роги бика (букранії) (рис. 3: 8). Як і у випадку зі столовими мисками, на Південному Бузі не помічений кухонний посуд із парою голів биків, відомих, наприклад, на дністровському поселенні Сороки-Озеро (Черныш 1970, с. 81, рис. 22: 1).

Унікальним є випадок у Немирові, коли на плічках кухонного горщика розмістили не букранії, а наліпи, що чимось нагадують розпластану тушу тварини без голови чи розтягнуту шкіру (рис. 3: 9, 13). Досить схожі пластичні вироби, але вже як самостійні зооморфні фігурки знайдено на деяких пізніх (етап СІІ) трипільських поселеннях лісової частини України (Паволоч (Макаревич 1952, с. 101, табл. ІІ: 3), Козаровичі (Круц 1977, с. 132, рис. 58: 1) та ін.).

Якщо окремим столовим посудинам (мискам) зооморфізм надавався за допомогою розписного «зебрового» орнаменту, то на кухонних горщиках, на нашу думку, цю роль могли виконувати спеціальні технологічні розчоси по вологій поверхні стінок. Характерний для кухонної кераміки сірий колір, рифлений горщик-тулуб із головою й ногами, гадаємо, справляв візуальне враження про посудину як про домашню тварину.

У цілому, не викликає сумніву, що трипільський столовий та кухонний посуд із зооморфними ознаками мав глибокий сакральний зміст і відображав високорозвинений культ домашньої худоби (бика, вола) як іпостасі надприродного, божественного чоловічого (варіант корови — жіночого) начала.

Тепер ще про одну культову особливість деяких зооморфних пластичних зображень. Свого часу нашу увагу привернули статуетки, миски, інші вироби з поселень середньобузької локальної групи (Ворошилівка, Немирів, Кароліна) та низка інших пам'яток трипільської культури (Володимирівка, Піщана, Кошилівці), у яких у нижній частині спарених ніг проколювалися поперечні наскрізні отвори. Враховуючи знахідки у комплексах невеликих глиняних коліщат, а також аналогії з інших ранньоземлеробських культур Старого й Нового Світу, ми тоді попередньо запропонували їх реконструювати як статуетки й миски-возики на колесах (Гусев 1995b; Гусев 1998). Кількість таких зооморфних фігурок за останні десятиліття зросла завдяки новим цікавим знахідкам (Косаківський, Рудь 2009, с. 342, рис. 5: 5) і публікаціям археологічних зібрань (ред. Клочко 2004, с. 64, рис. 34). Ми поки що не знаходимо кращого пояснення отворам у ніжках статуеток як втулок для дерев'яних осей, на які насаджувалися глиняні коліщата, а отвори у морді призначалися для мотузочка, за допомогою якого фігурку могли тягти. Якщо наші припущення правильні, то деякі зооморфні фігурки чи миски-візки виконували свою магічну роль не лише статично, а й у русі.

Зооморфізм притаманний багатьом трипільським моделям жител. Риси домашньої тварини виразно простежуються на відомому будиночку з Ворошилівки, де продовження кроків покрівлі над фасадною й тильною стінками оформлено у вигляді рогів великої рогатої худоби (рис. 4). Четверо високих із потовщенням у середній частині ніжок пари букраній над дахом — усе це дуже нагадує тварину. Цілком імовірно, що ворошилівська модель могла використовуватися у спільних ритуалах культу житла та культу домашньої худоби.

Крім Ворошилівки, букранії більш-менш помітні на моделях жител відкритого й закритого типів із Тимково (Бурдо 1989, с. 22, рис. 8: 12; с. 25—26), Коновки (Шмаглий, Рыжов, Шумова 1978, с. 10, табл. XIV; XV), Розсохуватки (ред. Телегін 1971, с. 192), можливо, Черкасового Саду ІІ (Полищук 1989, с. 47, рис. 16: 9). Близькі Трипіллю енеолітичні культури Ру-

мунії (Гумельниця (Dumitrescu 1968), Кукутені (Думитреску 1984)) та Угорщини (Кереш (Kalicz 1970) також мають чимало моделей будівель із зооморфними рисами. Якщо взяти до уваги знані неолітичні святилища із зображеннями тварин Чатал-Гююка (Південна Туреччина) (Mellaart 1967), знахідки захоронень цілих черепів бика чи тура під підлогою трипільських жител (Збеневич 1980, с. 153), не викликає сумніву поєднання культової суті будівлі й домашньої тварини. Важливо, що це відбулося в період поширення відтворювального господарства, коли такі життєвизначальні чинники, як велика рогата худоба й стаціонарне житло, у свідомості первісної людини спелися в узагальнений священний образ. Одним із його втілень стали керамічні моделі жител зооморфного стилю.

Трипільознавча література за невеликим винятком описує зооморфні статуетки, посуд, інші вироби дещо порізно, залежно від підходу до типологічної класифікації та послідовності викладу археологічного матеріалу. Вартою уваги є спроба В. І. Балабіної поєднати пластику й кераміку як єдиний прояв ранньоземлеробського образного відображення (Балабина 1997). Чимало дослідників давно відзначали,

що образ тварини, особливо домашньої худоби, глибоко увійшов у свідомість носіїв трипільської культури, а культ рогатого бика став одним із провідних в їхній ідеології. Пов'язана з чоловічим началом іпостась бика посіла чільне місце в моліннях про силу, багатство, добробут, господарський достаток. Існує думка й про космогонію образу трипільського бика (Бурдо 2004, с. 396—398). Поряд із образом бика як чоловічого символу в трипільській зоопластичі часто зустрічається священна корова-жінка (Балабина 1998, с. 221—222).

Ми спробували комплексно проаналізувати зооморфні фігурні зображення етапу ВІІ окремої середньобузької локальної групи, шукаючи спільні та відмінні риси як між поселеннями всередині групи, так і порівняно з іншими регіонами поширення трипільської культури. З урахуванням деяких територіальних і часових відмінностей зооморфні пластичні зображення розвинутого Трипілья Середнього Побужжя повністю відображають концептуальні тенденції в розвитку ідеологічних поглядів давнього землеробського населення Правобережної України, доповнюючи їх певною своєрідністю скульптурного виконання та особливостями ритуального застосування.

Балабина, В. І. 1990. *Зооморфная пластика культуры Триполье*: Автореферат диссертации, канд. ист. наук. Институт археологии АН СССР.

Балабина, В. І. 1997. Фигурки животных и их символика на сосудах как отражение одной из знаковых систем древних земледельцев Европы. *Российская археология*, 2, с. 29-34.

Балабина, В. І. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Наука.

Бібіков, С. М. 1989. Теріоморфні зображення в орнаменті Трипілья (трипільський «звіриний стиль»). *Археологія*, 2, с. 6-11.

Бурдо, Н. Б. 1989. Александровская группа раннетрипольских памятников. В: Патокова, Э. Ф. и др. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 5-29.

Бурдо, Н. Б. 2004. Сакральний світ трипільської цивілізації. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Т. 1. Київ: [б. в.], с. 344-419.

Гамченко, С. 1926. Спостереження над даними дослідів Трипільської культури 1909—1913 рр. В: Козловська, В., Курінний, П. (ред.). *Трипільська культура на Україні*. І. Київ: Друкарня УАН, с. 31-42.

Гусев, С. О. 1995а. Трипільські поселення поблизу Немирова. *Археологія*, 3, с. 73-80.

Гусев, С. О. 1995б. До питання про колесо в трипільській культурі. *Археологія*, 1, с. 69-74.

Гусев, С. А. 1998. К вопросу о транспортных средствах трипольской культуры. *Российская археология*, 1, с. 15-28.

Думитреску, В. 1984. Искусство культуры Кукутень. *Румынская литература*, 9, с. 34-61.

Збеневич, В. Г. 1980. *Поселение Бернашевка на Днестре. (К происхождению трипольской культуры)*. Киев: Наукова думка.

Зеленин, Д. К. 1991. *Восточнославянская этнография*. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.

Клочко, В. І. (ред.). 2004. *Колекція предметів старовини родини Платонових і Тарут*. Каталог. Київ: ТОВ «Ук-рополіграфмедіа».

Косаківський, В. А. 1993. Пізньотрипільське поселення Чечельник на Побужжі. В: Косаківський, В. А. (ред.). *Подільська старовина*. Вінниця: (б. в.), с. 97-108.

Косаківський, В. А., Рудь, В. С. 2009. Дослідження житла трипільської культури на поселенні в с. Буша. В: Васильев, С. А., Кулаковская Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибиикова*. Санкт-Петербург, с. 336-343.

Круц, В. А. 1977. *Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья*. Киев: Наукова думка.

Круц, В. О., Рижов, С. М. 1985. Фази розвитку пам'яток томашівсько-сушківської групи. *Археологія*, 51, с. 45-56.

Макаревич, М. Л. 1952. Трипільське поселення біля с. Паволочі. *Археологічні пам'ятки*, 4, с. 96-103.

Овчинников, Е. В. 2018. Пластика з трипільських поселень Канівського Подніпров'я: нові надходження. *Археологія і давня історія України*, 3 (28), с. 93-108.

Пассек, Т. С. 1949. Периодизация трипольских поселений. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 10.

Полищук, Л. Ю. 1989. Памятники развитого Триполья. В: Патокова, Э. Ф. и др. *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*. Киев: Наукова думка, с. 30-49.

Попова, Т. А. 1970. Зооморфная пластика трипольского поселения Поливанов Яр. *Краткие сообщения Института археологии*, 123, с. 8-14.

Попова, Т. А. 2003. *Многослойное поселение Поливанов Яр. К эволюции трипольской культуры в Среднем Поднестровье*. Санкт-Петербург: МАЭ РАН.

Рижов, С. М. 2003. Трипільські пам'ятки петренської локальної групи Поділля. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 140-145.

Скакун, Н. Н., Старкова, Е. Г. 2003. Особенности керамического комплекса трипольского поселения Бодаки. В: Корвін-Піотровський, О. Г. (ред.). *Трипільські поселення-гіганти: Матеріали міжнародної конференції*. Київ: Корвін-Пресс, с. 148-160.

Телегін, Д. Я. (ред.). 1971. *Археологія Української РСР*. Т. I. Київ: Наукова думка.

Хавлюк, П. И. 1959. Новые данные о культовых изображениях в Триполье. *Советская археология*, 3, с. 206-208.

Цвек, Е. В., Мовчан, И. И. 2009. Гребени на Днепре — поселение трипольской общности (исследователи и проблемы). В: Васильев, С. А., Кулаковская, Л. В. (ред.). *С. Н. Бибииков и первобытная археология: материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения С. Н. Бибиикова*. Санкт-Петербург, с. 277-288.

Черныш, Е. К. 1970. Трипольское поселение Сороки-Озеро. *Краткие сообщения Института археологии*, 123, с. 77-83.

Черныш, Е. К. 1982. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. В: Массон, В. М., Мерперт, Н. Я. (ред.). *Археология СССР с древнейших времен до средневековья*. Т. 4: Энеолит СССР. Москва: Наука, с. 166-320.

Шмаглий, Н. М., Рыжов, С. Н., Шумова, В. А. 1978. *Отчёт о раскопках трипольского поселения у с. Коновка, ур. Пуцита (Кельменецкого района Черновицкой обл. в 1978 г.)*. Наук. архів Інституту археології НАН України, фонд експедицій, 1978/30с.

Шмаглий, М. М., Рижов, С. М., Дудкін, В. П. 1985. Трипільське поселення Коновка в Середньому Подністров'ї. *Археологія*, 52, с. 42-52.

Dumitrescu, H. 1968. Un modèle de sanctuaire découvert dans la station énéolithique de Căscioarele. *Dacia*, 12, p. 387-394.

Kalicz, N. 1970. *Clay Gods: The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*. Budapest: Corvina Press, 1970.

Mellaart, J. 1967. Çatal Hüyük. *A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames & Hudson.

Надійшла 12.04.2021

С. А. Гусев

Кандидат исторических наук, доцент,

Винницкий государственный педагогический университет имени Михаила Коцюбинского

ЗООМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ

ТРИПОЛЬСКИХ ПОСЕЛЕНИЙ ЭТАПА VII СРЕДНЕГО ПОБУЖЬЯ

Широко известные в трипольской археологической культуре разнообразные зооморфные изображения ярко представляют многогранный духовный мир земледельцев эпохи энеолита, в частности распространение культа домашних животных. Сохраняя общие черты зооморфизма во всём ареале распространения Триполья от ранних до позднейших этапов, для каждого региона и своего времени существования присущи определённые самобытные черты. Их изучение позволяет понять особенности формирования и развития образа животного, манеры и стили его исполнения.

Представляется важным комплексное изучение воплощений образа животного в разнотипных археологических материалах трипольских поселений этапа VII Среднего Побужья (пластика, посуда, модели жилищ) и определение территориально-временных особенностей по сравнению с другими ареалами распространения Триполья.

На поселениях Ворошиловка, Сосны, Селище, Немиров, Каролина больше всего найдено статуэток домашних животных, которые изготавливались в реалистичной или стилистической манерах. Здесь доминируют фигурки малых и средних размеров, которые классифицированы как бовиды/овиды. Они имели спаренные ноги, небольшие рога и хвост. Иногда симметрированы вымя или пенис, что указывает на пол животного (корова, бык). Особое внимание привлекают статуэтки и зооморфные миски, в спаренных ножках которых имелись поперечные отверстия-втулки. Возможно, они дополнялись колёсиками и использовались в обрядах как подвижные фигурки.

Распространёнными являются зооморфные миски на четырёх ножках с рогатой головкой и хвостом на венчиках, а также своеобразные овальные или прямоугольные миски на четырёх ножках, напоминающие корыта для кормления скота. Они расписывались орнаментом в зооморфном стиле, напоминающем позвоночник или шерсть животного. Важно отметить, что на столовых сосудах из поселений среднебугской локальной группы не найдено рисунков «собак», «олений», «птиц», известных в других регионах Триполья. Зооморфные черты присутствуют и на кухонной керамике. Горшки имели четыре ножки на доньшках, а на венчиках наклепывались небольшие рогатые головки.

Зооморфизм прослеживается на известной модели жилища из Ворошиловки, где стропила крыши над фасадной и тыльной стенами оформлены в виде рогов домашнего животного. Если учесть, что модель имела четыре высоких ножки, правомерно предположить, что она могла использоваться в ритуалах чествования жилища и домашнего скота.

Комплексный анализ зооморфных изображений из поселений этапа VII Триполья среднебугской локальной группы показал как некоторые региональные отличия, так и общие тенденции в развитии идеологических взглядов древнего земледельческого населения Правобережной Украины. Образ животного, особенно домашнего скота, глубоко проник в сознание носителей трипольской культуры, а культ рогатого быка стал одним из ведущих в их идеологии.

К л ю ч е в ы е с л о в а: зооморфная пластика, бовид/овид, стилизация, образ, ритуал, культ, Среднее Побужье.

Zoomorphic Images of the BII Stage Trypillia Settlements in the Middle Buh River Region

Widely known in Trypillia archaeological culture various zoomorphic images clearly represent multisided spiritual world of farmers of Eneolithic period, in particular the spread of domestic animals cult. While retaining common features of zoomorphism throughout the whole range of Trypillia, from the early to later stages, there are certain distinctive features for each region and time of existence. Their study allows us to understand the peculiarities of formation and development of the animal image, manners and styles of its performance.

It is important to study the embodiments of the animal image in various types of archaeological materials of Trypillia settlements of the Middle Buh River region at BII stage (plastics, pottery, dwelling models) and determine the territorial and temporal features in comparison with other areas of the Trypillia spread.

At the settlements of Voroshylivka, Sosny, Selyshche, Nemyriv and Karolina, the most found plastic items are statuettes of domestic animals, which were made in realistic or stylistic manners. Small and medium-sized figurines, which are classified as bovidae/ovis, dominate here. They had paired legs, small horns and a tail. Sometimes an udder or a penis was imitated, indicating the sex of the animal (cow, bull). Of particular interest are the statuettes and zoomorphic bowls, which had cross holes in their coupled legs. It is possible that they were supplemented with wheels and used in rituals as movable figurines.

Common are zoomorphic bowls on four legs with a horned head and a tail on rims, as well as peculiar oval or rectangular bowls on four legs, reminiscent of cattle feeding troughs. They were painted in a zoomorphic ornament, resembling the spine or fur of an animal. It is important to note that no “dog”, “deer” or “bird” ornaments, known in other regions of the Trypillia culture, have been found on the tableware of the Middle Buh local group. There are also zoomorphic features on the cooking ware. The pots had four legs on the bottoms, and small horned heads were stuck on the rims.

The zoomorphism can be traced on a well-known dwelling model from Voroshylivka, where the roof timbers above the front and back walls are designed like the horns of a domestic animal. Considering that the model had four high legs, it is reasonable to assume that it could have been used in rituals honoring the dwelling and livestock.

The comprehensive analysis of zoomorphic images from the settlements of the Trypillia BII stage of the Middle Buh local group showed some regional differences as well as general trends in the development of ideological views of the ancient agricultural population of the Right-Bank Ukraine. The image of animals, especially cattle, deeply penetrated into consciousness of the holders of Trypillia culture, and the cult of the horned bull became one of the leading in their ideology.

Key words: zoomorphic plastics, bovidae/ovis, stylization, image, ritual, cult, the Middle Buh River region.

References

- Balabina, V. I. 1990. *Zoomorfnaia plastika kultury Tripolie*: Avtoref. diss. ... kand. ist. nauk. Institut arkheologii AN SSSR.
- Balabina, V. I. 1997. Figurki zhivotnykh i ikh simvolika na sosudakh kak otrazhenie odnoi iz znakovykh sistem drevnikh zemledeltsev Evropy. *Rossiiskaia arkheologiya*, 2, p. 29-34.
- Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kukuteni-Tripolia*. Moskva: Nauka.
- Bibikov, S. M. 1989. Theriomorphic images in ornamentics of Tripolie (Tripolie ‘animalistic style’). *Arheologia*, 2, p. 6-11.
- Burdo, N. B. 1989. Aleksandrovskaia gruppa rannetripolskikh pamiatnikov. In: Patokova, E. F. i dr. *Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kyiv: Naukova dumka, p. 5-29.
- Burdo, N. B. 2004. Sakralnyi svit trypilskoi tsyvilizatsii. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopediia trypilskoi tsyvilizatsii*. T. 1. Kyiv: [b. v.], p. 344-419.
- Hamchenko, S. 1926. Sposterezhenia nad danymy doslidiv Trypilskoi kultury 1909-1913 rr. In: Kozlovska, V., Kurinnyi, P. (eds.). *Trypilska kultura na Ukraini*. I. Kyiv: Drukarnia UAN, p. 31-42.
- Gusev, S. O. 1995a. Trypolian settlements near Nemirov. *Arheologia*, 3, p. 73-80.
- Gusev, S. O. 1995b. Concerning the problem on a wheel in Trypolian culture. *Arheologia*, 1, p. 69-74.
- Gusev, S. A. 1998. K voprosu o transportnykh sredstvakh tripolskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologiya*, 1, p. 15-28.
- Dumitrescu, V. 1984. Iskustvo kultury Kukuten. *Rumynskaia literatura*, 9, p. 34-61.
- Zbenovich, V. G. 1980. *Poselenie Bernashevka na Dnestre. (K proiskhozhdeniiu tripolskoi kultury)*. Kyiv: Naukova dumka.
- Zelenin, D. K. 1991. *Vostochnoslavianskaia etnografiia*. Moskva: Nauka. Glavnaia redaktsiia vostochnoi literatury.
- Klochko, V. I. (ed.). 2004. *Kolektsiia predmetiv starovyny rodyny Platonovykh i Tarut*. Kataloh. Kyiv: Ukrpolihrafmedia.
- Kosakivskiy, V. A. 1993. Piznotrypilske poselennia Chechelnyk na Pobuzhzhii. In: Kosakivskiy, V. A. (ed.). *Podilska starovyna*. Vinnytsia: (b. v.), p. 97-108.
- Kosakivskiy, V. A., Rud, V. S. 2009. Doslidzhennia zhytla trypilskoi kultury na poselenni v s. Busha. In: Vasilev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (eds.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiya: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia S. N. Bibikova*. Sankt-Peterburg, p. 336-343.
- Kruts, V. A. 1977. *Pozdnetripolskie pamiatniki Srednego Podneprovia*. Kyiv: Naukova dumka.

- Kruts, V. O., Ryzhov, S. M. 1985. Fazy rozvytku pamiatok tomashivsko-sushkivskoi hrupy. *Arheologia*, 51, p. 45-56.
- Makarevych, M. L. 1952. Trypilske poselennia bilia s. Pavolochi. *Arkheolohichni pamiatky*, 4, p. 96-103.
- Ovchynnykov, E. V. 2018. Plastyka z trypilskyh poselen Kanivskoho Podniprov'ia: novi nadkhodzhennia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 3 (28), p. 93-108.
- Passek, T. S. 1949. Periodizatsiia tripolskikh poselenii. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 10.
- Polishchuk, L. Yu. 1989. Pamiatniki razvitoho Tripolia. In: Patokova, E. F. i dr. *Pamiatniki tripolskoi kultury v Severo-Zapadnom Prichernomore*. Kyiv: Naukova dumka, p. 30-49.
- Popova, T. A. 1970. Zoomorfnaia plastika tripolskogo poseleniia Polivanov Yar. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 123, p. 8-14.
- Popova, T. A. 2003. *Mnogosloinoe poselenie Polivanov Yar. K evoliutsii tripolskoi kultury v Srednem Podnestrove*. Sankt-Peterburg.
- Ryzhov, S. M. 2003. Trypilski pamiatky petrenskoi lokalnoi hrupy Podillia. In: Korvin-Piotrovskiy, O. H. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty: Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin-Press, p. 140-145.
- Skakun, N. N., Starkova, E. G. 2003. Osobennosti keramicheskogo kompleksa tripolskogo poseleniia Bodaki. In: Korvin-Piotrovskiy, O. H. (ed.). *Trypilski poselennia-hihanty: Materialy mizhnarodnoi konferentsii*. Kyiv: Korvin-Press, p. 148-160.
- Telehin, D. Ya. (ed.). 1971. *Arkheolohiia Ukrainskoi RSR*. U 3-kh t. T. I. Kyiv: Naukova dumka.
- Khavliuk, P. I. 1959. Novyye dannyye o kultovykh izobrazheniiakh v Tripoliie. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 206-208.
- Tsvek, E. V., Movchan, I. I. 2009. Grebeni na Dnepre - poselenie tripolskoi obshchnosti (issledovateli i problemy). In: Vasiliev, S. A., Kulakovskaia, L. V. (eds.). *S. N. Bibikov i pervobytnaia arkheologiia: materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii, posviashchennoi 100-letiiu so dnia rozhdeniia S. N. Bibikova*. Sankt-Peterburg, p. 277-288.
- Chernysh, E. K. 1970. Tripolskoie poselenie Soroki-Ozero. *Kratkie soobshcheniia Instituta arkheologii*, 123, p. 77-83.
- Chernysh, E. K. 1982. Eneolit Pravoberezhnoi Ukrainy i Moldavii. In: Masson, V. M., Merpert, N. Ya. (eds.). *Arkheologiia SSSR s drevneishikh vremen do srednevekovia*. T. 4: Eneolit SSSR. Moskva: Nauka, p. 166-320.
- Shmaglii, N. M., Ryzhov, S. N., Shumova, V. A. 1978. *Otchet o raskopkakh tripolskogo poseleniia u s. Konovka, ur. Putsita (Kelmenetskogo raiona Chernovitskoi obl. v 1978 g.)*. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy, f. ek. 1978/30s.
- Shmahlii, M. M., Ryzhov, S. M., Dudkin, V. P. 1985. Trypilske poselennia Konovka v Serednomu Podnistrovii. *Arheologia*, 52, p. 42-52.
- Dumitrescu, H. 1968. Unmodèle de sanctuaire dé couvert dans la station énéolithique de Căscioarele. *Dacia*, 12, p. 387-394.
- Kalicz, N. 1970. *Clay Gods: The Neolithic Period and Copper Age in Hungary*. Budapest: Corvina Press, 1970.
- Mellaart, J. 1967. Çatal Hüyük. *A Neolithic Town in Anatolia*. London: Thames & Hudson.

© Г. О. Пашкевич, Д. К. Черновол * 2021

ЗНАХІДКИ ГОРІШКІВ ГОРОБЕЙНИКА НА АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТКАХ УКРАЇНИ

Горішки горобейника лікарського, знайдені в значній кількості у двох горщиках на трипільському поселенні Ожеве-острів, привернули увагу дослідників. З якою метою було зібрано понад 40000 цих горішків? У статті розглянуто можливі причини та наведено дані про знахідки горішків горобейника в різновікових археологічних матеріалах території України.

Ключові слова: археоботаніка, горішки горобейника лікарського та буглосойдеса польового, трипільська культура, лікарські рослини, Україна.

Серед археоботанічних знахідок горішки горобейника лікарського (*Lithospermum officinale* L.) та горобейника польового, або в сучасній назві буглосойдеса польового (*Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.], привернули до себе особливу увагу дослідників перш за все чисельністю знахідок у викопних матеріалах, що інколи досягає декількох тисяч. Чому ці невеликі рослини, які не мають ні привабливого вигляду, ні яскравих запашних квіток, ні їстівних плодів, цікавили наших пращурів?

Горобейники належать до родини *Boraginaceae* (шорстколистих або бурачникових — рос. мовою). Родина об'єднує дерева, кущі та трав'янисті рослини, серед яких переважають ті, що мають жорстко опушене цілісне листя. За це родина й отримала свою назву. Представники родини — а це 115 родів та близько 2500 видів — трапляються на всіх континентах: у тропіках, субтропіках та частково помірних областях Землі. В Україні нараховано близько 100 родів та 1900 видів, і всі вони — невисокі трав'янисті рослини від 10 до 60, зрідка до 100 см висотою із невеликими, від 3,0 до 10 мм, білими, жовтими або жовтуватобілими, у дея-

ких — синіми, рожевими та фіолетовими квітками, з плодом, що розпадається на 4, рідше 2 горішки.

Серед шорстколистих є добре відомі рослини — геліотроп (*Heliotropium* L.), чорнокорінь (*Cynoglossum* L.), воловик (*Anhusa* L.), липучка (*Lappula* Gilib.), синяк (*Echium* L.), незабудка (*Myosotis* L.). Більшість із них росте на забур'янених місцях, пасовищах, поблизу жител, уздовж доріг, засмічує поля, городи й сади, як вказує «Жизнь растений» (ред. Тахтаджян 1981).

Родина поділяється на 5 підродин. Горобейник лікарський належать до триби *Lithospermae* з підродини *Heliotropioideae*, яка об'єднує близько 60 родів. Представники цієї триби трапляються переважно в Північній півкулі — Північній Америці, Європі — від Середземномор'я і до західних районів Китаю. Найбільшим родом цієї триби є горобейник. В Україні горобейник поширений по всій території: «до підніжжя Карпатських гір і Кримських яйл», йдеться у довіднику «Бур'яни України» (ред. Вісюліна 1970, с. 291—292). Але у «Визначнику рослин Українських Карпат» вказано, що обидва види горобейника трапляються по всіх районах Карпат (ред. Чопик 1977 с. 238—239). «Определитель высших растений Крыма» фіксує чотири види горобейника, які ростуть у Криму (ред. Рубцов 1972, с. 383).

Горобейники — це невеликі трав'янисті рослини від 5,0 до 100 см заввишки, жорсткволосисті, із невеликими білими або жовтуватобілими квітами, з сухим плодом, що розпадається на 4 горішки. Ростуть у світлих лісах, серед чагарників, на відкритих місцевостях, а також по смітниках, бувають у посівах озимих та ярових культур, на пасовищах, у виноградниках, садах — зазначено в «Определителе высших растений Украины» (ред. Прокудин 1999 с. 268), (рис. 1).

Горішки горобейника мають округло-трикутну форму, трохи яйцеподібну. На верхівці горішки зужуються, утворюючи дзьобик.

* ПАШКЕВИЧ Галина Олександрівна — доктор біологічних наук, старший науковий співробітник, ORCID 0000-0003-1084-3485, Galina.pashkevich@gmail.com

ЧЕРНОВОЛ Дмитро Костянтинович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу енеоліт-бронзової доби, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0001-8208-0355, ch1d7k@gmail.com

Рис. 1. Буглосоїдес польовий — сучасна рослина

Fig. 1. *Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.] — modern plant

Основа горішків розширена та заокруглена. Розміри коливаються в межах 3,8—4,2 мм завдовжки та 1,8—2,0 мм завширшки. Горішки горобейника лікарського мають гладеньку блискучу поверхню, а в горішків буглосоїдеса польового поверхня зморшкувато-горбкувата. Блискучий білий або білувато-жовтавий колір поверхні спричинений біогенетичним карбонатом CaCO_3 , що накопичується в клітинах епідермісу та частково в склеренхімі перикарпу. Він же забезпечує міцність, завдяки чому горішки нагадують камінці. Процес обвуглення не залишає слідів на поверхні горішків. Структура їхньої поверхні та колір зберігаються незмінними у викопному стані, тому в археоботаніків, що мають справу з обвугленим матеріалом, виникають сумніви при визначенні їхнього віку. Проте нещодавно з'явилися дослідження К. Пустовойтова та С. Ріель стосовно можливості використання біогенного карбонату з оболонок горішків горобейника для датування (Pustovoytov, Riehl 2006). На підставі результатів 15 вимірів AMS на чотирьох сучасних та 11 викопних зразках дослідники довели, що біогенний карбонат горішків горобейника може бути використаний для радіовуглецевого датування. Дослідження сучасних зразків показали, що горобейник використовує для синтезу кальциту в горішках тільки атмосферний вуглець. У викопних горішках вік визначався за допомогою датування, що відповідало інтервалам абсолютного віку археологічної пам'ятки за останні 5000 років. Автори вважають, що карбонат горішків горобейника є новим джерелом хронологічної інформації. Ці самі дослідники встановили залежність між

ізотопним складом кисню з біогенного карбонату горішків та кліматичними умовами, що теж, безумовно, може надати цікаві відомості (Pustovoytov et al., 2010).

Давні горішки обох видів горобейника знайдені В. Цейстом на неолітичних поселеннях Сирії (Van Zeist, Bakker-Heeres 1982, р. 212—213). Близько 600 горішків горобейника лікарського було в похованні культури Гумельниця поселення Коджаджермен в Болгарії (Gaul 1948, р. 133). На думку Д. Ренфрю, ці горішки з отворами у верхній частині могли бути використані для виготовлення намиста (Renfrew 1973, р. 175). Такі самі горішки *Lithospermum purpureo-coeruleum* з акуратними отворами містилися в горщику з теля культури Гумельниця в Румунії (Cârciumăru 1985, р. 125).

Корисні властивості родини шорстколистих відомі здавна. Пліній Старший у I ст. н. е. в «Природничій історії» вказує на використання листя асперуги (*Asperugo*) з родини шорстколистих для лікування подагри. Коріння горобейника містить фарбу — літоспермін, а в насінні є жирна олія (ред. Тахтаджян 1981, с. 396—398).

Дані про різноманітне використання горобейника зібрано у статті польських дослідників Б. Бачинської та М. Літинської-Заяць. Вони посилаються на відомості, що подає Пліній Другий: горішки горобейника лікарського (*Lithospermum officinale* L.) добре відомі серед рослин, які використовують у народній медицині. Вони мають блискучу, як у перлів, поверхню та твердість каміння. Їх використовують при лікуванні різних хвороб. Наприклад, для виведення каміння з нирок. Лікування тут відбувається за принципом: подібне лікується

Таблиця 1. Знахідки горішків *Lithospermum officinale* та *Buglossoides arvensis* у матеріалах із території України
Table 1. Finds of nuts *Lithospermum officinale* and *Buglossoides arvensis* nuts in materials from the territory of Ukraine

Назва пам'ятки	Автор досліджень	<i>Lithospermum officinale</i> (кількість)	<i>Buglossoides arvensis</i> (кількість)	Місце знахідки
Ожеве-острів, Чернівецька обл. Поселення трипільської культури, етап ВІ, 4300—4200 ВС	розкопки Чер- новола Д. К. 2013 р.	44 000 (при- близно)		Будівля 4
Курган «Мамраків» катакомбної культури, Дніпропетровська обл.	(Фляксбергер 1937)	Кількість не- відома		Поховання 3
Поселення Виноградний Сад, Миколаївська обл. Епоха бронзи, сабатинівська к-ра, XV—XIII ст. до н. е.	(Пашкевич, Костильов 1992)	4		Кв. 227
Поселення Виноградний Сад	«—»	1	34	Зольник з розкопу 2
Поселення Виноградний Сад	«—»		7	Кв. 238
Поселення Виноградний Сад	«—»	1		Кв. 239
Поселення Виноградний Сад	«—»	1	9	Кв. 236
Поселення Виноградний Сад	«—»	1	1	Кв. 245/246
Поселення Виноградний Сад	«—»	1		Заповнення печі в кв. 246
Поселення Виноградний Сад	«—»		2	Кв. 274/275
Поселення Виноградний Сад	«—»	2	30	Господарча яма
Поселення Виноградний Сад	«—»		6	Кв. 12
Поселення Виноградний Сад	«—»	2	3	Піч 5 в кв. 278
Поселення Виноградний Сад	«—»	1	1	Кв. 424
Поселення Виноградний Сад	«—»	1	1	Кв. 275
Поселення Дикий Сад в межах міста Ми- колаєва, доба бронзи, білозерська культура, XIII—IX ст. до н. е.	(Горбенко, Пашкевич 2010)		8 мілілітрів	Д. с. — 07, помеш- кання 8. Зразок на- дано без етикетки на коробці
Поселення Дикий Сад	«—»	4		Д. с. — 08 Р. 3, по- мешкання 12
Поселення Дикий Сад	«—»	3		Д. с. — 08 Р. 3, по- мешкання 13
Поселення Дикий Сад	«—»	1		Д. с. — 08, яма 3
Поселення Дикий Сад	«—»	3		Д. с. — 08 Р. 3, по- мешкання 16
Ольвія — античний центр VI до н. е. — IV ст. н. е., поблизу сучасного с. Парутине, Мико- лаївська обл.	(Пашкевич 2004; 2018; Pashkevich 2001)		60 мілілі- трів	Ботрос VI ст. до н. е.
Ольвія	«—»	2		Р-25, список 64
Ольвія	«—»		4	Р-25, список 96, підлога 550
Ольвія	«—»	24		Р-25, список 137, яма 714
Ольвія	«—»	2		Р-25, список 134, яма 714
Ольвія	«—»		1	Р-25, список 153
Ольвія	«—»		13	НГС, нижче рівня підлоги 696
Ольвія	«—»		24	Яма 714
Ольвія	«—»	4		Р-25, підлога 741
Ольвія	«—»		3264	Р-25, список 64
Ольвія	«—»	2		Р-25, нижче клад- ки 682
Ольвія	«—»	65		Р-25, піч 618
Поселення Чортувате VII, хора Ольвії	«—»		2	Яма 6
Поселення Чортувате VII, хора Ольвії	«—»		3	Яма 7
Поселення Чортувате VII, хора Ольвії	«—»		2	Яма 8
Новопокровка 1, околиці Феодосії V—III ст. до н. е.	(Гаврилов, Паш- кевич 2002)		1	Яма 1
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»		2	Яма 5

Назва пам'ятки	Автор досліджень	Lithospermum officinale (кількість)	Buglossoides arvensis (кількість)	Місце знахідки
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»	74	1	Яма 7
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»		1	Яма 31
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»			Яма 32
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»		1	Яма 33
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»		2	Яма 38
Новопокровка 1, околиці Феодосії	«—»		13	Яма 46
Німфей, біля м. Керч, античний центр III—II ст. до н. е.	(Пашкевич 2016)		2	Ділянка М, зольник
Німфей, античний центр III—II ст. до н. е.	«—»	6		Ділянка М, яма 1
Херсонес, біля м. Севастополь III ст. н. е.	(Пашкевич 2016)		2	Кімната 31, заповнення посудини
Херсонес, III ст. н. е.	«—»	25		Кімната 31, заповнення 852
Херсонес, III ст. н. е.	«—»		2	№ 531, кімната 38, водостік
Херсонес, III ст. н. е.	«—»	1	6	№ 532 заповнення
Херсонес, III ст. н. е.	«—»	1		№ 533 заповнення
Орлівка — римський укріплений табір, Одеська обл.	(Pashkevich 2001)		270	Яма 2
Поселення черняхівської к-ри біля с. Нагірне, Одеська обл., IV ст. н. е.	(Pashkevich 2001)		36	Яма 5, миска
Райки — давньоруське городище XI—XIII ст. Житомирська обл.	розкопки Т. М. Мовчанівського, П. П. Курінного, В. К. Гончарова	200 мілілітрів		№ 2687

подібним (*similia similibus curantur*). Використовують траву, плоди й коріння. Коріння містить активні речовини, такі як танін, алантоїн, рутин, кумарин. Листя має елагову, розмаринову, хлорогенову та кофейну кислоти. Ці дані дослідники наводять у зв'язку зі знахідкою жіночого скелета в похованні 14 на поселенні Шарбя доби раннього бронзового віку в Малопольщі. Вік поховання від 1750 до 1600 років до н. е. На кістках жіночого скелету знаходився чорного кольору пластр (*cataplasma*) із деревної смоли, насичений горішками горобейника лікарського (близько 100 горішків).

На території Польщі знахідки горобейника відомі з 13 стоянок. Найстарші знахідки датовані неолітичними лендельською культурою та культурою воронкоподібних кубків (Lengyel та Funnel Beaker), наймолодші — Середньовіччям. У похованні лендельської культури Брест-Куявський двадцять (20) горішків були приклеєні до мідних намистинок на кольє, що були на скелеті 20-річного чоловіка. В інших знахідках горішки поодинокі (Baczyńska, Lityńska-Zajac 2005).

Про застосування горішків буглосоїдеса польового йдеться в статті сербського археоботаніка А. Медовіца. У посудині, знайденій у шарі ранньої бронзи при розкопках в 2002 р. у фортеці Петроварадин в місті Новий Сад на півночі

Сербії, було знайдено 653 горішки буглосоїдеса польового (*Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.]). Разом із ними знайдено 14 насінин бузини трав'янистої (*Sambucus edulus* L.) та поодинокі обвуглені зернівки й насінини культурних рослин і бур'янів: *Triticum dicoccum* — 2, *Triticum monococcum* — 6, *Hordeum vulgare* — 2, *Bromus arvensis* — 2, *Chenopodium album* — 1, *Polycnemum* — 1, *Setaria italica* — 1, *Solanum nigrum* — 1.

Така сама масова знахідка походить із шарів доби бронзи та раннього залізного віку з поселення Феудвар біля Мошорина. На території Сербії археоботаніки Г. Кролль, В. ван Цейст, А. Медовіц знаходили також поодинокі горішки буглосоїдеса польового в різновікових шарах починаючи від доби бронзи і до Середньовіччя включно при збільшенні кількості знайдених горішків. До епохи бронзи знахідок буглосоїдеса польового не було. А. Медовіц, аналізуючи кількість горішків та умови знахідки, вважає, що збір цих горішків мав подвійну мету. По-перше, міг використовуватися як посівний матеріал для вирощування рослин і подальшого їх використання для отримання коріння, що має фарбувальні властивості (рис. 1). По-друге: горішки, зібрані з вирощених рослин, використовували як ліки, здавна відомі в народній медицині.

Рис. 2. Горщик під площадкою 4 поселення Ожеве-острів

Fig. 2. The pot under the platform No. 4 at the Ozheve-ostrov settlement

А. Медовіц посилається на Плінія, який писав про використання коріння горобейника жінками для обмивання обличчя. Це надавало рожевого кольору щокам. Таке вживання ко-

ренів було відоме також в Росії, Прусії, Швеції, Карабаху. Відвар із кори коренів використовувався у XVIII—XIX ст. для фарбування в яскравий червоний колір олії, вершків, бренді,

Рис. 3. Горщик з-під площадки 4, заповнений горішками горобейника лікарського *Lithospermum officinale*, який був закритий кубком. Поселення Ожеве-острів

Fig. 3. The pot from under the platform No. 4, filled with nuts *Lithospermum officinale* nuts, which was closed by the cup. Ozheve-ostrov settlement

воску. Згадує автор і про сучасне використання в народній медицині Сербії кори горобейника польового як діуретика та антисептика. У XVIII—XIX ст. горішки використовувались для зняття сильного болю в грудній клітині при великих фізичних навантаженнях (Medović 2013, с. 43—44). Посилається автор також на болгарську народну медицину, у якій горішки горобейника польового відомі як ліки при статевій слабкості.

Сучасні дослідження на тваринах підтверджують афродизіакальну дію настоянки (чаю) з горішків горобейника польового. Для приготування діючого водного екстракту чоловікові середнього віку вагою 67 кг та ростом 167,9 см необхідно було 20,1 г горішків, тобто 5743. Таку кількість можна зібрати з 19 рослин горобейника (з розрахунку, що 1000 горішків важать 3,0—4,0 г) (Medović 2013).

Зазвичай у викопних матеріалах з території України кількість знайдених горішків коливається в межах 1—2 десятків (табл. 1). Вони трапляються разом із викопними зернівками й насінням культурних рослин та бур'янів. Проте

відомі також знахідки горішків у великій кількості — до декількох тисяч і без домішок.

До таких належить унікальна знахідка двох горщиків на поселенні трипільської культури **Ожеве-острів** Сокирянського р-ну Чернівецької обл. (остання фаза етапу VI етап V/I, Кукутень А4), остання третина V тис. до н. е.

Під час розкопок 2013 р. (Chernovol 2014) археологічною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Д. К. Черновола під залишками будівлі (площадка 4) було виявлено дві посудини, заповнені горішками горобейника. Знайдені посудини були закопані під підлогою першого поверху споруди, у торці будівлі, вздовж її короткого боку та зверху перекриті вимосткою (рис. 3; 4).

Перша посудина мала форму вузькогогорлого горщика та була щільно закрита кубком, вставленим ніби покриття в його горловину (рис. 2). Кубок закривав горщик настільки щільно, що в нього не потрапляли осадки та волога. Друга посудина за формою була подібна до сферичної миски (рис. 4). Вона не мала покриття, тому горішки горобейника були змі-

Рис. 4. Миска під площадкою 4 поселення Ожеве-острів

Fig. 4. The bowl under the platform No. 4 at the Ozheve-ostrov settlement

шані з ґрунтом. Після підрахунку було встановлено, що в першому горішку містилося близько 22000 горішків. Підрахунки велися сірниковою коробкою: в одну коробку помістилося 660 горішків, всього налічувалося 32 коробки. Крім того, 1 коробку було відібрано для аналізу на датування в різні лабораторії.

В іншій посудині підрахунок кількості горішків не проводився; оскільки вони були перемішані з ґрунтом, вирішено тримати в законсервованому стані для майбутніх досліджень. Утім, об'єм заповнення посудин горішками приблизно однаковий, отже, можна припустити, що у двох посудинах разом містилося близько 40000 одиниць.

Визначення горішків здійснив у м. Кіль (Німеччина) археоботанік Г. Кроль, він вказав, що горішки належать до горобейника лікарського.

Згодом горішки переглянула Г. О. Пашкевич. Горішки мають округлу, радше яйцеподібну форму, злегка витягнуті до верхівки. Колір білувато-сірий, матовий. Горішки крихкі, легко розпадаються. Очевидно, на такий стан вплинули умови зберігання. Адже звичайно горішки міцні й нагадують блискучі камінці. Середні розміри за двадцятьма вимірами: 3,88 — до-

вжина, 2,72 — ширина при max. = 4,8 та min. = 2,2 mm. (рис. 5)

Місце запуску під стіну майданчика не встановлено, що могло бути пов'язано з умовами залягання пам'ятки. Гумусований шар на острові не утворився, тому культурний шар поселення перебував у глині та був перекритий глиною, ями виявлялися не за плямою, а за заповненням їх матеріалом. Така закладка під торцевою стіною була виявлена вперше за історію розкопок пам'яток трипільської культури. Закладки під торцевою стіною будівель посуду, зокрема кубків, відомі. Це стало традиційним для будівель томашівської локальної групи етапу СІ. Один випадок такої закладки виявлено під майданчиком 3 поселення Піщана небелівської локальної групи етапу ВІІ (Черновол, Рижов 2006). Проте на етапі ВІІ та СІ заповнення в цих кубках жодного разу виявлено не було. Можливо, на поселенні Ожеве-острів, площадка 4, ми маємо справу лише з зародженням згаданої традиції в трипільському суспільстві, яке відбувалося на етапі ВІ розвитку культури. В інших локально-хронологічних утвореннях трипільської культури таких знахідок не виявлено, але це може бути пов'язано зі слабким дослі-

Рис. 5. Горішки горобейника лікарського з поселення Ожеве-острів

Fig. 5. Nuts *Lithospermum officinale* L. from the Ozheve-ostrov settlement

дженням згаданих груп, тобто з незначною кількістю розкопаних будівель.

Указані закладки під торцевою стіною можна віднести до культу, пов'язаного з освоєнням території та забудовою поселення окремою групою поселенців, зокрема заселенням ними певної ділянки на поселенні (Корвін-Піотровський та ін. 2019). Мабуть, подібні закладки могли утворювати під першими будівлями забудови чи під тими будівлями, у яких мали проживати мешканці з високим соціальним статусом. Під час робіт 2012—2013 рр. на поселенні Ожеве-острів проводилося промивання вмісту культурних шарів з метою виявлення палеоботанічних залишків. Зразки для промивання відбиралися в різних місцях розкопу. У 12-х зразках, отриманих внаслідок промивок, знайдено такі зернівки: пшениця-однозернянка — 17; пшениця-двозернянка — 33; пшениця-спельта — 6; ячмінь голозерний — 11; ячмінь плівчастий — 4 та двадцять дрібних уламків зернівок, які не підлягають визначенню. Із бур'янових рослин знайдена лише одна насінина лободи білої. У заповненні корита — жаровні(?) знайдено кісточку, найімовірніше, дерену (*Cornus mas*) (Пашкевич, Черновол 2015). Виявлений склад є типовим для знахідок на поселеннях трипільської культури (Пашкевич 2000; Пашкевич, Відейко 2006; Pashkevich 2003).

У матеріалах поселення сабатинівської культури епохи пізньої бронзи **Виноградний Сад** (XV—XIII ст. до н. е.) горішки горобейника обох видів знайдені під час промивань складу господарських ям та культурних шарів. Поселення розташоване на правому березі р. Південний Буг біля с. Виноградний Сад Доманівського р-ну Миколаївської обл. Досліджувалося

археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР під керівництвом І. М. Шарафутдінової в 1983—1994 роках. Відкрито залишки скам'янілих стін та господарчих будівель, серед яких — майданчик для просушування зерна, залишки кістяних, бронзових знарядь праці, глиняного посуду, кісток тварин і риб та обвугленого зерна. Під час роботи в 1986—1987 роках проводилося промивання заповнень культурних шарів у різних місцях розкопів (Шарафутдінова, Балущин 1997).

Під час промивання заповнень зольника знайдено 34 горішки буглосідеца польового та лише 1 горішок горобейника лікарського і майже таке саме співвідношення мали знахідки у зразках із господарчої ями. 30 горішків буглосідеца польового та 2 горішки горобейника лікарського. Крім того, поодинокі (від 1 до 9) горішки обох видів горобейника знайдено майже в усіх зразках. Склад знайдених зернівок культурних рослин: зернівки ячменю плівчастого, проса та пшениці-двозернянки. Вони переважали серед знахідок. Більше трьох тисяч зернівок ячменю плівчастого були в господарчому комплексі. У цій масі виділені також (але в значно меншій кількості) зернівки плівчастих та голозерних пшениць, голозерного ячменю, проса, насіння гороху, конопель. Знайдено ще зернівки та насіння 19 видів бур'янових рослин із таких синтаксономічних класів: *Chenopodietea*, *Agropyreteae*, *Plantaginetea*, *Galio-Urticetea*.

Склад культурних та бур'янових рослин свідчить про те, що поселення були розташовані на відкритій ділянці. Поля займали невеликі підвищення в заплаві Південного Бугу або розмішувалися на схилах найближчих балок. Такі ділянки були найбільш вологими, а ґрунти — суглинистими. Види класу *Chenopodietea* свідчать про склад рудеральної рослинності, що поширювалася біля поселення, а також на поширення бур'янів у полях та по їхніх околицях (Пашкевич, Костильов 1992).

Також поодинокі (в межах одного-двох горішків, зрідка — чотирьох в ямі 3) горішки горобейника лікарського та 8 мл буглосідеца польового знайдено при промивках заповнень культурного шару, приміщень та ям на городищі **Дикий Сад** білозерської культури (XIII—IX ст. до н. е.) епохи бронзи. Городище розташоване на високій терасі лівого берега р. Інгул, у місці його злиття з Південним Бугом в околицях міста Миколаєва. Розкопки городища проводились впродовж 17 років (з 1990 року) комплексною археологічною експедицією

єю Миколаївського державного Університету імені В. О. Сухомлинського та Миколаївського навчально-наукового інституту Одеського національного Університету імені І. І. Мечникова під керівництвом Ю. С. Гребенникова і К. В. Горбенка.

Абсолютні дати, що були зроблені М. М. Ковалюхом у Київській радіовуглецевій лабораторії з кісткового та керамічного матеріалу, вкладаються в такі хронологічні межі: 1186—1126 ± 80 — 925—920 ± 50 рр. до н. е. (Горбенко 2008, с. 202—203). Однак при цьому порівняльний аналіз деяких форм кераміки, на думку археологів, дозволяє припустити, що життя на городищі могло тривати і в подальшому, приблизно до середини IX ст. до н. е., тобто городище функціонувало впродовж усього білозерського періоду, зберігаючи риси землеробської та скотарської форм господарювання.

Палеоботанічний матеріал було зібрано під час експедиційних робіт у 2003, 2004, 2007 та 2008 роках за допомогою промивання зразків із заповнень культурного шару, приміщень та ям. Зернівки й насіння в досліджених зразках представлені у незначній кількості, подекуди поодинокі, за винятком зразків із ям 12, 16, 17. Сумарний підрахунок зернівок показав перевагу двох культурних рослин: проса — 336 та ячменю півчастого — 332. Крім них, знайдено в зовсім невеликій кількості зернівки двох пшениць: пшениці-двозернянки — 11 зернівок та пшениці голозерної — 18 зернівок. На відміну від знахідок зернівок культурних рослин, у досить значній кількості знайдено насіння й зернівки бур'янових рослин. Серед цих переважають зернівки сеgetальних бур'янів: мишій сизий (*Setaria glauca*) — 99 зернівок, мишій зелений (*Setaria viridis*) — 84 зернівки, плоскуха звичайна, або куряче просо (*Echinochloa crus-galli*), — 100 зернівок, підмаренник чіпкий (*Galium aparine*) — 31 насінина. У значній кількості знайдено насіння представників родини хрестоцвітих — 71 насінина, але визначити точніше їх належність до певних рослин неможливо (Горбенко, Пашкевич 2010).

У матеріалах з античних пам'яток також є знахідки горішків горобейників. На найдавнішому в Нижньому Побужжі грецькому поселенні **Борисфен** на о. Березань, заснованому наприкінці VI ст. до н. е., відомі знахідки горішків буглосідеа польового. Вони знайдені у східно-середземноморській амфорі № АВ 62/362 з напівземлянки 8 (розкопки В. В. Лапіна в 1962 р.) разом із насінинами винограду культурного (*Vitis vinifera*). У звіті про розкопки В. В. Лапін

Рис. 6. Горішки горобейника польового з поселення Орлівка

Fig. 6. Nuts *Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.] from the Orlovka settlement

помилково відніс горішки до зернівок проса (Пашкевич 2002; 2003—2004).

Горішки горобейника лікарського знайдено в матеріалах із розкопок античного центру **Ольвія** VI ст. до н. е. — IV ст. н. е. (сучасне с. Парутине Миколаївської обл. у пониззі Південного Бугу). Ольвійська держава включала не тільки місто, але й прилеглі до нього території (хору). Існує достатньо палеоетноботанічних матеріалів, які свідчать про стан сільськогосподарських занять в Ольвії. Дослідження проводилися впродовж двох десятиків років. Спочатку це були окремі знахідки, а з 1991 р. почалось систематичне накопичення палеоетноботанічних матеріалів із застосуванням промивання вмісту культурних шарів та заповнень різноманітних об'єктів під час роботи Ольвійської експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом С. Д. Крижицького. Зразки відбиралися та подальша їх промивка (флотація) проводилася з трьох розкопів: на території «нижнього міста» НГС (III—II ст. до н. е.), на розкопі Р-25 (I—IV ст. н. е.) та Т-3 (VI—V ст. до н. е.). Дослідженнями був охоплений весь період існування міста. Усього за період 1991—1994 років промито близько 500 зразків із 75 об'єктів. Керівники розкопів — співробітники Інституту археології АН УРСР Н. О. Лейпунська, В. В. Крапівіна, В. І. Назарчук.

Для характеристики більш ранніх етапів існування Ольвійського полісу, архаїчного (друга чверть VI — перша чверть V ст. до н. е.) та класичного (середина V — друга третина IV ст.

до н. е.), використано матеріали сільської округи Ольвії: Чортувате, Козирка, Аджигол, Бейкуш (керівники робіт — С. Б. Буйських, В. М. Отрешко).

За кількістю серед знайдених у зразках із НГС (III—II ст. до н. е.) переважають зернівки пшениці голозерної та ячменю плівчастого, на третьому місці — зернівки проса. Лише один раз у знахідці перевагу мали зернівки жита. Серед зернових культур варто відзначити ще поодинокі зернівки ячменю голозерного, пшениць плівчастих двозернянки (*Triticum dicoccon*) та однозернянки (*Triticum monococum*), а також бобових — гороху й сочевиці. Знайдено також насіння винограду культурного та один раз грецький горіх. На розкопі Т-3 (розкопки В. І. Назарчука) промивка заповнення смітника кінця VI—V ст. до н. е. виявила серед великої кількості вуглин, луски й кісток риб, уламків кісток рогатої худоби незначну кількість зернівок та насіння такого складу: *Triticum aestivum* — 14, *Hordeum vulgare* — 12, *Pisum sativum* — 1, *Lens culinaris* — 1.

На розкопі Р-25 (I—IV ст. н. е.) промито найбільшу кількість проб, і переважна більшість із них мала зернівки та насіння. Більша частина об'єктів, із яких промивався матеріал, належить до III—IV ст. н. е. Основу знахідок складають зернівки пшениці голозерної, ячменю плівчастого й проса. Знайдено ще поодинокі зернівки жита та пшениць плівчастих — однозернянки й двозернянки. З бобових зафіксовано лише насіння сочевиці, гороху, віки ервілії. Представлено в зразках насіння винограду культурного, бузини чорної та інжиру.

У заповненнях ям з розкопу Р-25 та з об'єктів розкопу НГС зафіксовані горішки обох видів. Загалом кількість знахідок коливається в межах одного десятка, але іноді їх значно більше. До VI ст. до н. е. належить знахідка горішків із ботроса 11. Тут зафіксовано 60 мл горішків буглосідеса польового. З розкопу Р-25, сп. 64 Ольвії отримано зразок суміші землі з горішками об'ємом 24 мл. Майже весь об'єм зразка складають горішки буглосідеса польового. Загалом тут нараховано 3264 горішки, і серед цієї маси знайдено лише одну насінину бузини чорної. В заповненні печі 618 з розкопу Р-25 було 65 горішків горобейника лікарського, у заповненні ями 714 із того самого розкопу — 24 горішки буглосідеса польового (Пашкевич 2004; 2018; Pashkevich 2001).

У матеріалах античних пам'яток Боспору горішки горобейника трапляються в не-

великій кількості — в межах одного десятка. Найбільша кількість горішків горобейника лікарського — 74 одиниці знайдена в ямі 32 на поселенні **Новопокровка 1**, розташованому в південно-східній частині Криму. Греки з'явилися тут у другій половині VI ст. до н. е. і заснували місто Феодосію. Природні фактори сприяли заняттю сільським господарством, завдяки чому відбувся швидкий економічний розвиток Феодосії. Уже на початку V ст. до н. е. на рівнинній частині району виникають неукріплені сільські поселення, а в IV ст. до н. е. їх кількість значно збільшується. На поселенні під час розкопок знайдено 54 зернові та господарчі ями (Гаврилов 1999). У заповненнях дев'яти ям (2, 3, 6, 7, 31, 32, 33, 38, 46) у 1994 і 1996 роках за допомогою промивання були вилучені обуглені зернівки та насіння (Гаврилов, Пашкевич 2002).

У заповненні ями 2 з території римського укріпленого табору біля с. **Орлівка** Одеської обл. (городище Картал) знайдено 270 горішків буглосідеса польового разом із зернівками пшениці голозерної, пшениць-двозернянки, ячменю плівчастого та проса. Це багатощарове поселення розташоване на нижній терасі р. Дунай. Відбір та промивання зразків проводилися у 1984 р. під час роботи археологічної експедиції Одеського університету під керівництвом Р. М. Бондар.

Горішки буглосідеса польового, знайдені при розкопках поселення Орлівка, мають округло-видовжену форму з добре вираженим місцем прикріплення. Поверхня їхня горбиста. Колір сірувато-білий. Середні розміри горішків за двадцятьма вимірами такі: довжина — 2.05, ширина — 1.92 при max. = 3.0, min. = 1.6 mm (рис. 6)

У місці з ями 5 на черняхівському поселенні IV ст. н. е. **Нагірне** Одеської обл. містилося 36 горішків буглосідеса польового, а не зернівки проса, як зазначили археологи в полі. Матеріал зібрано під час роботи в 1984 р. експедиції Інституту археології АН УРСР під керівництвом А. Т. Сміленко.

Племена черняхівської культури займали в III—IV ст. н. е. лісостепову та степову зони території України, Молдови й Румунії від північного узбережжя Чорного моря та ріки Дунаю на півдні до правих приток верхів'їв ріки Прип'ять на півночі і від Верхнього Подністров'я на північному заході до річок Сула й Сіверський Донець на сході. У Північно-Західному Причорномор'ї масова поява черняхівського населення відбулася в IV ст. н. е., коли племена з уже сформо-

ваною матеріальною культурою просунулися сюди зі степів на схід від Дністра і з лісостепо-вого межиріччя Дністра й Пруту. Ячмінь входив до складу основних зернових культур, які вирощувалися тут. Крім цього злаку, велике значення мали пшениця-двозернянка й жито.

Наймолодша знахідка горішків походить з давньоруського городища **Райки**. У зразку № 2687 об'ємом 200 мл крім горішків горобейника лікарського інших зернівок або насіння не було. Городище розташоване на підвищеному лівому березі річки Гнилоп'яті території с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл. Це залишки невеликого укріпленого міста Київської Русі VII — першої половини XIII ст., яке 1240 р. знищили монголо-татари. Досліджувалося у 1929—1935 і 1946 роках Інститутом археології АН УРСР (розкопи Т. М. Мовчанівського, П. П. Курінного, В. К. Гончарова).

Отже, чому ця неприваблива, невелика, жорстковолиста з маленькими невиразними квітами та сухими неїстівними плодами-

горішками рослина привертала увагу давньої людини? За відомостями Плінія та даними народної медицини, горішки використовувались як ліки, а коріння, що має червоний барвник, — для фарбування вершків, бренді, воску та вмивання з метою надання привабливого рожевого кольору обличчю. Велику знахідку горішків горобейника лікарського в горщиках із трипільського поселення Ожеве-острів можна сприйняти як заготовку, зроблену з подвійною метою: для майбутнього посіву та як збір для використання у лікуванні. Проте закладка посуду з горішками під площадку 4 поселення Ожеве-острів не передбачала їх подальшого використання у господарстві. Імовірно, ці горішки були закладені в посуд з ритуальною метою, і їх потрібно розглядати як сакральні предмети. Кількість знахідок горішків у матеріалах інших археологічних культур менша. Можливо, що для давнього населення ця рослина була відома своїми лікувальними властивостями та як барвник.

Вісюліна, О. Д. (ред.). 1970. *Бур'яни України*. Визначник-довідник. Київ: Наукова думка.

Гаврилов, О. В. 1999. Античне поселення Новопокрова-І у Південно-Східному Криму. *Археологія*, 1, с. 76-93.

Гаврилов, А. В., Пашкевич, Г. А. 2002. Некоторые вопросы организации земледелия и торговли в сельской округе Феодосии в IV — начале III вв. до н. э. *Древности Боспора*, 6, с. 56-77.

Горбенко, К. В. 2008. Предварительные итоги археологических исследований укрепленного поселения поздней бронзы «Дикий Сад». В: Деревянко, А. П., Макаров, Н. А. (ред.). *Труды II (XVIII) Всероссийского археологического съезда в Суздале*. Т. I. Москва: ИА РАН, с. 384-387.

Корвін-Піотровський, О. Г., Овчинников, Е. В., Черновол, Д. К., Чабанюк, В. В. 2019. Комплекс «сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки. В: Чабай, В. П. (ред.) *І Всеукраїнський археологічний з'їзд*. Матеріали роботи. Київ: ІА НАН України, 2019, с. 243-262.

Пашкевич, Г. О., Костильов, О. М. 1992. Синтаксономічний аналіз палеоботанічних даних на прикладі матеріалів епохи бронзи. *Ойкумена. Український екологічний вісник*, 3, с. 72-77.

Пашкевич, Г. А. 2000. Земледелие в Степи и Лесостепи Восточной Европы в неолите — бронзовом веке (палеоэтноботанические свидетельства). *Stratum plus*, 2, с. 404-418.

Пашкевич, Г. А. 2002. К проблеме изучения земледелия Северного Причерноморья в античную эпоху. В: Вахтина, М. Ю. и др. (ред.). *Боспорский феномен. Погребальные памятники и святилища*. Ч. 2. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 302-311.

Пашкевич, Г. А. 2003—2004. Палеоэтноботанические исследования Ольвии и ее окружи. *Stratum plus*, 3, с. 13-76.

Пашкевич, Г. О. 2004. Про склад рослин, вирощуваних на початку грецької колонізації Північного Причорномор'я. В: Крыжицкий, С. Д. (ред.) *Borysthenica: Материалы международной научной конференции к 100-летию начала исследований острова Березань* Э. Р. фон Штэрном. Николаев: [б. и.], с. 131-138.

Пашкевич, Г. О., Відейко, М. Ю. 2006. *Рільництво племен трипільської культури*. Київ: [б. в.].

Пашкевич, Г., Черновол, Д. 2015. Нові палеоботанічні матеріали з трипільських пам'яток. В: Дяченко, О. та ін. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 97-110.

Пашкевич, Г. А. 2016. Археоботанические исследования Боспора. *Боспорские исследования*, XXXII, с. 205-303.

Пашкевич, Г. 2018. Палеоэтноботанические дослідження Північного Причорномор'я. В: Гаврилюк, Н. О. та ін. (ред.). *Forum Olbicum II: пам'яті В. В. Кранівіної (до 150-річчя дослідження Ольвії)*: Матеріали міжнародної археологічної конференції, 4—6 травня 2018 р. Миколаїв: НДЦ «Лукомор'є», с. 87-89.

Прокудин, Ю. Н. (ред.). 1999. *Определитель высших растений Украины*. 2-е изд. Киев: Изд-во Фитосоциос-центр.

Рубцов, Н. И. (ред.). 1972. *Определитель высших растений Крыма*. Ленинград: Наука.

Тахтаджян, А. Л. (ред.). 1981. *Жизнь растений*. Т. 5 (2). Москва: Просвещение.

Фляксбергер, К. 1937. Лікарські рослини в старовинних похованнях. *Наукові записки Інституту історії матеріальної культури*, 2, с. 127-128.

Черновол, Д. К., Рижов, С. М. 2006. Дослідження трипільського поселення біля с. Пішана. В: Гаврилюк, Н. О. (ред.). *Археологічні дослідження в Україні 2004—2005 рр.* Київ, Запоріжжя: Дике поле, с. 373-376.

Чопик, В. І. (ред.). 1977. *Визначник рослин Українських Карпат*. Київ: Наукова думка.

Шарафутдинова, И. Н., Балушкин, А. М. 1997. Поселение Виноградный Сад и проблемы сабастиновской культуры. В: Клюшнцев, В. Н. (ред.) *Сабатиновская и срубная культуры: проблемы взаимосвязей Востока и Запада в эпоху поздней бронзы*. Киев; Николаев; Южноукраинск: [б. и.], с. 35-36.

Baczyńska, B., Lityńska-Zajac, M. 2005. Application of *Lithospermum Officinale* L. in Early Bronze Age Medicine. *Vegetation History Archaeobotany*, 14(1), p. 77-80.

Cârciumăru, M. 1985. Le collier de semences d'ulmeni (culture de Gumelnița). *Dacia*, 29 (1–2), p. 125–127.

Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: Dumitroaia, G., Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni* — 130. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108–109.

Gaul, J. H. 1948. *The Neolithic Period in Bulgaria*. American School of Prehistoric Research, 16. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.

Medović, A. 2013. Sex, drugs & Petrovaradin Rock: Was Field Gromwell (*Lithospermum arvense* L.) More Than Just an Early Bronze Age Make-up? *Rad Museja Vojvodine, Archeobotanice*, 55, p. 41–46.

Pashkevich, G. 2001. Archaeobotanical Studies on the Northern Coast of the Black Sea. *Eurasia antiqua*, 7, p. 511–567.

Pashkevich, G. 2003. Palaeoethnobotanical Evidence of Agriculture in the Steppe and the Forest-steppe of East

Europe in the Late Neolithic and Bronze Age. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 287–297.

Pustovoytov, K., Riehl, S. 2006. Suitability of Biogenic Carbonate of *Lithospermum* Fruits for 14C Dating. *Quaternary Research*, 65, p. 508–518.

Pustovoytov, K., Riehl, S., Hilger, H., Schumacher, E. 2010. Oxygen Isotopic Composition of Fruit Carbonate in Lithospermeae and its Potential for Paleoclimate Research in the Mediterranean. *Global and Planetary Change*, 71, p. 258–268.

Renfrew, J. 1973. *Palaeoethnobotany. The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. Londres: Methuen & Co LTD.

Van Zeist, W., Bakker-Heeres, J. A. H. 1982. Archaeobotanical Studies in the Levant. 1. Neolithic Sites in the Damascus Basin: Aswad, Ghoraife, Ramad. *Palaeohistoria*, 24, p. 166–256.

Надійшла 12.04.2021

Г. А. Пашкевич¹, Д. К. Черновол²

¹ Доктор биологических наук, старший научный сотрудник

² Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела энеолита-бронзового века
Институт археологии НАН Украины

НАХОДКИ ОРЕШКОВ ВОРОБЕЙНИКА НА АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ УКРАИНЫ

Орешки воробейника лекарственного (*Lithospermum officinale* L.) и воробейника полевого, который имеет современное название буглоссидес полевой (*Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.]), обнаружены среди ископаемых зерновок и семян в материалах различных археологических культур территории Украины. Данные находки привлекли к себе внимание исследователей своей многочисленностью, которая иногда достигает десятков тысяч. Почему эти небольшие, ничем не привлекательные растения интересовали наших предков? Они не имеют ни ярких ароматных цветов, ни съедобных плодов.

Наиболее древняя и самая большая находка — более 40 000 орешков воробейника лекарственного (*Lithospermum officinale* L.) в двух горшках из трипольского поселения Ожево-остров (последняя фаза этапа VI — этап V/I, Кукутень A4) последняя треть V тыс. до н. э. С какой целью было собрано такое количество орешков? В статье приводятся данные о находках орешков воробейника на территории Европы и причины их сборов. Их несколько: использование орешков для посевов растений и будущей заготовки корней, имеющих красные красящие вещества; изготовление бус из орешков; использование орешков в лекарственных целях в качестве диуретиков, обезболивающих средств и афродизиака. С какой целью было собрано большое количество орешков жителями трипольского поселения Ожево-остров? Давнее население, возможно, использовало орешки как народное лечебное средство и как краситель. Однако закладка сосудов с орешками под площадкой 4 поселения Ожево-остров не предполагала их использования в хозяйстве. Вероятно, эти орешки были собраны и помещены в сосуды с ритуальными целями и их следует рассматривать как сакральные предметы.

Сборы в материалах других археологических культур менее многочисленны. Возможно, орешки воробейника использовались как лекарственное средство, а корни как краситель.

Для современных исследователей орешки воробейника также представляют интерес. Благодаря недавним исследованиям К. Пустовойтова и С. Риель установлена возможность использования биогенного карбоната из оболочек орешков воробейника для радиоуглеродного датирования. Таким образом, биогенный карбонат оболочки орешков — это новый источник хронологической информации. Этими же исследователями установлена зависимость между изотопным составом кислорода из биогенного карбоната орешков и климатическими условиями.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Украина, трипольская культура, лекарственные растения, археоботаника, орешки *Lithospermum officinale* L. и *Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.].

FINDS OF *LITHOSPERMUM* NUTS AT ARCHAEOLOGICAL SITES IN UKRAINE

Lithospermum officinale L. and *Buglossoides arvensis* (L.) I.M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.] nuts were found among the fossil grains and seeds in the materials of various archaeological cultures of the territory of Ukraine. These finds have attracted the researchers' attention for their large number, which sometimes reaches tens of thousands. Why were our ancestors interested in these small, unattractive plants? They have neither brightly fragrant flowers, nor edible fruits.

The oldest and largest find, more than 40,000 nuts of *Lithospermum officinale* L., was found in two pots from Trypillia settlement Ozhevo-Ostriv (the last phase of BI — B / I stages, Cucuteni A4) dated by the last third of the 5th millennium BC. For what purpose was such a number of nuts collected? In the article there is data on the finds of gromwell nuts in Europe and the reasons for their gathering. There are several of them: the usage of nuts for future crops and preparation of plants roots with red coloring; making beads from nuts; the usage of nuts in herbal medicine as diuretics, anesthetics and as an aphrodisiac. For what purpose was a large number of nuts collected by the residents of Trypillia settlement Ozhevo-Ostriv? The ancient population may have used nuts as a folk remedy and as a dye. However, the laying of vessels with nuts under the platform No. 4 at the Ozhevo-Ostriv settlement did not imply such household usage. Probably, these nuts were collected and placed in vessels for ritual purposes and they should be considered as ritual items.

The finds in materials from other archaeological cultures are less numerous. It is possible that gromwell nuts were used as herbal medicine or as a dye.

The gromwell nuts are also of interest to modern researchers. Thanks to recent studies by K. Pustovoytov and S. Riehl, the possibility of using biogenic carbonate from the shells of nuts for radiocarbon dating has been established. Thus, the biogenic carbonate of the nut shell is a new source of chronological information. The same researchers established the relationship between the isotopic composition of oxygen from the biogenic carbonate of nuts and climatic conditions.

Key words: paleoethnobotany, *Lithospermum officinale* L. and *Buglossoides arvensis* (L.) I. M. Johnston [syn. *Lithospermum arvense* L.] nuts, Trypillia culture, Ukraine.

References

- Visiulina, O. D. (ed.). 1970. *Buriyany Ukrainy*. Vyznachnyk-dovidnyk. Kyiv: Naukova dumka.
- Havrylov, O. V. 1999. Antique site Novopokrovka-I in the South-Eastern Crimea. *Arheologia*, 1, p. 76-93.
- Gavrilov, A. V., Pashkevich, G. A. 2002. Nekotorye voprosy organizatsii zemledeliia i torgovli v selskoi okruge Feodosii v IV - nachale III vv. do n. e. *Drevnosti Bospora*, 6, p. 56-77.
- Gorbenko, K. V. 2008. Predvaritelnye itogi arkheologicheskikh issledovaniy ukreplennogo poseleniia pozdnei bronzy 'Dikii Sad'. In: Derevianko, A. P., Makarov, N. A. (eds.). *Trudy II (XVIII) Vserossiiskogo arkheologicheskogo siezda v Suzdale*. T. I. Moskva: IA RAN, p. 384-387.
- Horbenko, K. V., Pashkevych, H. O. 2010. Palaeobotanic Researches on the Territory of the Hillfort Dykyi Sad. *Eminak*, 1-4 (5), p. 5-19.
- Korvin-Piotrovskiy, O. H., Ovchynnikov, E. V., Chernovol, D. K., Chabaniuk, V. V. 2019. Kompleks 'simia honcharia' na trypil'skomu poselenni-hihanti Talianky. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskyi arkheolohichnyi zjzd*. Materialy roboty. Kyiv: IA NAN Ukrainy, 2019, p. 243-262.
- Pashkevych, G. O., Kostylov, O. M. 1992. Syntaksonomichniy analiz paleobotanichnykh danykh na prykladi materialiv epokhy bronzy. *Oikumena. Ukrainskyi ekolohichnyi visnyk*, 3, p. 72-77.
- Pashkevich, G. A. 2000. Agriculture in the Steppe and Forest-Steppe Zones of Eastern Europe in the Neolithic and Bronze Age (Palaeo-Ethnic and Botanic Evidence). *Stratum plus*, 2, p. 404-418.
- Pashkevich, G. A. 2002. K probleme izucheniia zemledeliia Severnogo Prichernomoria v antichnui epokhu. In: Vakhtina, M. Yu. i dr. (eds.). *Bosporskii fenomen. Pogrebalnye pamiatniki i sviatilishcha*. Ch. 2. Sankt-Peterburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 302-311.
- Pashkevich, G. A. 2003-2004. The Palaeobotanic Research of Olbia and its Neighborhood. *Stratum plus*, 3, p. 13-76.
- Pashkevych, G. O. 2004. Pro sklad roslyn, vyroshchuvanykh na pochatku hrets'koi kolonizatsii Pivnichnoho Prychornomor'ia. In: Kryzhytskiy, S. D. (ed.). *Borysthenica: Materialy mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii k 100-letii nachala issledovaniia ostrova Berezan E. R. fon Shternom*. Nikolaev: [b. i.], p. 131-138.
- Pashkevych, G. O., Videiko, M. Yu. 2006. *Rilnyts'vo plemen trypil'skoi kultury*. Kyiv: [b. v.].
- Pashkevych, G., Chernovol, D. 2015. Novi paleobotanichni materialy z trypil'skykh pamiatok. In: Diachenko, O. ta in. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy*. Lviv: Astrolabiia, p. 97-110.
- Pashkevich, G. A. 2016. Arkheobotanicheskie issledovaniia Bospora. *Bosporskie issledovaniia*, XXXII, p. 205-303.
- Pashkevych, G. 2018. Paleoetnobotanichni doslidzhennia Pivnichnoho Prychornomoria. In: Havryliuk, N. O. ta in. (eds.). *Forum Olbicum II: pamiati V. V. Krapivinoi (do 150-richchia doslidzhennia Olvii)*: Materialy mizhnarodnoi arkheolohichnoi konferentsii, 4-6 travnia 2018 r. Mykolaiv: Lukomorie, p. 87-89.
- Prokudin, Iu. N. (ed.). 1999. *Opredivitel' vysshikh rastenii Ukrainy*. 2-e izd. Kyiv: Izd-vo Fitosotsiotsentr.
- Rubtsov, N. I. (ed.). 1972. *Opredivitel' vysshikh rastenii Kryma*. Leningrad: Nauka.

- Takhtadzhian, A. L. (ed.). 1981. *Zhizn rastenii*. T. 5 (2). Moskva: Prosveshchenie.
- Fliaksberher, K. 1937. Likarski roslyny v starovynnykh pokhovanniakh. *Naukovi zapysky Instytutu istorii materialnoi kultury*, 2, p. 127-128.
- Chernovol, D. K., Ryzhov, S. M. 2006. Doslidzhennia trypils'koho poselennia bilia s. Pishchana. In: Havryliuk, N. O. (ed.). *Arkeolohichni doslidzhennia v Ukraini 2004-2005 rr.* Kyiv; Zaporizhzhia: Dyke pole, p. 373-376.
- Chopyk, V. I. (ed.). 1977. *Vyznachnyk roslyn Ukrainskykh Karpat*. Kyiv: Naukova dumka.
- Sharafutdinova, I. N., Balushkin, A. M. 1997. Poselenie Vinogradnyi Sad i problemy sabatinovskoi kultury. In: Kliushentsev, V. N. (ed.). *Sabatinovskaia i srubnaia kultury: problemy vzaimosviazei Vostoka i Zapada v epokhu pozdnei bronzy*. Kyiv; Nikolaev; Iuzhnoukrainsk: [b. i.], p. 35-36.
- Baczyńska, B., Lityńska-Zajac, M. 2005. Application of *Lithospermum Officinale* L. in Early Bronze Age Medicine. *Vegetation History Archaeobotany*, 14(1), p. 77-80.
- Cărciumăru, M. 1985. Le collier de semences d'ulmeni (culture de Gumelnița). *Dacia*, 29 (1-2), p. 125-127.
- Chernovol, D. 2014. The Tripolye BI Dwellings in the Middle Dniester Region. In: Dumitroaia, G., Preoteasa, C., Nicola, C.-D. (eds.). *Cucuteni Culture within the European Neo-Eneolithic Context: International Colloquium Cucuteni - 130*. Piatra-Neamt: Constantin Matasa, p. 108-109.
- Gaul, J. H. 1948. *The Neolithic Period in Bulgaria*. American School of Prehistoric Research, 16. Cambridge, Massachusetts: Harvard University.
- Medović, A. 2013. Sex, drugs & Petrovaradin Rock: Was Field Gromwell (*Lithospermum arvense* L.) More Than Just an Early Bronze Age Make-up? *Rad Museja Vojvodine, Archeobotanice*, 55, p. 41-46.
- Pashkevich, G. 2001. Archaeobotanical Studies on the Northern Coast of the Black Sea. *Eurasia antiqua*, 7, p. 511-567.
- Pashkevich, G. 2003. Palaeoethnobotanical Evidence of Agriculture in the Steppe and the Forest-steppe of East Europe in the Late Neolithic and Bronze Age. In: Levine, M., Renfrew, C., Boyle, K. (eds.). *Prehistoric Steppe Adaptation and the Horse*. Cambridge: McDonald Institute for Archaeological Research, p. 287-297.
- Pustovoytov, K., Riehl, S. 2006. Suitability of Biogenic Carbonate of *Lithospermum* Fruits for 14C Dating. *Quaternary Research*, 65, p. 508-518.
- Pustovoytov, K., Riehl, S., Hilgert, H., Schumacher, E. 2010. Oxygen Isotopic Composition of Fruit Carbonate in Lithospermeae and its Potential for Paleoclimate Research in the Mediterranean. *Global and Planetary Change*, 71, p. 258-268.
- Renfrew, J. 1973. *Palaeoethnobotany. The Prehistoric Food Plants of the Near East and Europe*. Londres: Methuen & Co LTD.
- Van Zeist, W., Bakker-Heeres, J. A. H. 1982. Archaeobotanical Studies in the Levant. 1. Neolithic Sites in the Damascus Basin: Aswad, Ghoraife, Ramad. *Palaeohistoria*, 24, p. 166-256.

© Г. А. Козубовський * 2021

«ПЛЕТІНКА» НА ЛИТОВСЬКИХ І ЛИТОВСЬКО-РУСЬКИХ МОНЕТАХ XIV ст.

У статті проаналізовано зображення «плетінки» на відомих типах литовських, київських та золотоординських монет XIV ст. Її поява на монетах пов'язується з усталеними нормами збору податків на більшій частині Великого князівства Литовського і Руського, а також із джерелом срібла для виробництва власних монет і злитків.

Ключові слова: Золота Орда, Ольгерд, Київ, монети, «плетінка», срібло, «тамга».

Суперництво трьох головних політичних сил Східної Європи — Золотої Орди, Великого князівства Литовського і Руського та Московського великого князівства — за спадщину Київської Русі й гегемонію в регіоні вважають найважливішим фактором впливу на всі процеси тогочасного суспільно-політичного життя. «Велике князівство Литовське і Руське було першою і головною силою, що почало активно змінювати «монгольську присутність» і верховну владу в землях Давньої Русі у великих масштабах...» (Шабунько 1996, с. 13).

В умовах обмеженої інформації писемних джерел велике значення надається нумізматичним пам'яткам, а присутня на них символіка спричинює появу дискусій та гіпотез. Принциповим і найбільш суперечливим є питання, хто й коли розпочав власне карбування монет на території Великого князівства Литовського і Руського. Серед запропонованих гіпотез (див. Remecas 2001, Грималаускайте 2006, с. 138) насамперед привертають увагу два основних підходи. Так, частина дослідників 1387 р., Кревську унію та християнізацію Литви за латинським обрядом вважають відправною датою в започаткуванні монетного виробництва в Литві (Kiersnowski 1984, с. 164, 173; Ivanauskas, Balčiūnas 1994 с. 5; Грималаускайте 2006, 138, 146). Інші — найдавнішими визнають монети Ольгерда (1345—1377) (Dukša

1991, с. 64; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 30, 36) чи Кейстута (1345 (1377)—1382) (Ильин 1940, с. 15; Федоров 1949, с. 115).

Аналіз наявних знахідок не дає однозначної відповіді на це питання. Адже найдавніші литовські монети не мають дат, а на присутню на них символіку можуть претендувати більшість литовських і литовсько-руських князів. В останній час з'явилися нові знахідки, виділено нові варіанти й типи найдавніших литовських монет. Зображення та легенди на них уможливають нові реконструкції та інтерпретації.

Не існує єдиного дослідницького погляду й на перебіг прийняття християнства представниками правлячої литовської династії та їхнього оточення. Дослідники вважають, що ще в першій половині життя, під час перебування у Вітебську (до 1345 р.) Ольгерд був охрещений за православним обрядом (Греков 1975, с. 47). Згадки про старших синів Ольгерда в джерелах 1350—1370 рр. з іменами Андрій, Володимир, Дмитрій, Костянтин, Федір дають підстави говорити про їх хрещення ще в дитинстві, можливо, також у Вітебську.

У 1975—1978 рр. комплексна експедиція Інституту історії АН ЛитРСПР і кафедри історії СРСР Вільнюського державного університету проводила дослідження комплексу археологічних пам'яток у місцевості Наркунай (Утянський р-н, Східна Литва). У верхньому шарі городища, датованому XIII — першою половиною XV ст., було знайдено невідому тоді в науковій літературі монету із зображенням обличчя людини в короні та залишками готичного напису довкола. На іншому боці — чотирилапа тварина під великою плетінкою.

Ще одну таку монету (рис. 1: 1) приніс школяр, учасник експедиції, який знайшов її на березі озера на відстані 4 км від городища. Литовські дослідники висловили припущення, що зазначені монети карбовані на території Великого князівства Литовського чи руських земель, що перебували під його впливом. Вони зверну-

* КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

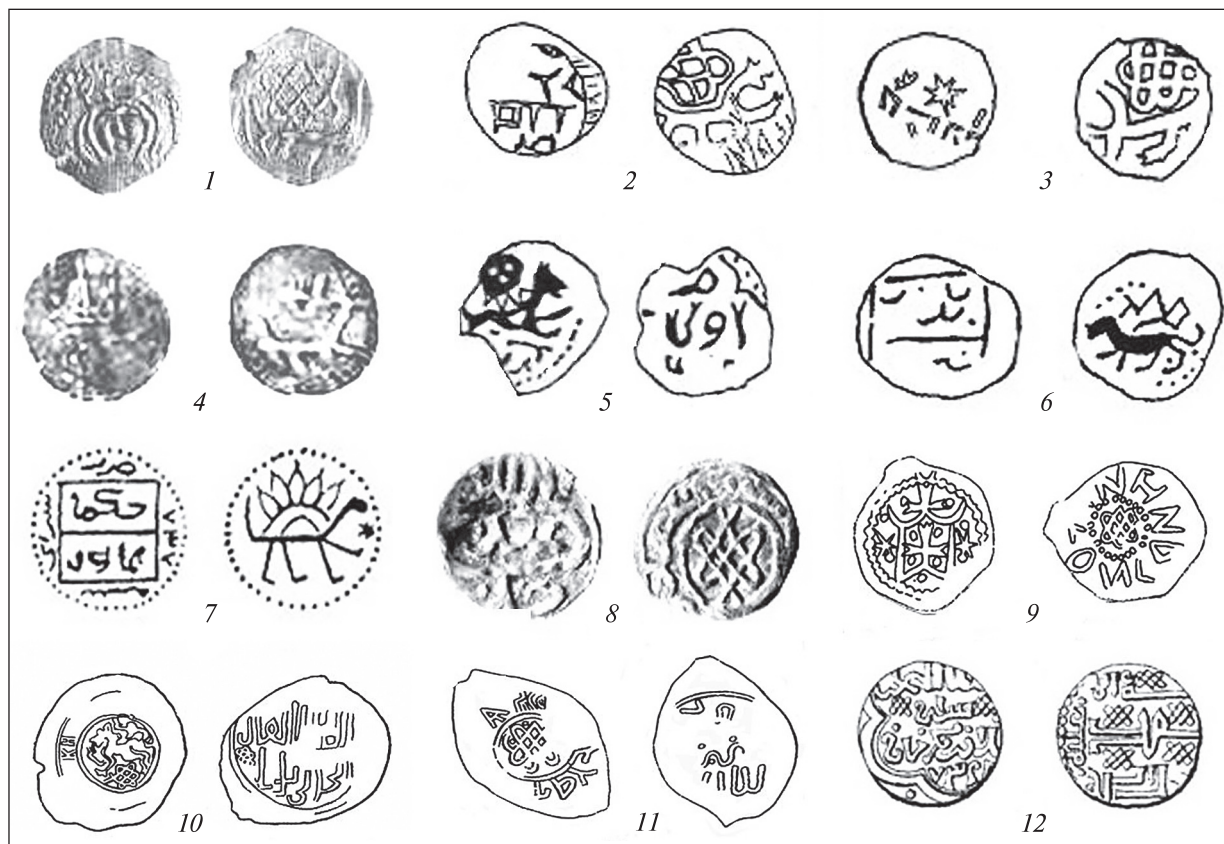

Рис. 1. Литовські, золотоординські, руські та київська монети з «плетінками»: 1 — литовська монета типу «Наркунай» (за: Волкайте-Куликаускене, Лухтан 1981, рис. 2); 2, 3 — литовські монети XIV ст. з чотирилапою твариною під «плетінкою» і легендою (за: Грималаускайте 2001, с. 121, № 3, 8); 4 — монета з Василицького скарбу № 1319/21 (за: Зразюк, Строкова, Хромов 2007); 5—7 — золотоординські монети і наслідування з Саратовського краєзнавчого музею (за: Пырсов 2002, № 20, 83, 84); 8 — срібна монета Абдуллаха (1363—1370) з «плетінкою» в лінійному обідку (за: Гончаров 2015, с. 3, рис. 3, № 3); 9 — київська монета Володимира Ольгердовича з «плетінкою» (1362—1394); 10, 11 — монети Північно-Східної Русі з «плетінкою» в лінійному обідку та з чотирилапою твариною над «плетінкою» (за: Федоров-Давыдов 1989, № 431, 403); 12 — дирхем Узбека (1313—1341) з сімома «плетінками» (за: Григорьев 1850, с. 6, таб. 1, рис. 2).

Fig. 1. Lithuanian, the Golden Horde, Rus and Kyivan coins with «plaitings»: 1 — Lithuanian coin of the «Narkūnai» type (after: Volkayte-Kulikauskene, Luhtan 1981, fig. 2); 2, 3 — Lithuanian coins of the 14th century with four paws animal under «plaitings» and the legend (after: Grimalauskayte 2001, p. 121, 3, 8); 4 — coin from the Vasylytsia treasure, No. 1319/21 (after: Zraziuk, Strokova, Khromov 2007); 5—7 — the Golden Horde coins and imitations from the Saratov Local History Museum (after: Pyrsov 2002, Nos. 20, 83, 84); 8 — silver coin of Abdallah Khan (1363—1370) with «plaiting» in round framing (after: Honcharov 2015, p. 3, fig. 3, 3); 9 — Kyivan coin with «plaiting» of Volodymyr Olherdovych (1362—1394); 10, 11 — coins of North-Eastern Rus with «plaitings» in round framing and with four paws animal above «plaitings» (after: Fedorov-Davydov 1989, Nos. 431, 403); 12 — dirham of Öz Beg Khan (1313—1341) with seven «plaitings» (after: Grigoriev 1850, p. 6, tab. 1, fig. 2).

ли увагу на значну різницю зображень на монетах типу «печат» — «спис із хрестом», які вважалися найпершими литовськими монетами, карбованими Ольгердом і Кейстутом, але зауважили, що знайдені монети з'явилися пізніше за монети типу «печат» — «спис із хрестом» (Волкайте-Куликаускене, Лухтан 1981, с. 265—269). Із часом, коли кількість відомих знахідок збільшилася, монети отримали назву «тип Наркунай». Нещодавно з'явилась інформація про знаходження такої монети 2004 р. в Україні — на Волині (Иванаускас 2010, с. 195) чи в Івано-Франківській обл. (Барейша 2010, с. 204).

Сучасні дослідники такі портретні монети переважно відносять до карбування Ягайла в 1386—

1387 pp. чи Скиргайла після 1386 р. (Remecas 2003, s. 25. par. 11, 13; Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 37). Також вони відзначають певну подібність чи навіть наслідування зображення коронованої особи на польських монетах Казимира III (1333—1370) (Гулецький 2014, с. 19).

Напис латиницею навколо коронованої особи читається й інтерпретується по-різному: «MAGNA REG INA» («великий король Ягайла»), «MAGNA REGINA» («велика королева»), що повинно означати королеву Польщі Ядвигу або «REGINA MAGNA» («Небесна Королева Марія») (Саяускас 2008, s. 67). Б. Пашкевич пропонує називати такі монети «regina type» та датувати їх 1388—1390 pp. (Paskiewicz 2005, p. 11, 14—19).

За зображенням лева на щиті вершника на печатці монети відносять до Скиргайла (Саяускас 2006, с. 143). Плетінка у вигляді складного й міцного вузла на литовських, московських і золотоординських монетах вважається символом міцності васальних зв'язків, що також указує на Скиргайла (Саяускас 2008, с. 67—68). Іноді їх називають «монети з портретом, львом и плетенкой (тамгой)» (Рузас 2008, с. 41), таким чином надаючи «плетінці» значення тамги.

На початку ХХІ ст. (найперша знахідка 1958/1959 рр., найперша публікація — 1977 р.) було систематизовано відомості про ще одну подібну групу найдавніших литовських монет, які на одному боці містили зображення з чотирилапою твариною й плетінкою: «Хвост зверя свернут в плетенку в виде тамги из двух переплетенных сердец» та нерозбірливе зображення чи слово «печать»(?) — на другому (на більшості монет не читається; може бути інтерпретоване як наслідування легенди із золотоординських монет чи окремі кириличні літери (Г. К.) (рис. 1: 2—3). Знахідки таких монет поширені у Східній Литві, але помітна їх концентрація у Вільнюсі та його околицях. Відомі монети й без плетінки (можливо, не прокарбувалася або плетінка не ввійшла на поле монети) (?) (Г. К.). (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 143—144; Ремецас 2008, с. 136). Зафіксовано більше півтора десятка екземплярів таких монет, що походять з археологічних знайодок, музейних і приватних колекцій. Литовські дослідники переважно розподіляють їх між Вітовтом (біля 1392 р. (?), 1393—1394 рр., 1396—1399 рр.) і Скиргайлом (1382—1386) (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 138, 143—144; Ремецас 2008; Ivanauskas 2009, s. 23—25; Саяускас 2008, s. 67). Одне з пояснень символіки на таких монетах: «Лев — символ Русі, «плетінка» — Золотої Орди. Їх поєднання — своєрідна декларація зазіхань Вітовта на підвладні Москві й Орді руські землі» (Ремецас 2008, с. 136). Проте існує також думка, що монети з левом і написом «печать» мають бути потрактовані як спроба поширити литовські символи влади, що завершилася фіаско (Piech 2003, s. 145). Звернено увагу, що кілька монет типу «печать» — «спис із хрестом», перекарбовані з такої монети з твариною (Грималаускайте 2001; Грималаускайте 2006, с. 143—144).

З появою нових монет та введенням їх у науковий обіг з'явилися нові версії прочитання напису. Так, Є. Іванаускас прочитав легенду як «ОЛКНРА», що повинно було означати ім'я

Олександр (Вітовт), а монети датував 1393—1394 рр. Пізніше цей самий напис було прочитано як «ОЛКГИРД» (Ольгерд). В останній публікації, присвяченій таким монетам, зазначено, що сьогодні можна ідентифікувати лише чотири літери: «ОЛК» і «Р», але наведено аргументи на користь того, що монети карбовані саме Ольгердом в 1370—1377 рр. (Ремецас 2015, с. 254—255, 261).

Існує версія, що на частині монет присутнє наслідування трирядкової арабської легенди, серед яких слова: «султан», «хан», «бек» (Гулецький 2014, с. 18). Якоюсь мірою на користь раннього датування вказує вага частини монет (0,53—1,31 г) і якість (за результатами рентгено-флюоресцентного аналізу 4-х монет 758, 876, 934, 966 (Грималаускайте 2001, с. 120—122; № 7; Ремецас 2008, с. 133—134).

1925 р. до Всеукраїнського історичного музею ім. Т. Г. Шевченка було передано скарб, знайдений у глиняному горщику в с. Василиця біля м. Черкаси (зараз околиця міста). До складу скарбу входило 59 золотоординських монет, 1 західноєвропейська та 51 жіноча прикраса. 52 монети і всі прикраси ідентифіковано й детально вивчено сучасними українськими дослідниками. Прикраси: сюльгами (27) (пов'язуються з мордовським жіночим вбранням), персні (8), браслети (11), фібула (пов'язуються з мордовськими могильниками XIV ст.), гудзик та скроневі кільця (2). Монети: Золота Орда, Джанібек (2), Бердібек (2), Кульна (1), Хизр (4), Абдуллах (14), Мухаммед-Буляк (15). Наслідування гюлістанських дирхемів Джанібєка 752/753 р. г.¹ (1351/1352—1352/1353) (типу віднесених до карбування Київського князівства) (11), не визначені наслідування джучидських дирхем другої половини XIV ст. (2). Найдавніша монета скарбу — сарай-ал-джедідський дирхем 747 р. г. (1346/1347), наймолодші — дирхеми Мухаммеда-Буляка 777 р. г. (1375/1376). Відсутність монет Тохтамиша, а також Буляка 782 р. г. (1380/1381) дала підстави авторам публікації датувати скарб 1376—1380 рр. (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 118—119).

Серед невизначених наслідувань скарбу привертає увагу монета вагою 0,75 г (Зразюк, Строкова, Хромов 2007, с. 126, № AR 9319/21). На одному боці монети (майже на 2/3 пошкодженою зеленою патиною) важко однозначно визначити зображення, легенду (?). На іншому — «фіксується» частина зображення, поді-

¹ Тут і далі р. г.— роки за мусульманським літочисленням за календарем Гіджри.

бного до згаданих вище монет із чотирилапою твариною й плетінкою (рис. 1: 4). Причому монета дуже нагадує деякі відомі екземпляри з тонкою майже прямою лінією тулуба тварини (Грималаускайте 2001, с. 121, № 3, № 7; Ivanauskas 2009, s. 23—25). *Якщо це так* (?), то вказані монети можна датувати до 1380 р. і відносити до найдавніших литовських монет. Така сама тонка майже пряма лінія тулуба тварини фіксується й на деяких литовських монетах із портретом у короні. Дослідники намагаються відтворити послідовність випуску цих монет. До Кревської унії Ягайло карбує монети з наслідуванням ординських дирхемів та короновою особою, але східний мотив — лев із плетінкою — залишається (Гулецький 2014, с. 18).

Однак монета також може бути наслідуванням срібних золотоординських монет XIII ст. (Пырсов 2002, № 20/0168; Сингатуллина 2003, с. 138, № 74, 74а, с. 141, № 104—111; Сагдеева 2005, с. 14, № 60, с. 17—18, № 149—153) із зображенням лева під сонцем. Привертає увагу подібність зображення до відомого типу золотоординських мідних монет Узбека 1330-х рр. із зображеннями лева під половинним диском сонця, а особливо на їх наслідуваннях. У багатьох випадках сонце з трьома променями дуже стилізоване й нагадує частину плетінки (рис. 1: 6—7) (Фомичев 1981, № 14—38; Клоков, Лебедев 2000, с. 309, 316—317, 335; рис 3, № 12П).

Надзвичайно красномовно описав це зображення посол кастильського короля Руї Гонсалес де Клавихо, який в 1403—1406 рр. здійснив подорож до Самарканду. Ось його опис входу до найбільшого приміщення палацу Ак-Сарай в Кеше: «А над дверью посередине был изображен лев [на фоне] солнца, а по краям точно такие же изображения. Это был герб сеньора самаркандского. И хотя говорят, что этот дворец строился по приказу Тамурбека, я думаю, что его начал строить прежний сеньор Самарканте, так как этот герб, [изображающий] солнце и льва на нем, есть герб сеньора самаркандского, а герб Тамурбека — три круга..., и этот герб он приказал делать на всех монетах и на всех предметах... Эти три кружочка... встречаются и на царских печатях, и он приказывает [тем народам], которые облагаются данью, чтобы также ставили [этот знак] на своих монетах (виділення наше. — Г. К.)» (Клавихо 1990, с. 103, 185—186). На жаль, невідомо, хто й коли робив анонімні пули з дуже приблизними зображеннями типу «лев під сонцем» (Федоров-Давыдов 2003, с. 223—224, табл. XXXIV).

Безперечно, «лев під «плетінкою» і «лев під сонцем» — це зовсім різні зображення. Але в окремих випадках уже спотворені наслідування наслідувань могли сприйматися як одне зображення.

Привертає увагу срібна монета із зображенням тварини з довгими й гострими пазурами та довгим хвостом, на кінці якого проста чотирипелюсткова віньєтка (С. І. Чижов назвав її тамгою) і наслідуванням джучидської монети — на зворотному боці з Дроздовського скарбу (Чижов 1922, с. 64, 65, № 159, табл. VII). У сучасному дослідженні монета віднесена до карбування удільного князя Петра Дмитровича Дмитрієвського (1328—1429) (Гайдуков 2006, с. 267, № 82). А також монета із зображенням чотирилапої тварини над плетінкою віднесена до суздальського князя Василя Кирдяпи (1388—1392) (рис. 1: 10) (Федоров-Давыдов 1989, с. 51, № 431).

На згаданих вище литовських монетах із короновою особою й твариною «плетінка» — рівна й симетрична, має аналоги з таким зображенням на срібних і мідних монетах Золотої Орди та Північно-Східної Русі. На монетах із написом — на зворотному боці, часто не симетрична, помітно відрізняється від «плетінок» на золотоординських монетах.

«Плетінка» посідає центральне місце на одному з типів відомих монет київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) (рис. 1: 9). Монети мають на одному боці зображення князівського знаку, на другому — плетінку, навколо різні модифікації імені князя Володимира. Тобто плетінка являє собою єдиний ординський елемент монети. Саме ця плетінка для багатьох істориків і нумізматів стала одним із аргументів на користь залежності українських земель від ханської влади в другій половині XIV ст. Причому плетінку часто називали *татарською тамгою, символом верхньої влади хана* (Антонович 1878, с. 151—157; Болсуновский 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 68, 105), що підтримується низкою дослідників і в новітній час. «Наявність на них тамги («ординського знаменія»)» виразно унаочнює обмеженість литовського сюзеренітету» (Русина 1998, с. 69—70; Александров, 2011, с. 102). І. Б. Греков вважав такі монети свідченням ординсько-литовського карбування та співробітництва з Ордою (Греков 1975, с. 166).

Хоча ще в XIX — на початку XX ст. було звернено увагу на те, що «плетінка» — це не тамга, а орнаментальний малюнок, «ornamentum monetale», що зустрічається на джучидських

дирхемах поряд із дійсною тамгою (Френ 1832, с. 7; Fraehnii 1826, s. 200, 272, 740; Лихачов, 1930, с. 98—99, 101—105, 108). Пізніше це підтримали й інші дослідники (Соболева 1970, с. 86; Котляр 1971, с. 52; Шабульдо 2006, с. 19). В окремих дослідженнях «плетінка» на київських монетах сприймається як орнаментальний малюнок, але вважається свідченням залежності київського князя від ханської влади: «Имеют орнаментальный рисунок плетенки, свидетельствующий о зависимости киевского князя от правителей Золотой Орды» (Кузьмин 2007, с. 688).

У сучасних дослідженнях це зображення називають віньєтками, «магічними вузлами», «вузлом щастя» та звертають увагу на його розповсюдженість в ільханському Ірані 1320-х рр., звідки воно поширилось і на монети Золотої Орди. Закріпившись в оформленні монет, карбованих столичними монетними дворами, це зображення разом із монетами потрапило до прикордонної смуги між Руссю, Литвою й Улусом Джучі. Звернено увагу на використання такого символу починаючи з енеоліту як результату контактів з індоіранськими племенами. Використання символу на джучидських монетах розглядається як поштовх для його відродження на територіях русько-ординського прикордоння (Хромов 2009, с. 179—182).

Привертає увагу помічена одним із дослідників подібність в оформленні київської монети з плетінкою до монет Абдуллаха (1363—1370) із позначенням карбування — м. Шехр Абд. Велика плетінка — у лінійному обідку, навкруги легенда (рис. 1: 8) (Гончаров 2015b, с. 2—4).

«Плетінки» часто зустрічаються на монетах Золотої Орди, іноді їх буває по 4, 5 і навіть 7 — на одній монеті (рис. 1, 12). Доволі часто зустрічаються по 2—3 «плетінки» на монетах Північно-Східної Русі XIV—XV ст. Одна велика «плетінка» у лінійному обідку фіксується серед матеріалу віднесеного до суздальського князя Дмитра Костянтиновича (1355—1383) (Федоров-Давыдов 1989, с. 39—40, № 399—403; Чижов 1922, № 129) (рис. 1: 11), а також монет із невизначеним місцем карбування (Гайдюков 2006, с. 271, № 100, 101). Але на золотоординських срібних монетах велика «плетінка» в обідку в центрі зображення, як на групі монет Абдуллаха, дійсно є нетиповим мотивом.

П. Савельєв описав таку монету без року, зазначивши, що навкруги плетінки міститься легенда: «карбування Янги-шегра» (Савельєв 2013, с. 303, № 529). С. О. Яніна віднашла у збірці Державного історичного музею

в Москві 15 таких монет, відзначила відмінний стиль в їхньому оформленні, але не погодилась із запропонованим прочитанням місця карбування (Яніна 1977, с. 199—200). У наш час висунуто припущення про існування монетного двору Абдуллаха на Кубані «Шехр Абд» (Хромов 2013). Досить велика плетінка (але не в обідку) також фіксується і з обох боків на монетах Абдуллаха, карбованих в Орді в 767 р. г. (1365/1366) (Сагдеева 2005, с. 39, № 338), що є нетиповим для срібних монет ханів 1360—1370-х рр., а також дирхемів Тохтамиша (1380—1395), на яких іноді маленькі плетінки з'являються на одному з боків монети.

В історіографії висувалися різні версії щодо локалізації центрів карбування монет Абдуллаха «Орду» і «Шехр ал-Джедід», як і на хронологічний перебіг подій у Мамаєвій Орді 1360-х рр. Проте писемні джерела свідчать, що після низки сутичок із заволзькими претендентами на владу 1362 р. один із найстарших монгольських емірів закріпився на західних землях Золотої Орди та «поставив ханом отрока из детей Узбека, по имени Абдуллах». Після поразки ординців на Синіх Водах Мамай приєднав до своїх володінь Подністров'я. Імовірно, він перетворив місто на Реуті (Старий Орхей) в столицю Абдуллаха, де почалося карбування монет від імені цього хана. Судячи з написів на монетах, місто називалося «Янги-Шехр» або «Шехр ал-Джедід», що з тюркської й арабської мови перекладається однаково — «Нове місто». При цьому «Орхей» пов'язуються з тюрксько-монгольським «урга» — ставкою правителя.

Протягом 1363—1365 рр. у місті випускалися срібні монети від імені Абдуллаха, після чого внаслідок певних обставин Мамаєва Орда з Абдуллахом покинула місто. Найбільша на території Золотої Орди мечеть (3000 м²) та інші будівлі залишилися незавершеними. Але на монетному дворі ще 4 роки випускалися міські мідні монети (Руссев 2016, с. 177). 766—770 р. г. (1364/1365—1368/1369) датуються монети Абдуллаха, карбовані в Орді, кочовій ставці хана (Федоров-Давыдов 1960, с. 109), чи місті на Нижньому Дніпрі (багато дослідників пов'язують його із Кучугурським городищем у Запорізькій обл.). Монети Абдуллаха складають значний відсоток у скарбах Південної й Середньої Наддніпрянщини. Вони фіксуються і серед окремих знахідок Середньої Наддніпрянщини.

В одному з поселень, розташованому за 6—7 км на південний захід від с. Комарівка Переяслав-Хмельницького р-ну Київ-

ської обл., у житлі, у шарі пожежі знайдено обпалений дирхем Абдуллаха, карбований у Янгі-Шехр в 1363—1365 рр. Наявність слідів потужної пожежі ще на кількох житлах поселення свідчать про масштабність акції, яка тут відбулася. Автори розкопок за цим дирхемом датували спалення поселення Комарівка на Переяславщині не раніше 60—70-х рр. XIV ст. З огляду на повну відсутність пізніших монет на пам'ятці (масово карбованих Мухаммеда-Буляка та Тохтамиша), не виключено, що пожежа й руйнування згаданого поселення відбулися в середині — другій половині 1360-х рр. Знахідка в горілому житлі може бути пов'язана з мешканцями поселення або ж, навпаки, із тими, хто його зруйнував та спалив. Речовий матеріал, виробничі комплекси вказують на належність поселення до осілого землеробського населення. Склад одночасного з поселенням могильника характеризується переважанням жіночих і дитячих кістяків (Беляєва, Кубишев 1995, с. 34, 39—40, 49—54, 87—88). Це може бути свідченням загибелі чоловічого населення десь в іншому місці.

Можливо, що з цими самими подіями пов'язана знахідка обгорілого азакського дирхема 766 р. г. (1364/1365) на поселенні Бучак на протилежному березі Дніпра (на інших золотоординських монетах із поселення не фіксувалися сліди пожежі) (Петрашенко 2005, с. 168—169). Тобто в 1360—1370-х рр. населення Середньої Наддніпрянщини добре знало монети Абдуллаха. Згадані вище нечисельні монети Абдуллаха з великою «плетінкою» в обідку, певно, становлять разовий випуск. Але вони також могли потрапляти і в Київ.

М. Гумовський вважав, що «плетінка»-тамга, була обумовлена угодою Ольгерда з татарами і київський князь виплачував данину такою монетою, але не довгий час, зважаючи на їх малу кількість. Припинення їх карбування він датував часом смерті Ольгерда 1377 р. чи вступу Ягайла на польській престол (1386 р.), коли залежність Володимира Ольгердовича від татар перервалася (Gumowski 1920, s. 70). Привертають увагу досить широкі метрологічні параметри в карбуванні монет цього типу. Більшість монет типу «княжий знак» — «плетінка» мають вагу 0,46—0,67 г. Дві монети з п'яти Сосяницького скарбу цього типу мають вагу 0,27 (0,26) та 0,23 (0,22) г (надламана) (Болсуновський 1909, с. 8—9; Gumowski 1920, s. 64—70; Ильин 1940, с. 19; Соболева 1970, с. 82; Котляр 1971, с. 53). Можливо, що йдеться про кілька різночасових випусків із перервами, де останні

наслідують попередні, що не заперечує можливість запозичення з монет Абдуллаха, які, напевно, залишалися у князівській чи церковній скарбниці на час початку карбування монет цього типу. Аналіз скарбового матеріалу дозволяє датувати переважну частину київських монет із «плетінкою» не пізніше 1380-х рр.

На час Синьоводської кампанії 1362 р. та утвердження влади Ольгерда в Середній Наддніпрянщині, у Дністровсько-Дніпровському межиріччі існувала значна кількість золотоординських міст. На кількох пам'ятках зібрано чималі колекції золотоординських монет, знайдено скарби, які підтверджують існування значних золотоординських центрів ще з першої половини XIV ст. Крім мідних (міських) та срібних монет Узбека, Джанібєка та Бердібека, на пам'ятках знайдено монети ханів 60-х рр. XIV ст., а також європейська валюта цього часу — празькі гроші, що свідчить про надходження срібла із заходу та активне функціонування транзитних шляхів (Бокій, Козир 2005, с. 72—73, 78—79; Піворович 2008, с. 15—26; Боровик 2012, с. 92—93; Сиверс 1922, с. 21, № 60). Більшість їх концентрується в басейні Південного Бугу, біля гирла Дністра (Егоров 1985, с. 82—84, Єльников 2008, с. 123—125). Розташоване на одній з найбільших і найзначніших європейських комунікацій між Львовом і Кримом, м. Сині Води ототожнюється із сучасною Торговицею в Кіровоградській обл. і з резиденцією ханського намісника Золотої Орди в першій половині — середині XIV ст. (Шабундо 2005, с. 17—19; Галенко 2005, с. 143—145). Опорні пункти шляху пов'язуються з містами на Південному Бугу та найважливішими бродами біля них (Егоров 1985, с. 83).

Функціонування значної комунікації передбачає наявність цілісної системи караван-сараїв із розвинутими товарно-грошовими відносинами, переміщенням значних грошових ресурсів. Тобто кампанія Ольгерда і Коріатовичів 1362 р. була спрямована до районів із розвинутим грошовим обігом. Міста, що протягом тривалого часу жили за нормами золотоординського права, активно користувалися мідними й срібними золотоординськими монетами. При значних прибутках золотоординської держави через надходження данини, військові походи та ін. основною статтею доходів вважаються митні збори (Кульпин 1998, с. 37). Саме контроль над найважливішими річковими й сухопутними комунікаціями забезпечував регулярними грошовими прибутками в умовах натурального господарства.

У багатьох місцях торгівлю вели переважно місцева ординська адміністрація та італійська купецька верхівка. Одні реалізовували товари, отримані у вигляді данини від навколишнього осілого населення чи прямого грабунку, інші вивозили ці товари за кордон. Значним стимулом для «монетизації», мабуть, слугувала работоргівля (Руссев 2016, с. 174). Привертають увагу також відомості про те, що в 1370-х рр. відсоток татар серед рабів у Флоренції, Венеції та Генуї становив 77—87 % (Руссев 1999, с. 119). Безперечно, що серед цих «татар» значна частина належить різноманітним етнічним групам степових і лісостепових районів України й Молдови.

В історіографії звернено увагу на те, що саме функціонування довгих і складних торговельних шляхів із переходом від однієї ріки до іншої із використанням дрібних річок і волоків майже завжди прискорювало створення державних структур із міцним апаратом влади (Кизилів 1984, с. 64).

Традиційно велику кількість наслідувань мідних і срібних золотоординських монет, що фіксуються з 1360—1370-х рр., пов'язують із руськими чи русько-литовськими князівствами. Але, напевно, їх виробництво зумовлене й гострою нестачею звичної і часто єдиної монети у забезпеченні ключових степових центрів на найважливіших річкових шляхах. Дослідники звертаються увагу на можливість отримання права карбування власної монети руськими князями й татарськими улус-беками з відповідними знаками чи тамгами разом із ярликами. Для литовсько-руських князівств це явище пов'язується з ім'ям Тохтамиша і датується 1380—1390 рр. Принесені ним правила в оформленні монет із Середньої Азії та прилеглих регіонів поширювались і на залежні від Орди князівства (Гончаров, Тростянский 2012, с. 129—132). Наводяться аргументи на користь того, що в Джучидів існувала градація у праві на карбування монети у відповідному металі: «... соблюдался определенный status quo: с именами и тамгами ханов чеканились серебряные монеты; с нишанами эмиров — только медные» (Гончаров 2015а, с. 97). Згідно з сучасними дослідженнями, царевичі-чингізиди за своїм статусом перебували вище за великих князів. Удільним князям відповідали нойони та еміри (Селезнев 2009, с. 8).

Питання, хто й коли виконував наслідування мідних пул, залишається дискусійним. Запропонована в XIX ст. версія про їх можливе карбування руськими відкидається сучасними

дослідниками (Клоков, Лебедев 2000, с. 309, 316—317, 335). Разом із тим наявність окремих символів, тамг різноманітної форми, імен емірів поряд з іменами правлячих ханів дозволяє ставити питання про можливість карбування монет окремими емірами (Гончаров 2015а, с. 94—95; Гончаров 2016, с. 45—47). Частина таких символів може пов'язуватися з певними етнічними групами чи родами в багатонаціональній Золотій Орді. Але особливо це може бути актуальним для 1360—1370-х рр., коли на монетах з'являються імена емірів територій (Френ 1832, с. 22; Почекаев 2009, с. 107), що за своєю площею, природними, людськими та грошовими ресурсами переважали окремі європейські країни з розвинутим монетним виробництвом.

Висувалося припущення, що монети карбували розбиті Ольгердом еміри Кутлуг-буга (в Солхаті) і Хаджи-бек (у Кирк-йері) (Гончаров 2016, с. 46). Мідні золотоординські монети типів із двоголовим орлом і квітковою розеткою 40—50-х рр. XIV ст. масово представлені в золотоординських центрах Побужжя й Подністров'я (Старий Орхей, Костешти, Торговиця, Балаклея). У поодиноких випадках вони відомі в містах Галичини й Поділля. 50—60-ми рр. XIV ст. датуються наслідування таких пул. Їх виготовлення — можливе в багатьох містах Золотої Орди, у тому числі в прикордонних із Кримом північно-західних областях (Клоков, Лебедев 2000, с. 331, 336; Лебедев, Смирнов 2005, с. 29).

В історіографії вже зверталася увага на певний зв'язок у зображеннях на пайцзі і золотоординських монетах (Иностранцев 1907—1908, с. 0179). Сама пайцза — золота, срібна, мідна дощечка визначеної форми, розміру й ваги — розглядається як посвідчення до ярлика, основного правовстановлювального документа в Золотій Орді (Почекаев 2009, с. 55). «Государь приказал. ... установитъ следующий порядок для выдачи пайз. Для султанов, воевод и меликов, чтобы делали большие, круглые пайзы и на них изображали тигровую голову и имя того человека, которому они выданы, и записывали в реестр... Для средних воевод и меликов... поменьше той, с особым узором» (Рашид-ад-Дин 1946, 277—278).

Золоту пайцзу з головою лева згадує Марко Поло в темника (очільника 10 000), золоту із левом сонцем і місяцем — у начальника ще більшого з'єднання. За хронікою Юаньши (1369 р.), «темник носил золотую пайцзу с изображением головы тигра. Верх пайцзы

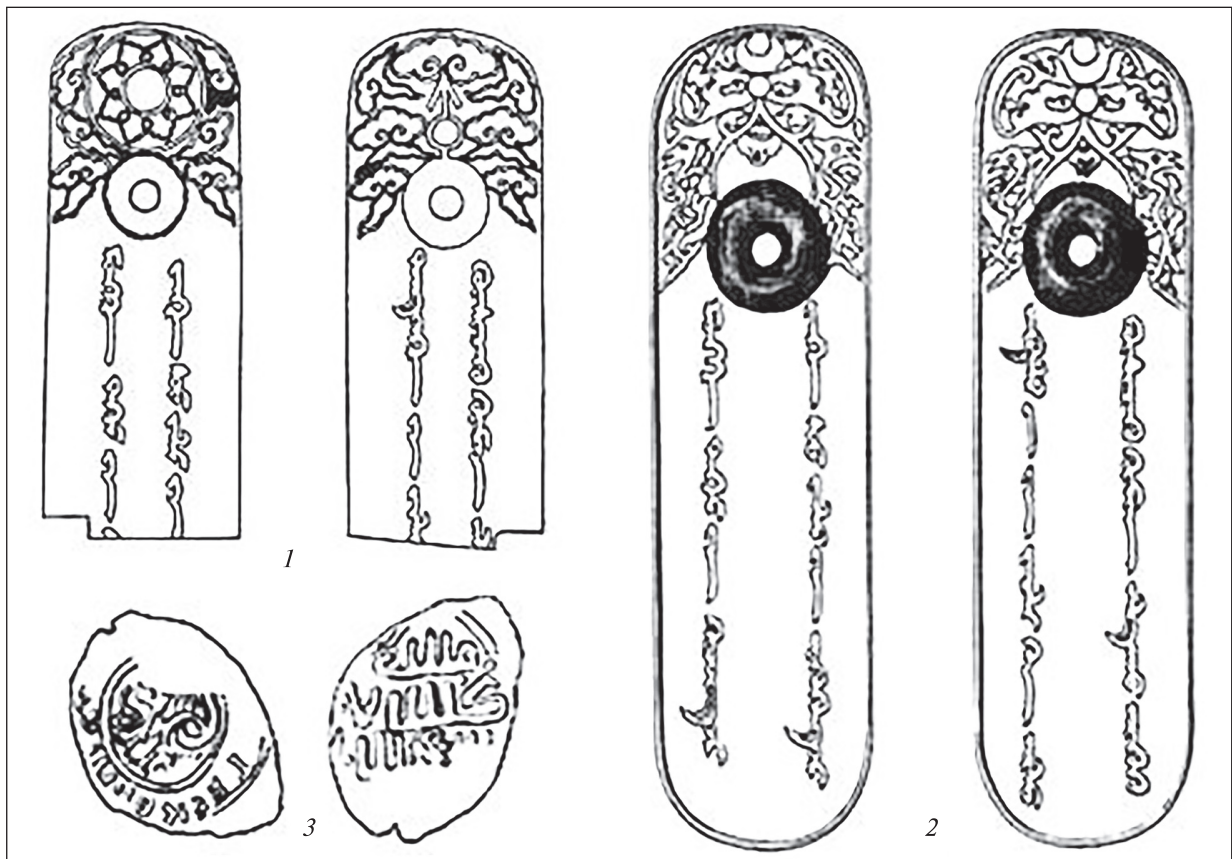

Рис. 2. Золотоординські пайци, суздальська монета та картуші золотоординських монет XIV ст.: 1 — пайца з ім'ям Токти (1290—1312) з «Татарського городища» біля Миколаївської слободи (знахідка 1890 р.; за: Спицин 1909, с. 135, № 5, 6); 2 — пайца з ім'ям Абдуллаха (1363—1370) з с. Грушівка, Катеринославської губ. (знахідка 1848 р.; за: Спицин 1909, с. 138, № 9, 10); 3 — монета суздальського князя Дмитра Костянтиновича (1355—1383) з драконом та наслідуванням (за: Федоров-Давыдов 1989, № 392)

Fig. 2. The Golden Horde paizas, Suzdal coin and cartouches of the Golden Horde coins of the 14th century: 1 — paiza with Toqta Khan name (1290—1312) from «Tatar hillfort», near Mykolaiv Sloboda (the find of 1890; after: Spitsyn 1909, p. 135, No. 5, 6); 2 — paiza with Abdallah Khan name (1363—1370) from Hrushivka village, Katerynoslav province (the find of the 1848; after: Spitsyn 1909, p. 138, Nos. 9, 10); 3 — coin of Suzdal prince Dmytro Kostiantynovych (1355—1383) with the dragon and the imitation (after: Fedorov-Davydov 1989, No. 392)

был в виде припавшего к земле тигра» (Почекаев 2009, с. 55). Такі «посвідчення» видавали й сучасники Ольгерда та його синів. 1845 р. в с. Грушівка Катеринославської губ. була знайдена срібна дощечка з визолоченими прикрасами та написом з ім'ям Абдули (Абдуллаха) (?) уйгурськими літерами (рис. 2: 2) (Банзаров 1850, с. 79, 93). Привертає увагу подібність в орнаментальному оформленні деяких збережених (безперечно, зберіглася та відома в науці лише крихітна частина тих пайцз, що видавалися. — Г. К.) пайцз із оформленням золотоординських монет. Так на пайцзі з ім'ям Токти (1290—1312) у центрі верхньої частини фіксується картуш у вигляді восьмипроменевої зірки, добре відомий за золотоординськими монетами (рис. 2: 1) (Сагдеева 2005, с. 45—46, № 388, 399, с. 458, № 485), а також різноманітні тварини, як це фіксується в оформленні пайцз (рис. 2: 2) та на моне-

тах (рис. 2: 3) (Федоров-Давыдов 1989, № 392; Саяускас 2008, рис. 7—9); Чижов 1922, № 76).

На якихось пайцзах могли бути й «плетінки». Як найважливіші елементи золотоординського права, ярлики, пайцзи й монети були добре відомі на Русі. Добре знав і напевно стикався з ними й Ольгерд на Вітебщині та Смоленщині ще в першій половині XIV ст., а також інші литовські та литовсько-руські князі. Тому версія про зображення драконів на одному з типів найдавніших литовських монет (Саяускас 2008, с. 68—69) видається цілком можливою.

Традиційно поява чисельних срібних наслідувань джучидських монет у Східній Європі в 1370—1380-х рр. пов'язується з руськими й литовсько-руськими князівствами. Унаслідок активних дій на Сході й Півдні після 1362 р. величезна кількість різноманітних улусних беків та емірів у басейнах річок Дністра, Півден-

ного Бугу та Дніпра опинилися під владою чи впливом Ольгерда. Державних утворень різного рівня, етнічного й конфесійного складу, що протягом значного часу жили за нормами золотоординського права, користувалися ярликами, пайцзами, тамгами, джучидськими монетами тих чи інших типів і, напевно, випускали та користувалися наслідуваннями добре відомих золотоординських монет.

У сучасних дослідженнях звертається увага на те, що серед ярликів можуть бути документи, які водночас надавали право завідування монетними дворами (Абзалов 2011 с. 196). Відомі ярлики, видані генуезьким купцем. На прямий зв'язок між монетами та ярликами вказують відповідні легенди на монетах: «по приказу (ярлыку)» (на монетах Пулад-Тимура 768 р. г. (1366/1367). Можливо, саме з ярликом покійного хана Джанібека (*що надавав право й монетного карбування*) пов'язане розміщення його імені на таких монетах Пулад-Тимура 768 р. г. (Федоров-Давыдов 2003, с. 27—28). До наших днів зберіглося лише кілька ярликів в оригіналі (Курат 2014, с. 24—25). Дуже крихтіна їх частина зберіглася в пізніших перекладах.

У Посольському приказі ще на початку XVI ст. зберігалися ханські документи, надані князям Північно-Східної Русі, але вони: «так изветшали по языку и письму, что...не могли читать их...», «...ящик 148-й, а в нем дефтери старые от Батия и от иных царей, переводу им нет, никто перевести не умеет» (Бережков 1894, с. 2). Дослідники розділяють власне ярлики і дефтери — списки з походжень з областей, міст, але в XVI ст. їх, напевно, не розрізняли. За системою оформлення печатки на ярликах (Курат 2014, с. 40) нагадують деякі золотоординські монети, зокрема маджарські дирхеми 1370-х рр. (Савельев 2013, с. 54, табл. 20). На такий зв'язок вказують і чисельні руські, литовські й литовсько-руські монети, що містять з одного боку слово «печать» та окремі символи, елементи, наслідування легенд джучидських монет синхронних чи давно померлих ханів.

Напевно, що саме існування багатьох кочівницьких утворень було можливим за умови контролю значної ділянки шляху на великих ріках та переправах і містах на них. І не випадково монетні двори Абдуллаха (Шехрал-Джедід, Орда, Азак) близько середини 1360-х рр. виникають на таких шляхах і ріках. Грамота короля Угорщини 1368 р. про торгові пільги купцям *землі Деметрія*, князя татарського (пов'язується з одним із емірів, розби-

тим Ольгердом 1362 р.), свідчить про її розташування східніше місця впадіння Серету в Дунай.

На Волзі 1361 р. Булат-Тимур: «отнял бо Волжский путь» і захопив Булгар (Кизилов 1984, с. 118). Боротьба за шляхи та прибутки з них значно загострилася з початком великої зам'ятні. Перемога Ольгерда 1362 р. усунула три найбільші кочівницькі угруповання, але, безперечно, не могла знищити всіх степових володарів України.

Реальне становище на багатьох річках Східної Європи зафіксоване у відомому описі подорожі Ігнатія Смольніна по Дону 1389 р.: «В среду минухом Великую Луку и Сарыхочзин влус и оттоле нача ны страх одержжати, яко внидохом в землю языка Исмальтскаго. В четверток минухом Бекъбулатов улус, в пяток минухом Черленыи горы в неделю слепого минухом Акбусин влус...» (ред. Прокофьев 1984, с. 100). Такі самі улуси, що перебували під впливом чи владою Ольгерда, Мамаю або проводили власну незалежну політику знаходились і в басейнах Дніпра, Південного Бугу та Дністра. Імовірно, саме на одного з таких улусних беків — Темеря, Литва (один чи кілька південно-західних литовських князів) ходила восени 1374 р. Улітку 1395 р. десь у районі Києва — на лівому березі знаходилась область ординського князя Бек-Ярика, а на правому — улус Хурмудая, що ворогували між собою (Шабельдо 1987, с. 112—113, 143—144).

Одним із найприбутковіших податків, який було введено з початком монгольського володарювання у Східній Європі, вважається тамга. За джерелами кінця XIV ст., тамгу вираховують у 3 % від суми товарів: «А тамги и осминечего от рубля алтын» (Осокин 1850, с. 97). Існує версія, що тамга бралася тільки з товарів, на які накладалося тавро, печатка (Гагемейстер 1833, с. 78). Для слова «тамга» наводять 5 основних значень: «тавро, знак, що накладався на коней і інших тварин», «тавро з дерева на хлібних магазинах»; «тавро, проба на сріблі та золоті»; «мито, що збиралося з купців та переїжджих (подарувати таке мито, значить не вилучати його)»; «гербова печатка червоного чи синього кольору, умовний знак на грамотах і листах замість підпису чи печатки» (Будагов 1869, с. 729—730).

Печатки монгольською і тюркською мовами позначалась терміном «тамґа». Назва посади «тамґачі» перекладається як «людина, що завідує печаткою чи зберігає печатки». Нерідко тамґачі поєднував кілька посад, зокрема ві-

дав і збором тамги (Абзалов 2011, с. 202, 33). Первісно тамга — це тавро, яке монгольські чиновники ставили на продукцію ремісників; пізніше вона стала означати податок із купців та ремісників. У російському праві імперського періоду тамга трансформувалась у митний податок (тамга — таможня). Але на початкових етапах монгольське податкове право диференційовано підходило до різних народів держави Чингізидів (Андреев 2016, с. 106—107). Г. В. Вернадський вважав, що головним джерелом прибутків із Новгороду була саме тамга, а не данина (Вернадский 2000, с. 166). Сучасні дослідники називають тамгу найважливішим податком Золотої Орди, «тамга» — «податок з обороту».

В італійських документах у значенні «тамга», «печать» застосовано латинське слово «*bullā*» чи італійське «*bolla*». Але «тамга» — «податок з обороту» перекладається, як правило, словом «*com(m)ercium*» («*comerclo*», «*comercium*»). Тільки один раз «*tamga*» залишається без перекладу: «*elli debia pagar de tamoga II. Per C. e non plu*» — «они должны платить 3 процента тамги, а не больше» (1356 р.) (Вашари 2001, с. 202). Але, напевно, у різних частинах величезної поліетнічної Золотої Орди це слово мало кілька основних смислових навантажень (різних відтінків), мало свою специфіку (особливо в степу, містах, міжкнязівських відносинах, у фінансово-податковій і монетній системах).

Г. В. Вернадський звернув увагу, що в монгольській і тюркській мовах термін «тамга» позначав емблему, особливо емблему клану, якою мітили коней та інші види власності, які належали клану. Як емблема адміністрації тамга асоціювалася з малюнком на печатці, а пізніше і з самою печаткою, особливо на речах, що надходили через податки. Основний податок із міст він пов'язує з тамгою (Вернадский 2000, с. 160, 166). З огляду на те, що в тюркських мовах тамга означає податок, знак — печатку, митну пломбу, тавро на худобі, зокрема на конях, але й засічку, зарубку й пробу на сріблі та золоті (ред. Тенишев 2001, с. 330), визначена емблема (печатка) на різних речах (у тому числі й монетах) могла бути підставою для податкового обкладання. У цьому контексті надання права карбування монети з емблемами родів чи кланів окремим емірам чи князям означало й визначення податку.

В іранських монголів термін «тамга» використовувався в різних значеннях і означав ліцензію на торгівлю, мітку про якість това-

ру, дорожню повинність, транзитний податок (Бабаян 1969, с. 267—268). З початку XV ст. збереглися відомості про збір «тамги» і на землях, підвладних Вітовтові, зокрема на р. Дністер. «...поидохоу въ поле татарское і идохоу 50 миль дорогоу татарскоу, ежъ зовется: на великии долъ, и обретохоу реку велику подъ Митеревыми Кышинами, ежъ зовется Нестръ; тут бяше перевозъ и порубежье волоское. Объ ону страну Волохове перевозъ емлють, а о сю страну великаго князя Витофтовы и *тамгу емлють и темъ ся обои делятъ*» (Хоженіе инокa Зосими 1889, с. 2).

Із часів Х. Френа частина дослідників ставила знак рівності між словами «деньга» і «тамга» (Арцибашев 1824, с. 116; Булаховский 1958, с. 32). Сам Х. Френ наводить дві етимології слова «деньги»: 1) < тат. *тамга*, 2) < тат. *данг*, *денг* < перс. «*dang*» (цит. За Добродомов 1981, с. 92). Перше заперечують більшість мовознавців: «Устарело мнение К.М. Френа...и Миклошича, которые усматривали в деньга слово, близкое тюрк. *tamga*. *damga* «метка, штемпель» (Фасмер 1986, с. 499; Шипова 1976, с. 119; Добродомов 1981, с. 92; Абдуллоев 2016, с. 21).

Із самого початку вивчення золотоординської нумізматики основну грошову одиницю цієї держави називали «дирхем». Нові матеріали дозволяють говорити, що «в XIV ст. золотоординські срібні монети називались «денг» (денги) (Гончаров 2002, с. 156—157). Хоча в різних регіонах багатонаціональної і багатомовної держави назва основного номіналу могла по-різному вимовлятися й сприйматися. Але денги були добре відомі на Русі, зокрема як срібні монети взагалі. «...Тую емлют на всяком человеци по *дензе сребърне*, а первое оу врат церковных емлють на всяком 7 златых», — засвідчив архимандрит Аграфеній, розповідаючи про свої відвідання церков біля гробу Господнього в Єрусалимі близько 1370 р. (Хождение архимандрита Агрефенья 1896, с. 7).

В умовах натурального господарства податок-тамга міг бути зібраний у реальній монеті лише одного номіналу — золотоординському дирхеми, що міг асоціюватися зі шматочком срібла з відповідною печаткою, тавром, монетою із незрозумілими літерами та добре знайомою «плетінкою». У реальному житті тамга (податок), тамга (зображення, тавро на сріблі) та сама монета (денга із зображенням, тавром, незрозумілими літерами чи символами) — могли збігатися. І думка, висловлена Х. Френом 1815 р., видається не такою вже безпідставною.

Варто зауважити, що монети з «плетінками» (віньєтками) асоціювалися з грошима, що мали стабільну вагу й пробу, користувалися довірою населення (Гончаров 2015b, с. 3), що, певно, мало неабияке значення в 1360—1370-х рр. Хоча тамга і «плетінка» на монетах — це зовсім різні речі. Адже дійсно, «слово «тамга» имеет много определений, но суть их сводится к одному — это знак собственности, государственной или частной» (Сингатуллина 1998, с. 68).

Саме данина з підкорених народів була найважливішою складовою монгольського володарювання. Під час великої зам'ятні 1360—1370 рр. данина постає в значно зменшеній кількості, ніж це було раніше, під час 40-річної «тишини великої» за Узбека. Коли князі, крім вилучення величезних людських, природних та грошових ресурсів на користь ханської влади, зберігали *чи не єдине право — «нав ниц перед ханом, произнести: «На все есмь готов»* (Руссев 2016, с. 174). Напевно, що, намагаючись здобути певні преференції, підкупити ханську владу, князі нерідко надсилали в Орду срібло з великими надлишками. Тому на Сході склалося уявлення про надзвичайно багату поклади срібла Русь, хоч насправді їх не було зовсім (Камалов 2016, с. 133).

Ординські хани домагаються збільшення данини, повернення до норм доби Узбека та Джанібека, що, ймовірно, стало причиною багатьох конфліктів. Із татарською даниною, її основними нормами, обсягом, формами (що визначалися відповідними правовими засадами, документами, ярликами) були знайомі також литовські князі, особливо на прикордонних територіях. Як зазначив автор Густинського літопису, коментуючи розгром трьох монгольських орд Ольгердом на Синіх Водах: «...им же отци его дань даяху» (ПСРЛ 1843, с. 350).

Згадки про посольство до Литви 1365 р., залучення татарських загонів проти Ордену 1370 р. трактуються як відновлення сюзеренітету Орди (Александров 2011, с. 101). Але жодне джерело не згадує про якісь виплати ординцям у 1360—1370-х рр. Частина дослідників посиляються на ярлик Тохтамиша Ягайлові 1393 р., в уйгурській редакції якого зафіксована жорстка вимога: «З підданих нам волостей, зібравши виходи, вручи ідучим послам для доставки в казну». Але цей лист Тохтамиша — офіційна реакція верхівки Золотої Орди на приєднання частини колишніх золотоординських земель до Великого князівства Литовського, констатація невизнання цього ханською владою. Тобто зо-

лотоординська сторона вимагала повернення до тих економічних і політичних відносин, які існували на цих територіях за Узбека і Джанібека (Шабульдо 2005, с. 110—112). У північно-східній Русі 1382 р. монголам удалося нав'язати данницьку залежність у значно більших розмірах, ніж це було в 1360—1370-х рр. Такі спроби стосувалися і литовських, і литовсько-руських князів (згадка про посольство Ягайла до Орди влітку 1382 р., мабуть, позитивна за формою і негативна за змістом) (Шабульдо 2005, с. 115).

Згадку про обмін посольствами між Тохтамишем та Ягайлом на початку 80-х рр. XIV ст. в ярлику 1393 р. дослідники вважають свідченням існування ярлика 1381 р. та визнанням Ягайлом верховної влади Тохтамиша над собою. «...Как мы воссели на великое место, Мы посылали прежде послов под предводительством Кутлу Буги и Хасана и ты тогда же посылаи к нам своих челобитчиков» (Греков, Якубовский 1950, с. 323—324; Греков 1975, с. 149, 153). Але наявні джерела не дають підстав для такого потрактування. Інакше Тохтамиш не мав би потреби повертатися до цього 1393 р. (Шабульдо 2005, с. 115). Тому мова, напевно, йшла про звичайний обмін посольствами, хоч і мала на увазі якісь політичні чи економічні домовленості.

Однак можливості й ресурси Мамає (а тим більше заволзьких ханів) і Тохтамиша з одного боку та Ольгерда і Ягайла з іншого важко порівняти. сучасні дослідники заперечують (Почекаев 2013, с. 108) аргументовану версію про існування ярлика Абдуллаха, виданого на початку 1360-х рр. Ольгердові (Шабульдо 2005). Сам ярлик не означав відновлення данницьких стосунків, але згадка в кількох ярликах XV—XVI ст. про час: «*почонши от великого князя Олгеирьда*» (Шабульдо 2005, с. 118, 119), а також близьке та тривале сусідство цих двох правителів, не могли б оминати домовленостей насамперед у податково-митній сфері.

Сучасні дослідники звертають увагу на те, що до ярликів можна віднести близько 10 типів документів (Абзалов 2011, с. 116, 196). Тому важко уявити майже 20-літнє сусідство двох наймогутніших державних утворень Східної Європи — Мамаєвої Орди і Великого князівства Литовського — без угод і договорів. Проте це не означало відновлення якихось данницьких відносин за життя Ольгерда. Хоч і навряд чи могло обійтися без військових конфліктів за територіальні, людські й грошові ресурси чи разових контрибуцій тощо, враховуючи сусідство таких потужних суперників.

Неодмінним атрибутом привілеїв, що з другої половини XV ст. перетворився на відшліфовану формулу, стало: *«Мы старины не рушаем, а новины не вводим»*, із посиланнями на *норми попередніх князів аж до Вітовта*. Причому розуміння «старини» стосувалося насамперед фінансово-митних відносин. *«А о мыта...где бы здавна не бывали за предков наших...тепер непо-требе воеводам н(а)шим мыт новых вставляти»* (1507 р.). (Ващук 2009, с. 33, 125—126). Окремі положення київської уставної грамоти початку XVI ст. можна умовно віднести до найперших угод київського боярства з литовськими князями часів Гедиміна й Ольгерда (Шабульдо 1987, с. 81—82). Боярство, що тривалий час жило за нормами золотоординського права, сплачувало податки, у тому числі і в сріблі, чи не єдиною доступною формою якого був золотоординський дирхем.

Як і Русь, Литва не мала власних покладів срібла, й джерелом для власного карбування могла бути іноземна монета (або злитки). Однак усі шляхи й джерела в отриманні срібла із Заходу чи Північного Заходу значно поступалися запасам джучидської монети, що залишилися й надходила на приєднаних територіях русько-литовських князівств. Дослідники відзначають, що монетний фонд монгольської держави щорічно обновлявся на 10 %, тобто на 15 млн. монет, для яких було потрібно близько 18 т срібла (Пономарев 2005, с. 47). Велике значення мали й разові надходження у результаті військових кампаній на Заході та Сході, але вони також значно поступалися регулярним податковим зборам — насамперед із приєднаних слов'янських земель, що складали 9/10 території Литовсько-Руської держави (Шабульдо 1987, с. 92) і на яких джучидський дирхем був чи не єдиною монетною формою грошових розрахунків, а головне — у виплаті данини. Це були монети із незрозумілими арабськими написами, але легко впізнаваними за характерною «плетінкою» на них.

Колосальний масштаб карбування високоякісної, стабільної і конвертованої джучидської монети був не тільки одним із факторів економічної й політичної сили величезної держави — Золотої Орди. Випущені ще в першій половині XIV ст. і збережені в чисельних князівських, церковних, боярських скарбницях та купецьких капіталах, вони слугували найважливішим джерелом в обслуговуванні митної й податкової систем значних територій. Скарбовий матеріал України засвідчує їх дуже значну й постійну присутність до початку 1390-х рр.

Карбування наслідувань литовських і литовсько-руських монет із «плетінкою» добре узгоджуються з економічними й політичними реаліями середини-другої половини XIV ст.

Свого часу В. Л. Янін, аналізуючи початки власного карбування у Північно-Східній Русі, звернув увагу на те, що для успішного відновлення монетного виробництва необхідно було, щоб це одночасно почалося в багатьох князівствах, які мали сконцентровані запаси чи могли їх швидко акумулювати, була необхідна потужна економічна «обособленість» регіону. Створена монголами розвинута податкова система збору данини — «виходу» у разі переходу необхідних інститутів до великих князів дозволяла їм бути розпорядниками величезних прибутків і була передмовою налагодження власного монетного виробництва (Янін 1969, с. 319—320). Це саме може бути справедливим і для руських князівств, що протягом тривалого часу збирали данину для відправки до ханської скарбниці, але в 1360—1370-х рр. опинилися під владою Гедиміновичів.

Деякі литовські дослідники зауважують, що і в самій Литві ще до прийняття християнства існував податок у сріблі, і з диму чи сохи він міг становити 6—12 грошів. Для збору цього податку потрібні були дрібні гроші, а не злитки (Terleckas 2002, s. 61). Інші зауважують, що скарби рубленого срібла й знахідки фрагментів злитків засвідчують протилежне (Грималаускайте 2006, с. 154). Певно, що дрібні монети, рублене срібло та фрагменти злитків указують на зовсім різні рівні та етапи платежів. Для більшої частини слов'янських земель, що опинилися у складі ВКЛ у середині — на початку другої половини XIV ст., навіть в умовах натурального господарства саме джучидська монета була головним засобом платежу. Державною повинністю, успадкованою ще з глибокої давнини й трансформованою в період монгольського володарювання, була данина. Дослідники зазначають, що розмір данини з XIII і до кінця XV ст. у Північно-Східній Русі залишався незмінним і дорівнював «полутривні» з сохи. За документами XV ст. прибуток двора становив приблизно 140 пудів хліба чи 360 денег, і щоб отримати полтину (100 денег), потрібно було продати 38,5 пудів хліба (Шапиро 1987, с. 96, 209—210). Інші приймають таку цифру данини для золотоординського часу — полтину, приблизно з 20 людей (Камалов 2016, с. 133; Вернадский 2000, с. 165—166).

Сучасний стан джерельної бази не дає можливості однозначно визначити емітентів най-

перших литовських монет і точні дати їх виробництва, але водночас дозволяє стверджувати, що в 1370-х рр. у найбільших центрах князівства за Ольгерда, Кейстута, старших Ольгердовичів, напевно, здійснювалося власне монетне виробництво, й монети з «плетінками» могли належати до таких. Спрямовані на забезпечення платежів відносно невеликої локальної території, вони рідко потрапляли далеко від місць їх карбування. Виробництво диктувалося фінансовими потребами й можливостями виконання платіжної функції, які неможливо було здійснити іншими засобами. Величезне значення мали православні храми як центри накопичення й зберігання значних грошових ресурсів. Існує версія, що зображення одного з найдавніших типів литовських монет — «спис із хрестом» — був символом київського митрополита, як спрощений варіант атрибутів Архангела Михаїла, чи київської митрополії взагалі. Тому Ольгерд на знак призначення особливого митрополита 1376 р. розпочав карбування монет із таким символом (Гулецькі, Грамыка, Крываручка 2007, с. 30).

Можна сперечатися з приводу пояснення самого символу київського митрополита XIV ст. Але згадані автори, безперечно, мають рацію, наголошуючи на можливому зв'язку найперших литовських монет із церковними ієрархами. Карбування власної монети в Європі церковними феодалами різного рівня в цей час було надзвичайно поширеним явищем. Такі монети карбувалися і в Прибалтиці. У XIV ст. у складі Литовсько-Руської держави опинилася величезна кількість православних храмів з успадкованою функцією збереження мір та ваг, а також можливостями накопичення значних грошових ресурсів у злитках і монетах.

Монети випускались епізодично, насамперед під якусь конкретну ціль, разові платежі

чи податки. Ще в XV—XVI ст. у багатьох місцях Великого князівства Литовського і Руського переважала данина натуральними продуктами, але грошима сплачували різноманітні «доплатки», за сам збір данини та у зв'язку із змінами у чисельності податкового населення (Ефименко 1903, с. 114—115). Можливо, символіка найдавніших литовських монет була зумовлена обслуговуванням якогось конкретного платежу, початки якого сягали ще часів золотоординського володарювання і збиралися в золотоординській монеті. Не виключено, що насамперед брався до уваги саме збір тамги, як одного з небагатьох податків, що вилучався у грошовій формі. Значний прибуток князівській владі давала переробка ординського срібла на власні монети, що також могло відбитися на оформленні монет. Наприклад, перекарбування якісної іноземної монети на російську в Північно-Східній Русі XVI—XVII ст. давало щонайменше 8,5 % прибутку (Мельникова 1989, с. 35).

На частині литовських і литовсько-руських монет «плетінка» залишалася як *простий і зрозумілий символ зв'язку з конвертованою джучидською монетою*, із грошовим податком, який довгий час збирався в єдиній формі — джучидському дирхемі. Як васали литовського монарха, удільні князі, крім зобов'язання «служить верно...» та в разі потреби надавати військову допомогу, також повинні були виплачувати щорічну данину — «полетное» (Шабульдо 1987, с. 94). Оформлення срібних золотоординських дирхемів указує на джерело для карбування найперших литовських монет, а також на територію, звідки надходило таке необхідне для держави срібло в монеті — міста й шляхи в басейнах Дніпра, Південного Бугу та Дністра, що після 1362 р. опинилися під контролем Ольгерда та його синів і племінників.

Абзалов, Л. Ф. 2011. *Ханские писцы. Из истории становления и развития канцелярской службы ханов Золотой Орды*. Казань: Издательство «Яз».

Александров, М. М. 2011. Великое княжество Литовское и Орда. *Актуальные проблемы отечественной истории*. Серия История. Политология. Экономика. Информатика, 19 (114), 20, с. 99-105.

Андреев, Н. Ю. Влияние налогового права монгольской империи на русское государство и право. *Вестник Воронежского Государственного университета*. Серия: Право, 2, с. 104-109.

Антонович, В. Б. 1878. О новонайденных серебряных монетах с именам Владимира. *Труды III Археологического съезда*. Т. II, с. 151-157.

Арцибашев, Н. О. 1824. О древних Русских деньгах. *Записки и труды Общества истории в Императорском Московском университете*, с. 116-123.

Бабаян, Л. О. 1969. *Социально-экономическая и политическая история Армении в XIII—XIV веках*. Москва.

Банзаров, Д. 1850. Пайзе или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов. *Записки Санктпетербургского археологическо-нумизматического общества*, II, 1, с. 72-98.

Барейша, Ю. 2010. Об одной уникальной монете Великого княжества Литовского. В: Grimalauskaitė, D., Deveikienė, N., Sinčiuk, I. (ред.). *Международная нумизматическая конференция посвященная 150-летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.*, Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 201-209.

Бахрушин, С. В. (ред.). 1950. *Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв.* Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.

Бережков, М. 1894. *Крымские шертные грамоты*. Киев: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого.

- Беляева, С. О., Кубишев, А. И. 1995. *Поселения Дніпровського Лівобережжя Х–ХV ст.* Київ: Наукова думка.
- Бокій, Н., Козир, І. 2005. Комплекс золотоординського часу біля с. Торговиця на Кіровоградщині (попередня публікація). В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 41–83.
- Боровик, Т. Д. 2012. Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині. *Археологія*, 4, с. 91–94.
- Будагов, Л. 1869. *Сравнительный словарь турецко-татарских наречий*. С-Петербург: Типография Императорской Академии наук.
- Булаховский, Л. А. 1958. *Исторический комментарий к русскому литературному языку*. Киев: Государственное учебно-педагогическое издательство «Радянська школа».
- Вашари, И. 2001. Жалованные грамоты Джучиева Улуса, данные итальянским городам Кафа и Тана. В: Усманов, М. А. (ред.). *Источниковедение истории Улуса Джучи (Золотой Орды). От Калки до Астрахани. 1223–1556*. Казань, с. 193–206.
- Вашук, Д. 2009. «Абыхмо держали их подль права их земљи». (*Населення Київщини та Волині і великокнязівська влада в ХV–ХVІ ст.*). Київ: Інститут історії України НАН України.
- Вернадский, Г. В. 2000. *Монголы и Русь*. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html1953>
- Волкайте-Куликаускене, Р., Лухтан, А. 1981. Редкие монеты из Восточной Литвы. *Советская археология*, 4, с. 265–270.
- Гагемейстер, Ю. А. 1833. *Розыскания о финансах Древней России*. Санктпетербург: При Императорской Академии Наук.
- Гайдуков, П. Г. 2006. Русские полуденги, четверетцы и полушки. Москва: Палеограф.
- Галенко, О. 2005. Золота Орда у битві біля Синіх Вод 1362 р. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: Інститут історії України НАН України, с. 129–159.
- Гончаров, Е. Ю. 2002. Что такое золотордынские денги и откуда взялись русские «денги». В: Мельникова, А. С. *Десятая Всероссийская Нумизматическая конференция. Псков 15–20 апреля 2002 г. Тезисы докладов и сообщений*. Москва: Государственный Исторический музей, с. 155–157.
- Гончаров, Е. Ю. 2015а. Тамги эмиров на пулах улуса джучидов ХІV–ХV вв. (Постановка вопроса). В: Захаров, Е. В. (ред.). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года*. Москва: Государственный исторический музей, с. 93–97.
- Гончаров, Е. Ю. 2015б. Путь денег: Иран – Золотая Орда – Русь (ХІV–ХV вв.). *Деньги и кредит*, 2, с. 1–4.
- Гончаров, Е. Ю. 2016. Новые типы пулов 760-х г.х. Сырдарья и Крым. В: Захаров, Е. В. (ред.). *Нумизматические чтения Государственного исторического музея 2015 года*. Москва: Государственный исторический музей, с. 43–47.
- Гончаров, Е. Ю., Тростьянский, О. В. 2012. Знаки собственности на монетах литовско-русского пограничья. Причины появления. В: *Международная нумизматическая конференция. Тезисы докладов. Вильнюс, 23–25 мая 2012 г.* Вильнюс: Национальный музей Литвы, 2012, с. 129–132.
- Греков, И. Б. 1975. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже ХІV–ХV вв.)*. Москва: Наука.
- Греков, Б. Д., Якубовский, А. Ю. 1950. *Золотая Орда и ее падение*. Москва, Ленинград: Издательство АН СССР.
- Григорьев, В. В. 1850. Описание клада из золотоординских монет, найденного близ развалин Сарая. *Записки Археологическо-нумизматического общества*. Т. II (1), с. 1–63.
- Грималаускайте, Д. 2001. Монеты Великого княжества Литовского конца ХІV в. со зверем и легендой. В: Калинин, В. А. *Девятая Всероссийская нумизматическая конференция. Великий Новгород 16–21 апреля 2001 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Издательство Государственного Эрмитажа, с. 120–123.
- Грималаускайте, Д. 2006. Монеты Великого княжества Литовского в свете Новых открытий: Литва (конец ХХ–начало ХХІ в.). В: Зайцев, В. В. *Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник*. Москва: Древнехранилище, 1, с. 137–161.
- Гулецкий, Д. 2014. К вопросу о заимствовании мотивов оформления средневековых монет в Восточной Европе, *Банкаўскі веснік, сакавік*, с. 18–19.
- Гулецкі, Д., Грамыка, А., Крываручка, А. 2007. *Монеты Беларуси (да 1707 года)*. Изрой-Magduclit. Мінск: І. П Логвінаў, 2007.
- Добродомов, И. Г. 1981. Из истории изучения тюркизов русского языка. *Тюркологический сборник*. Москва: Наука, с. 90–108.
- Егоров, В. Л. 1985. *Историческая география Золотой Орды*. Москва: Наука.
- Ефименко, А. 1903. Литовско-русские данники и их дани. *Журнал Министерства народного просвещения, СССХХХV*, январь, с. 106–119.
- Ельников, М. 2008. *Золотоординські часи на українських землях*. Київ: Наш час.
- Зразюк, З. А., Строкова, Л. В., Хромов, К. К. 2007. Монетно-вещевой клад третьей четверти ХІV века из с. Василицы, Черкасского района Черкасской области (монетная часть). В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств в ХІІІ–ХV вв.* Ч. II. Киев: Купола, с. 118–127.
- Зразюк, З., Хромов, К. 2007. Борщевский клад. В: Хромов, К. К. (ред.). *Монеты джучидов и сопредельных государств в ХІІІ–ХV вв.* Ч. II. Киев: Купола, с. 99–117.
- Иванаскас, Э. 2010. Проволочные монеты Великого княжества Литовского 14–15 веков: новые находки. В: Grimalauskiatė, D., Deveikienė, N., Sinčičuk, I. (ред.). *Международная нумизматическая конференция посвященная 150 – летию Национального музея Литвы. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г.* Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 195–200.
- Ильин, А. А. 1940. *Классификация русских удельных монет*. Ленинград: Государственный Эрмитаж.
- Иностранцев, К. 1907–1908. К вопросу «о басме». *Записки Восточного отделения Императорского русского археологического общества, ХVІІІ*, с. 0172–0179.
- Камалов, И. 2016. *Золотая Орда и русский улус (татарское влияние на Россию)*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани.
- Каштанов, С. М. 1988. *Финансы средневековой Руси*. Москва: Наука. Кизилов, Ю. А. 1984. *Земли и народы России в ХІІІ–ХV вв.* Москва.
- Клавиho, Руи Гонсалес де. 1990. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406)*. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы.
- Клоков, В. Б., Лебедев, В. П. 2000. Джучидские монеты с Водянского городища. В: Евглевский, А. В. (ред.). *Степи Европы в эпоху средневековья*. Т. 1, Донецк: Издательство Донецкого государственного университета, с. 303–344.
- Котляр, Н. Ф. 1971. Монеты Владимира Ольгердовича. *Нумизматика и сфрагистика*, 4, с. 42–67.
- Кузьмин, А. В. 2007. Владимир (Василий) Ольгердович. В: Патриарх Московский и всея Руси Кирилл (ред.).

Православная Энциклопедия: Церковно-научный центр «Православная Энциклопедия», с. 688-690.

Кульпин, Э. С. 1998. *Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства)*. Социоестественная история. Генезис кризисов природы и общества в России, XI. Москва: Издательство Московский лицей.

Курат, А. К. 2014. *Собрание сочинений. Книга I. Ярлыки и битики ханов Золотой Орды, Крыма и Туркестана в архиве музея дворца Топканы*. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ.

Лебедев, В., Клоков, В. 2001. Монеты с юго-восточных окраин Сарая. *Татар археологиясе*, 1–2 (8–9), с. 19–46.

Лебедев, В. П., Смирнов, В. В. 2005. Новосарайские пулы с цветочной розеткой из Крыма и Азова. В: Петров, П. Н. (ред.). *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков. Труды III международной нумизматической конференции*. Старый Крым, 3–9 октября 2004. Москва: Нумизматическая литература, с. 24–30.

Лихачев, Н. П. 1930. *Материалы для истории византийской и русской сфрагистики*. Труды Музея палеографии АН СССР, 2.

Мельникова, А. С. 1989. *Русские монеты от Ивана Грозного до Петра Первого*. Москва: Финансы и статистика.

Михалевский, Р. И. 1948. *Очерки истории денег и денежного обращения*. Т. 1. Москва: Госфиниздат.

Осокин, Е. 1850. *Внутренние таможенные пошлины в России*. Казань.

Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка)*. Київ: «Академперіодика» НАН України.

Піворович, В. Б. 2008. *Монети і скарби півдня України*. Херсон: Літопис Причорномор'я.

Полное собрание русских летописей. 1843. Т. 2: Ипатьевская летопись и Густынская летопись. Санкт-Петербург: Типография Эдуарда Праца.

Пономарев, А. Л. 2005. Чьи на Руси деньги? Финансовый кризис в Золотой Орде 1380–1381 гг. по данным бухгалтерской книги генуэзского казначейства в Каффе (Феодосия). В: Петров, П. Н. (ред.). *Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV веков*. Труды международных нумизматических конференций. Саратов 2001, Муром 2003. Москва: Нумизматическая Литература, с. 47–49.

Почекаев, Р. Ю. 2009. *Право Золотой Орды*. Казань: Издательство «Фэн» АН РТ.

Почекаев, Р. Ю. 2013. Орда, Литва, Москва и статус южнорусских земель в конце XIV — начале XVI вв. (по данным ханских ярлыков). В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине. Часть III. Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв.* Киев: Логос, с. 107–113.

Прокофьев, И. И. (ред.). 1980. *Книга хождений*. 1980. Москва: Советская Россия.

Рашид-ад-дин. 1946. *Сборник летописей*. Том. III. Москва; Ленинград: АН СССР.

Ремецас, Э. 2008. Монеты Великого княжества Литовского типа печать / лев, плетенка. В: Ходзін, С. М. (ред.). *Крыніцазнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны*. Мінск: БДУ, с. 133–137.

Ремецас, Э. 2015. Новые данные о начале чеканки монет в Великом Княжестве Литовском: монеты Ольгерда и Кейстута. В: Зайцев, В. В. *Средневековая нумизматика Восточной Европы. Нумизматический сборник*. Москва: Древнехранилище, 5, с. 253–265.

Рузас, В. 2008. Коллекция древнейших литовских монет в музее Банка Литвы. *Банкаўскі веснік, сакавік*, с. 41–47.

Русина, О. В. 1998. *Україна під татарами і Литвою*. Київ: ВД «Альтернативи».

Руссев, Н. Д. 1999. *На грани миров и эпох. Города низовьев Дуная и Днестра в конце XIII–XIV вв.* Кишинёв: ВАШ.

Руссев, Н. Д. 2016. Карпато-Дунайские земли в эпоху Джучидов: некоторые соображения и неисчислимые пути «взоров». *Stratum plus*, 6, с. 165–181.

Саяускас, С. 2006. Проблема достоверности исторической информации в легендах монет Великого княжества Литовского. В: Grimalauskaite, D. (ред.). *Международная нумизматическая конференция, посвящённая 150-летию Национального музея Литвы. Тезисы докладов*. Вильнюс, 26–28 апреля 2006 г. Вильнюс: Национальный музей Литвы, с. 140–143.

Саяускас, С. 2008. Некоторые вопросы геральдики Великого княжества Литовского в свете новых находок литовских монет XIV в. В: Filipow, K. (ed.). *Pieniądz – kapitał – praca – systemy to wspólne dziedzictwo Europy*. Białorus – Litwa – Łotwa – Polska – Rosja – Słowacja – Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Augustów-Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Główny, s. 64–72.

Савельев, П. 2013. *Монеты джучидов, джагатаиов, джелаиридов, и другие, обрававшие в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша*. Київ: Видавець Олег Філюк.

Сагдеева, Р. З. 2005. *Серебряные монеты ханов Золотой Орды. Каталог-определитель*. Москва: Горячая линия-Телеком.

Селезнев, Ю. В. 2009. *Элита Золотой Орды*. Казань: Фэн.

Сиверс, А. А. 1922. *Топография кладов с пражскими грошами*. Петербург: Российская Государственная Академическая Типография.

Сингатуллина, А. З. 1998. О тамгах на джучидских монетах Поволжья. В: Потин, В. М. (ред.). *Шестая Всероссийская нумизматическая конференция. Санкт-Петербург, 20–25 апреля 1998 г. Тезисы докладов и сообщений*. Санкт-Петербург: Государственный Эрмитаж, с. 68–70.

Сингатуллина, А. З. 2013. *Джучидские монеты поволжских городов XIII века*. Казань: «Заман».

Соболева, Н. А. 1970. К вопросу о монетах Владимира Ольгердовича (по нумизматическим материалам ГИМ). *Нумизматика и эпиграфика*, 8, с. 81–87.

Спицын, А. А. 1909. Татарские байсы. *Известия императорской археологической комиссии*, 29, с. 130–141.

Тенишев, Э. Р. (ред.). 2001. *Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков*. Москва: Наука.

Фасмер, М. 1986. *Этимологический словарь русского языка*. Т. I. Москва: «Прогресс».

Федоров, Г. Б. 1949. Классификация литовских слитков и монет. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*, XXIX, с. 114–115.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1960. Клады джучидских монет. *Нумизматика и эпиграфика*, I, с. 94–192.

Федоров-Давыдов, Г. А. 1989. *Монеты Нижегородского княжества*. Москва: Издательство Московского университета.

Федоров-Давыдов, Г. А. 2003. *Денежное дело Золотой Орды*. Москва: Палеограф.

Фомичев, Н. М. 1981. Джучидские монеты из Азова. *Советская археология*, 1, с. 219–241.

Френ, Х. М. 1832. Монеты ханов улуса Джучиева или Золотой Орды. Санкт-Петербург: тип. Академии Наук.

Хождение инока Зосимы, 1889. *Православный Палестинский Сборник*, VIII, 3 (24), с. 1–41.

Хождение архимандрита Агрефеня обители Пресвятыя Богородица, 1896. *Православный Палестинский Сборник*, XVI, 3, с. 1–37.

Хромов, К. К. 2009. Вузол шастя в оформленні монет, карбованих на території Наддніпрянщини та Північ-

ного Причорномор'я у другій половині XIV ст. *Історико-географічні дослідження в Україні*, 11, с. 178–185.

Хромов, К. К. 2013. Шехр Абд — монетний двор Абдаллаха на Кубани. В: Хромов, К. К. (ред.). *Восточная нумизматика в Украине, часть III*.

Улус Джучи, Крымское ханство и сопредельные государства в XIII–XVIII вв. Киев: Логос, с. 8–10.

Чижов, С. И. 1922. *Дроздовский клад русских денег времени вел. кн. Василия Дмитриевича Московского*. Труды нумизматической комиссии. Петербург, Т. III.

Шабульдо, Ф. М. 1987. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. Киев: Наукова думка.

Шабульдо, Ф. М. 1996. Битва біля Синіх Вод 1362 р.: маловідомі та незнані аспекти. *Український історичний журнал*, 2 (407), с. 3–15.

Шабульдо, Ф. М. 2005. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації. В: Шабульдо, Ф. М. (ред.). *Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях*. Київ: НАН України, Інститут історії України, с. 9–27.

Шабульдо, Ф. 2006. Кондомініум в українських землях XIV століття. *Записки НТШ, ССЛІ*, с. 7–22.

Шапино, А. Л. 1987. *Русское крестьянство перед закрепощением XIV–XVI веков*. Ленинград: Издательство Ленинградского университета.

Шипова, Е. Н. 1976. *Словарь тюркизмов в русском языке*. Алма-Ата: АН Казахской ССР.

Янин, В. Л. 1969. Деньги и денежные системы. В: *Очерки русской культуры XIII–XV веков*. Часть I. Материальная культура, с. 317–347.

Янина, С. А. 1977. Новый город (Янги-Шехр — Шехр ал-Джедид) — монетный двор Золотой Орды и его местоположение. *Труды ГИМ*, 49, *Нумизматический сборник ГИМ*, V (1), с. 193–213.

Duksa, Z. 1991. *Monetos pasakojos*. Vilnius: «Vyturys».

Gumowski, M. 1920. *Numizmatyka litewska wieków średnich*. Kraków: Czcionkami drukarni Literackiej w Krakowie.

Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.

Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386–2009*. Vilnius.

Kiersnowski, R. 1984. Najdawniejsze monety litewskie. *Wiadomości Numizmatyczne*, XXVIII, 3–4 (109–110), s. 129–175.

Paskiewicz, B. 2005. The Earliest Lithuanian Coins: Vingt ans après. *Numizmatika*, 1, 6, p. 9–48.

Piech, Z. 2003. *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.

Remecas, E. 2001. *Lietuvos numizmatikos bibliografija, 1815–1999*. Vilnius: Lietuvos Nacionalis Muzejus.

Remecas, E. 2003. *Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*. Vilnius.

Terleckas, V. 2002. Diskutuotini pagoniškos Lietuvos savų pinigų klausimai. *Pinigų studijos*, 1, s. 60–72.

Надійшла 11.05.2021

Г. А. Козубовский

Кандидат исторических наук, научный сотрудник отдела археологии Киева, Институт археологии НАН Украины

ПЛЕТЕНКА НА ЛИТОВСКИХ И ЛИТОВСКО-РУССКИХ МОНЕТАХ XIV в.

Статья посвящена проблеме присутствия плетенки на литовских, литовско-русских и золотоордынских монетах XIV ст. Исследуются монеты с портретом и львом (или леопардом) с плетенкой над ним и арабской (кириллической (?)) легендой. Также анализируются киевские монеты Владимира Ольгердовича (1362–1394) с княжеским знаком и плетенкой (вокруг которой надпись с именем князя) и золотоордынские монеты с плетенкой. Многие исследователи связывают плетенку с татарской тамгой, и монеты с таким символом могут быть показателем зависимости литовских и литовско-русских князей от Золотой Орды. Но этот орнамент («ornamentum monetale», по Х. Френу) может иметь отношение к особенностям джучидской монетной чеканки. Золотоордынские монеты с плетенкой были важнейшим инструментом осуществления платежей и налогов на территории многих литовских и литовско-русских княжеств. После Синеводской битвы 1362 г. много золотоордынских центров и торговых путей в бассейнах Днепра, Днестра и Южного Буга были значительным источником поступления монетарного серебра. Много качественных серебряных монет Абдуллаха (1363–1370) и Мухаммед-Буяка (1370–1380) выпустили в западных монетных дворах Мамаевой Орды (Азак, Орда, Шехр ал-Джедид). Серебряные золотоордынские монеты были источником серебра для древнейших литовских и литовско-русских монет и слитков Ольгерда (1345–1377) и его сыновей. Древнейшие литовские и литовско-русские монеты, с около 900° серебра, соотносятся с серебряными золотоордынскими монетами этого времени. Серебряные монеты Золотой Орды являются одним из постоянных компонентов денежного обращения украинских территорий Великого княжества Литовского с 1360-х гг. до первой четверти XV в.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Золотая Орда, Ольгерд, Киев, монеты, «плетенка», серебро, «тамга».

Heorhii A. Kozubovskiy

PhD in History, Research Fellow of the Kyiv Archaeology Department, the Institute of Archaeology, of the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-2633-604X, Kozubovskiy_yurii@iananu.org.ua

THE «PLAITING» ON THE LITHUANIAN AND LITHUANIAN-RUS COINS OF THE XIV CENTURY

The article is devoted to the problem of the «plaiting» presence on the Lithuanian, Lithuanian-Rus and the Golden Horde coins of the 14th century. The coins with portrait and the beast lion (or the leopard) with a «plaiting» over its head and the coins with the beast lion (or the leopard) with a «plaiting» and Arabic (or Cyrillic legend (?)) are analyzed. The Kyivan Rus

coins of Vladimir Olgerdovich (1362—1394) with princely sign and «plaiting» (around which is the inscription with the name of the prince) and the Golden Horde coins with «plaiting» are also examined. Many researches associate the «plaiting» with the Tatar «tamga», and the coins with such a symbol might have indicated the Golden Horde dependence. However, this ornament («ornamentum monetale» by Ch. M. Fraehn) may have a special meaning related to the Juchid monetary coinage. The Golden Horde coins with «plaiting» were the most important instrument of payment and taxation realization on the greater part of the Lithuanian and Lithuanian-Rus principalities. After the Syni Vody River battle of 1362 many the Golden Horde centers and trade routes in the basins of the Dnipro, Dnister and Southern Buh rivers were significant sources of the monetary silver arrival. Many qualitative (also with «ornamentum monetale» — «plaiting») silver coins of Abdallah Khan (1363—1370) and Muhammad Bulaq Khan (1370—1380), were minted in the western mints of the Mamai Horde (Azak, Ordu, Shehr al-Jedid). The silver coins of the Golden Horde were the source for the oldest Lithuanian and Lithuanian-Rus coins and bars of Olherd (1345—1377) and his sons. The oldest Lithuanian and Lithuanian-Rus coins made of approximately 900-standart silver corresponded to silver coins of the Golden Horde. The Golden Horde silver coins (also with «ornamentum monetale» — «plaiting») are one of the most constant parts of money circulation in Ukrainian territories of the Grand Duchy of Lithuania from the 1360-ies till the first quarter of the 15th century.

Key words: the Golden Horde, Olgerd, Kyiv, «plaiting», coins, silver, «tamga».

References

- Abzalov, L. F. 2011. *Khanskije pistsy. Iz istorii stanovleniia i razvitiia kanceliarskoi sluzhby khanov Zolotoi Ordy*. Kazan: Izd-vo 'Iaz'.
- Aleksandrov, M. M. 2011. Velikoe kniazhestvo Litovskoie i Orda. *Aktualnye problemy otechestvennoi istorii*. Serii: Istorii. Politologiya. Ekonomika. Informatika, 19 (114), 20, p. 99-105.
- Andreev, N. Yu. Vliianie nalogovogo prava mongolskoi imperii na russkoie gosudarstvo i pravo. *Vestnik Voronezhskogo Gosudarstvennogo universiteta*. Serii: Pravo, 2, p. 104-109.
- Antonovich, V. B. 1878. O novonaidennykh serebrianykh monetakh s imenem Vladimira. *Trudy III Arkheologicheskogo sezda*. Vol. II, p. 151-157.
- Arcibashev, N. O. 1824. O drevnikh Ruskikh dengakh. *Zapiski i trudy Obshchestva istorii v Imperatorskom Moskovskom universitete*, p. 116-123.
- Babaian, L. O. 1969. *Sotsialno-ekonomicheskaya i politicheskaya istoriya Armenii v XIII-XIV vekakh*. Moskva.
- Banzarov, D. 1850. Paize ili metallicheskie doshchechki s povelenniyami mongolskikh khanov. *Zapiski Sanktpeterburgskogo arkheologicheskogo-numizmaticheskogo obshchestva*, II, 1, p. 72-98.
- Bareisha, Yu. 2010. Ob odnoi unikalnoi monete Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: Grimalauskaite, D., Deveikienė, N., Siniuk, I. (ed.). *Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya posvyaschennaya 150-letiyu Nacionalnogo muzeia Litvy. Vilnius, 26-28 aprilia 2006 g.*, Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 201-209.
- Bahrushin, P. V. (ed.). 1950. *Duhovnyie i dogovornyye gramoty velikikh i udelnykh kniazei XIV-XV vv.* Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Berezhkov, M. 1894. *Krymskaya shertnyia gramoty*. Kyiv: Tipografiya G. T. Korchak-Novickago.
- Bieliaeva, P. O., Kubyshchikov, A. I. 1995. *Poselenniya Dneprovskogo Livoberezhzhya X-XV st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Bokii, N., Kozir, I. 2005. Kompleks zolotoordynskogo chasu bilia p. Torhovytsia na Kirovohradshchyni (poperednia publikatsiia). In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii Ukraini NAN Ukraini, p. 41-83.
- Borovik, T. D. 2012. Pokhovannia 241 mohylnya zolotoordynskogo chasu na Kirovohradshchyni. *Arheologia*, 4, p. 91-94.
- Budagov, L. 1869. *Sravnitelnyi slovar turecko-tatarskikh narechiy*. S-Peterburg: Tipografiya Imperatorskoi Akademii nauk.
- Bulahovskii, L. A. 1958. *Istoricheskiye kommentarii k russkomu literaturnomu iazyku*. Kyiv: Gosudarstvennoe uchebno-pedagogicheskoe izdatelstvo 'Radianska shkola'.
- Vashari, I. 2001. Zhalovaniia gramoty Dzhuchieva Ulusa, dannyye italianskim gorodam Kafa i Tana. In: Usmanov, M. A. (ed.). *Istoknikovedenie istorii Ulusa Dzhuchi (Zolotoi Ordy). Ot Kalki do Astrahani. 1223-1556*. Kazan, p. 193-206.
- Vaschuk, D. 2009. *'Abihmo derzhali ih pod prava ih zemli'. (Naselennia Kiivshchyny ta Volyni i velykokniazivska vlada v XV-XVI st.)*. Kyiv: Instytut istorii Ukraini NAN Ukraini.
- Vernadskii, G. V. 2000. *Mongoly i Rus*. <http://gumilevica.kulichki.net/VGV/index.html>1953
- Volkaite-Kulikauskene, R., Luhtan, A. 1981. Redkie monety iz Vostochnoi Litvy. *Sovetskaya arkheologiya*, 4, p. 265-270.
- Gagemeister, Yu. A. 1833. *Roziskaniy o finansakh Drevnei Rossii*. Sankt-Peterburg: Pri Imperatorskoi Akademii Nauk.
- Gaidukov, P. G. 2006. *Russkie poludengi, chetvertsy i polushki*. Moskva: Paleograf.
- Galenko, O. 2005. Zolota Orda u bytvi bilia Synih Vod 1362 r. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniakh*. Kyiv: Institut istorii NAN Ukraini, p. 129-159.
- Goncharov, E. Yu. 2002. Chto takoe zolotoordynskie dengi i otkuda vzialis russkie 'dengi'. In: Melnikova, A. P. (ed.). *Desiataya Vserossiyskaya Numizmaticheskaya konferentsiya. Pskov 15-20 aprilia 2002 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Moskva: Gosudarstvennyi Istoricheskiy, p. 155-157.
- Goncharov, E. Yu. 2015a. Tamgi emirov na pulakh ulusa dzhuchidov XIV-XV vv. (Postanovka voprosa). In: Zaharov, E. V. (ed.). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2015 goda*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskiy muzei, p. 93-97.
- Goncharov, E. Yu. 2015b. Put deneg: Iran-Zolotaia Orda-Rus (XIV-XV vv.). *Dengi i kredit*, 2, p. 1-4.

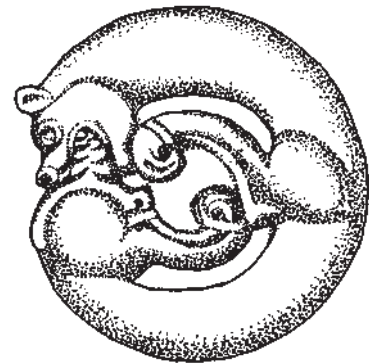
- Goncharov, E. Yu. 2016. Novye tipy pulov 760-h g. h. Syrdaria i Krym. In: Zaharov, E. V. (ed.). *Numizmaticheskie chteniia Gosudarstvennogo istoricheskogo muzeia 2015 goda*. Moskva: Gosudarstvennyi istoricheskii muzei, p. 43-47.
- Goncharov, E. Yu., Trostianskii, O. V. 2012. Znaki sobstvennosti na Monetah litovsko-russkogo pogranichia. Prichiny pojava i neniia In: *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferenciia. Tezisy dokladov. Vilnius, 23-25 maia 2012 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 129-132.
- Grekov, I. B. 1975. *Vostochnaia Evropa i upadok Zolotoi Ordy (na rubezhe XIV-XV vv.)*. Moskva: Nauka.
- Grekov, B. D., Yakubovskii, A. Yu. 1950. *Zolotaia Orda i ee padenie*. Moskva; Leningrad: Izd-vo AN SSSR.
- Grigorev, V. V. 1850. Opisanie klada iz zolotoordynskikh monet, naidennogo bliz razvalin Saraia. *Zapiski Arkheologicheskoi numizmaticheskogo obshchestva*. Vol. II (1), p. 1-63.
- Grimalauskaite, D. 2001. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo konca XIV v. so zverem i legendoi. In: Kalinin, V. A. (ed.). *Deviataia Vserossiiskaia numizmaticheskaia konferenciia. Velikii Novgorod 16-21 apreliia 2001 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Izd-vo Gosudarstvennogo Ermitazha, p. 120-123.
- Grimalauskaite, D. 2006. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo v svete novykh otkrytii: Litva (konec XX - nachalo XXI v.). In: Zaicev, V. V. (ed.). *Srednevekovaiia numizmatika Vostochnoi Evropy. Numizmaticheski sbornik*. Moskva: Drevnehranilishche, I, p. 137-161.
- Gulekii, D. 2014. K voprosu o zaimstvovanii motivov oformleniia srednevekovykh monet v Vostochnoi Evrope, *Bankaŭski vesnik*, sakavik, p. 18-19.
- Gulecki, D., Gramyka, A., Kryvaruchka, A. 2007. *Manety Belarusi (da 1707 goda)*. Izroi-Magduclit. Minsk: I. P Logvinaŭ, 2007.
- Dobrodomov, I. G. 1981. Iz istorii izucheniia tiurkizmov russkogo yazyka. *Tiurkologicheskii sbornik*. Moskva: Nauka, p. 90-108.
- Egorov, V. L. 1985. *Istoricheskaiia geografiia Zolotoi Ordy*. Moskva: Nauka.
- Efimenko, A. 1903. Litovsko-russkie danniki i ih dani. *Zhurnal Ministerstva narodnogo prosveshcheniia*, CCCXXXV, ianvar, p. 106-119.
- Elnikov, M. 2008. *Zolotoordynski chasy na ukrainskikh zemliakh*. Kyiv: Nash chas.
- Zraziuk, Z. A., Strokova, L. V., Hromov, K. K. 2007. Monetno-veshchevoi klad tretei chetverti XIV veka iz p. Vasilicy, Cherkasskogo raiona Cherkasskoi oblasti (monetnaia chast). In: Hromov, K. K. (ed.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII-XV vv.* II. Kyiv: Kupola, p. 118-127.
- Zraziuk, Z., Hromov, K. 2007. Borshchevskii klad. In: Hromov, K. K. (ed.). *Monety dzhuchidov i sopredelnykh gosudarstv v XIII-XV vv.* II. Kyiv: Kupola, p. 99-117.
- Ivanaukas, E. 2010. Provolochnye monety Velikogo kniazhestva Litovskogo 14-15 vekov: novye nahodki. In: Grimalauskaite, D., Deveikiel, N., Siniiuk, I. (ed.). *Mezhdunarodnaia numizmaticheskaia konferenciia posviashchennaia 150-letiiu Nacionalnogo muzeia Litvy. Vilnius, 26-28 apreliia 2006 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 195-200.
- Illin, A. A. 1940. *Klassifikaciia russkikh udelnykh monet*. Leningrad: Gosudarstvennyi Ermitazh.
- Inostrancev, K. 1907-1908. K voprosu 'o basme'. *Zapiski Vostochnogo otdeleniia Imperatorskogo russkogo arkheologicheskogo obshchestva*, XVIII, p. 0172-0179.
- Kamalov, I 2016. *Zolotaia Orda i russkii ulus (tatarskoie vlianie na Rossiiu)*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani.
- Kashtanov, P. M. 1988. *Finansy srednevekovoi Rusi*. Moskva: Nauka.
- Kizilov, Yu. A. 1984. *Zemli i narody Rossii v XIII-XV vv.* Moskva.
- Klaviho, Rui Gonsales de. 1990. *Dnevnik puteshestviia v Samarkand ko dvoru Timura (1403-1406)*. Moskva: Nauka. Glavnaia redakciia vostochnoi literatury.
- Klokov, V. B., Lebedev, V. P. 2000. Dzhuchidskie monety s Vodianskogo gorodishcha. In: Evglevskii, A. V. (ed.). *Stepi Evropy v epohu, srednevekovia*. Vol. 1, Doneck: Izd-vo Doneckogo gosudarstvennogo universiteta, p. 303-344.
- Kotliar, N. F. 1971. Monety Vladimira Olgerdovicha. *Numizmatika i sfragistika*, 4, p. 42-67.
- Kuzmin, A. V. 2007. Vladimir (Vasilii) Olgerdovich. In: Patriarkh Moskovskii i vseia Rusi Kirill (ed.). *Pravoslavnaia Enciklopediia*. Cerkovno-nauchnyi centr 'Pravoslavnaia Enciklopediia', p. 688-690.
- Kulpin, E. P. 1998. *Zolotaia Orda (Problemy genezisa Rossiiskogo gosudarstva)*. Socioestestvennaia istoriia. Genezis krizisov prirody i obshchestva v Rossii, XI. Moskva: Izd-vo Moskovskii licei.
- Kurat, A. K. 2014. *Sobranie sochinenii. Kniga 1. Yarlyki i bitiki khanov Zolotoi Ordy, Kryma i Turkestana v arkhive muzeia dvorca Topkany*. Kazan: Institut istorii im. Sh. Mardzhani AN RT.
- Lebedev, V., Klokov, V. 2001. Monety s yugo-vostochnykh okrain Saraia. *Tatar arkheologiiase*, 1-2 (8-9), p. 19-46.
- Lebedev, V. P., Smirnov, V. V. 2005. Novosaraiskie puly s cvetochnoi rozetkoi iz Kryma i Azova. In: Petrov, P. N. (ed.). *Monety i denezhnoe obrashcheniie v mongolskikh gosudarstvakh XIII-XV vekov*. Trudy III mezhdunarodnoi numizmaticheskoi konferentsii. Staryi Krym, 3-9 oktiabria 2004. Moskva: Numizmaticheskaia Literatura, p. 24-30.
- Likhachev, N. P. 1930. Materialy dlia istorii vizantiiskoi i russkoi sfragistiki. *Trudy Muzeia paleografii AN SSSR*, 2.
- Melnikova, A. P. 1989. *Russkie monety ot Ivana Groznogo do Petra Pervogo*. Moskva: Finansy i statistika.
- Osokin, E. 1850. *Vnutrennie tamozhennye poshliny v Rossii*. Kazan.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo (po materialam poseleni u p. Grigorovka)*. Kyiv: Akademperiodyka.
- Pivrovich, V. B. 2008. *Monety i skarby pivdnia Ukrainy*. Herson: Litopys Prychornomia.
- Polnoe sobranie russkikh letopisei*. 1843. Ipatevskaia letopis i Gustynskaya letopis. Vol. 2. Sankt-Peterburg: Tipografiia Eduarda Praca.
- Ponomarev, A. L. 2005. Chii na Rusi dengi? Finansovyi krizis v Zolotoi Orde 1380-1381 gg. po dannym bukhgalterskoi knigi genuezskogo kaznacheistva v Kaffe (Feodosiia). In: Petrov, P. N. (ed.). *Monety i denezhnoe obraschenie v mongolskikh gosudarstvakh XIII-XV vekov*. Trudy mezhdunarodnykh numizmaticheskikh konferentsii. Saratov 2001; Murom 2003; Moskva: Numizmaticheskaia Literatura, p. 47-49.

- Pochekaiev, R. Yu. 2009. *Pravo Zolotoi Ordyy*. Kazan: Izd-vo 'Fen' AN RT.
- Pochekaiev, R. Yu. 2013. Orda, Litva, Moskva i status yuzhnorusskikh zemel v konce XIV – nachale XVI vv. (po dannym khanskikh yarlykov). In: Hromov, K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukrainie. Chast III. Ulus Dzhuchi, Krymskoe khanstvo i sopredelnye gosudarstva v XIII-XVIII vv.* Kyiv: Logos, p. 107-113.
- Prokofev, I. I. (ed.). 1980. *Kniga hozhenii*. Moskva: Sovetskaia Rossiia.
- Rashid-ad-din. 1946. *Sbornik letopisei*. Vol. III. Moskva; Leningrad: AN SSSR.
- Remecas, E. 2008. Monety Velikogo kniazhestva Litovskogo tipa pechat/lev, pletenka. In: Hodzin, P. M. (ed.). *Krynichaznaya i spetsialnaya gistorychnaya dyscyplina*. Minsk: BDU, p. 133-137.
- Remecas, E. 2015. Novyye dannyye o nachale cherkanki monet v Velikom Knyazhestve Litovskom: monety Olgerda i Keistuta.). In: Zaicev, V. V. *Srednevekovaya numizmatika Vostochnoy Evropy. Numizmaticheskii sbornik*. Moskva: Drevnehranilische, 5, p. 253-265.
- Ruzas, V. 2008. Kolleksiya drevneishikh litovskikh monet v muzee Banka Litvy. *Bankayshi vesnik*, sakavik, p. 41-47.
- Rusyna, O. V. 1998. *Ukraina pid tataramy i Lytvoiu*. Kyiv: Vyd. dim 'Alternatyvy'.
- Ruscev, N. D. 1999. *Na grani mirov i epoh. Goroda nizovov Dunaia i Dnestra v konce XIII-XIV vv.* Kishinev: VASh.
- Ruscev, N. D. 2016. Karpato-Dunaiskie zemli v epohu Dzhuchidov: nekotorye soobrazheniya i neisshislime puti 'vzorov'. *Stratum plus*, 6, p. 165-181.
- Saiauskas, P. 2006. Problema dostovernosti istoricheskoi informatsii v legendah monet Velikogo kniazhestva Litovskogo. In: Grimalauskaite, D. (ed.). *Mezhdunarodnaya numizmaticheskaya konferentsiya posvyashchennaya 150-letiyu Nacionalnogo muzeia Litvy. Tezisy dokladov. Vilnius, 26-28 aprelia 2006 g.* Vilnius: Nacionalnyi muzei Litvy, p. 140-143.
- Saiauskas, P. 2008. Nekotorye voprosy geraldiki Velikogo kniazhestva Litovskogo v svete novykh nahodok litovskikh monet XIV v. In: Filipow, K. (ed.). *Pieniadz - kapital - praca - systemy mo wspolne dziedzictwo Europy*. Bialorus - Litwa - Lotwa - Polska Rosja - Slowacja - Ukraina. Materiały z VIII Międzynarodowej Konferencji Numizmatycznej. Augustów-Warszawa: Polskie Towarzystwo Numizmatyczne. Zarząd Główny, 64-72.
- Savelev, P. 2013. *Monety dzhuchidov, dzhagataiov, dzhelairidov, i drugiia, obraavshiesia v Zolotoi Orde v epohu Tohtamysa*. Kyiv: Vidavec Oleg Filiuk.
- Sagdeeva, R. Z. 2005 *Serebrianyie monety khanov Zolotoi Ordyy*. Katalog-opredelitel. Moskva: Goriachaia liniia-Telekom.
- Seleznev, Yu. V. 2009. *Elita Zolotoi Ordyy*. Kazan: Fen.
- Sivers, A. A. 1922. *Topografiia kladov s prazhskimi groshami*. Peterburg: Rossiiskaia Gosudarstvennaia Akademicheskaya Tipografiia.
- Singatullina, A. Z. 1998. O tamgah na dzhuchidskikh monetakh Povolzhia. In: Potin, V.M. (ed.). *Shestaia Vserossiiskaia numizmaticheskaya konferentsiia. Sankt-Peterburg 20-25 aprelia 1998 g. Tezisy dokladov i soobshchenii*. Sankt-Peterburg: Gosudarstvennyi Ermitazh, p. 68-70.
- Singatullina A. Z. 2013. *Dzhuchidskie monety povolzhskikh gorodov XIII veka*. Kazan: Zaman.
- Soboleva, N. A. 1970. K voprosu o monetakh Vladimira Olgerdovicha (po numizmaticheskim materialam GIM). *Numizmatika i epigrafika*, 8, p. 81-87.
- Spicyn, A. A. 1909. Tatarskie baisy. *Izvestiia imperatorskoi arkhologicheskoi komissii*, 29, p. 130-141.
- Tenishev, E. R. (ed.). 2001. *Sravnitelno-istoricheskaya grammatika tiurkskikh yazykov*. Moskva: Nauka.
- Fasmer, M. 1986. *Etimologicheskii slovar russkogo yazyka*. Vol. I. Moskva: Progress.
- Fedorov, G. B. 1949. Klassifikatsiia litovskikh slitkov i monet. *Kratkie soobshcheniia Instituta istorii materialnoi kul'tury*, XXIX, p. 114-115.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1960. Klady dzhuchidskikh monet. *Numizmatika i epigrafika*, I, p. 94-192.
- Fedorov-Davydov, G. A. 1989. *Monety Nizhegorodskogo kniazhestva*. Moskva: Izd-vo Moskovskogo universiteta.
- Fedorov-Davydov, G. A. 2003. *Denezhnoe delo Zolotoi Ordyy*. Moskva: Paleograf.
- Fomichev, N. M. 1981. Dzhuchidskie monety iz Azova. *Sovetskaia arkhologiya*, 1, p. 219-241.
- Fren, Kh. M. 1832. Monety khanov ulusa Dzhuchieva ili Zolotoi Ordyy. Sankt-Peterburg: typ. Akademii Nauk.
- Hozhdenie inoka Zosimy. 1889. *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, VIII, 3 (24), p. 1-41.
- Hozhdenie arkhimandrita Agrefenii obeteli Presviatyi Bogorodica. 1896. *Pravoslavnyi Palestinskii Sbornik*, XVI, 3, p. 1-37.
- Hromov, K. K. 2009. Vuzol schastia v oformlenii monet, karbovanykh na terytorii Naddniproshchyny ta Pivnichnogo Prychornomoria u drugii polovyni XIV st. *Istoryko-geohrafichni doslidzhennia v Ukraini*, 11, p. 178-185.
- Hromov, K. K. 2013. Shehr Abd - monetnyi dvor Abdallakha na Kubani. In: Hromov K. K. (ed.). *Vostochnaia numizmatika v Ukrainie. Part III. Ulus Dzhuchi, Krymskoe khanstvo i sopredelnye gosudarstva v XIII-XVIII vv.* Kyiv: Logos, p. 8-10.
- Chizhov, P. I. 1922. Drozdovskii klad russkikh deneg vremeni vel. kn. Vasiliia Dmitrievicha Moskovskogo. *Trudy numizmaticheskoi komissii*. Peterburg, Vol. III.
- Shabuldo, F. M. 1987. *Zemli Yugo-Zapadnoi Rusi v sostave Velikogo kniazhestva Litovskogo*. Kyiv: Naukova dumka.
- Shabuldo, F. M. 1996. Bitva bilia Synih Vod 1362 r.: malovidomi ta neznani aspekty. *Ukrainskii istorichnyi zhurnal*, 2 (407), p. 3-15.
- Shabuldo, F. M. 2005. Synovodska bytva 1362 r. u suchasni naukovii interpretatsii. In: Shabuldo, F. M. (ed.). *Sinovodska problema u novitnikh doslidzhenniah*. Kyiv: NAN Ukrainy. Institut istorii Ukrainy, p. 9-27.
- Shabuldo, F. 2006. Kondominium v ukrainskikh zemliakh XIV stolittia. *Zapysky NTS*, SSLI, p. 7-22.
- Shapiro, A. L. 1987. *Russkoie krestianstvo pered zakreposhcheniem XIV-XVI vekov*. Leningrad: Izd-vo Leningradskogo universiteta.
- Shipova, E. N. 1976. *Slovar tiurkizmov v russkom yazyke*. Alma-Ata: AN Kazahskoi SSR.

- Yanin, V. L. 1969. Dengi i denezhnyie sistemy. In: *Ocherki russkoi kultury XIII-XV vekov*. I. Materialnaia kultura. p. 317-347.
- Yanina, S. A. 1977. Novyi gorod (Yangi-Shehr - Shehr al-Dzhedid) - monetnyi dvor Zolotoi Ordy i ego mestopolozhenie. *Trudy GIM*, 49, *Numizmaticheskii sbornik GIM*, V (1), p. 193-213.
- Duksa, Z. 1991. *Monetos pasakojā*. Vilnius: Vyturys.
- Gumowski, M. 1920. *Numizmatyka litewska wieków średnich*. Kraków: Czcionkami drukarni Literackiej w Krakowie.
- Ivanauskas, E. Balčius, M. 1994. *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės lydiniai ir monetos nuo 1387 iki 1495 metų*. Vilnius.
- Ivanauskas, E. 2009. *Coins of Lithuania 1386-2009*. Vilnius Kiersnowski, R. 1984. Najdawniejsze monety litewskie. *Wiadomości Numizmatyczne*, XXVIII, 3-4 (109-110), s. 129-175.
- Paskiewicz, B. 2005. The Earliest Lithuanian Coins: Vingt ans aprės. *Numizmatika*, I, 6, p. 9-48.
- Piech, Z. 2003. *Monety, pieczęcie i herby w systemie symboli władzy Jagiellonów*. Warszawa: Wydawnictwo DIG.
- Remecas, E. 2001. *Lietuvos numizmatikos bibliografija, 1815-1999*. Vilnius: Lietuvos Nacionalis Muizejus.
- Remecas, E. 2003. *Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a. pabaiga)*. Vilnius.
- Terleckas, V. 2002. Diskutuotini pagoniškos Lietuvos savų pinigų klausimai. *Pinigų studijos*, 1, s. 60-72.

© А. В. Івченко * 2021

МОНЕТИ РОЗКОПУ «ОРІЄНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВІЇ

На розкопі «Орієнт» некрополя Ольвії за одинадцять років дослідження (2010—2021 рр.) було знайдено 100 монет, 97 з яких надійно атрибутовані за місцем і датою виробництва. Переважну більшість із них було знайдено у визначених археологічних контекстах, пов'язаних виключно з певними поховальними та поминальними діями. Відносно невелика кількість монет і археологічних контекстів, із яких вони походили, дає змогу ретельно простежити взаємозв'язок між першим та другим. Саме тому, що велика кількість нумізматичних матеріалів на інших розкопах Ольвії дуже ускладнює такий аналіз.

К л ю ч о в і с л о в а: розкоп «Орієнт», нумізматика, дельфіни, монети, типи поховальних споруд, ґрунтові склепи.

Розкоп «Орієнт» розташований у центральній частині некрополя Ольвії на захід від городища. Роботи на ньому було розпочато 2010 р., і по 2020 р. включно було розкопано 1064 м² (Буйських, Івченко 2019, с. 4—5). Тут знайдено 77 поховань античного часу різного типу (з середини VI ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.) та 65 інших об'єктів.

Стратиграфія розкопу налічує кілька шарів. Верхня частина складалася з тонкого прошарку дерену й гумусу близько 0,2 м завтовшки. Нижче до глибини, в середньому 0,9—1,0 м від сучасної поверхні, йшов супісок жовтого кольору, далі розпочинався рудий суглинок, іноді з домішками «білоглазки». Формування ґрунту відбувалося переважно природним чином, за рахунок еолових процесів. На окремих квадратах на різній глибині було знайдено шари чорного щільного сильно гумусованого супіску, що, ймовірно, мали штучний характер (насипи невеликих курганів). У шарах

гумусу та супіску на різній глибині виявлено лише незначну кількість об'єктів; більшість їх було зафіксовано на рівні суглинка. Інколи в суглинку досліджено лише нижню частину об'єкта, інколи поховання були зроблені саме з цього рівня.

Було визначено декілька важливих рис, що притаманні цій території:

1) вона експлуатувалася населенням античної Ольвії протягом тривалого часу (з середини VI ст. до н. е. до кінця II ст. н. е.);

2) тут наявні об'єкти, пов'язані виключно з поховально-поминальною традицією; жодних ознак господарської діяльності не простежено;

3) на цій території наявні майже всі типи поховальних споруд, відомі на некрополі Ольвії.

На розкопі «Орієнт» у 47 контекстах було знайдено 100 бронзових монет. Із них 97 монет хронологічно атрибутовані, невизначені лише три фрагментовані дельфіни (№№ 18, 20, 50 — номери монет відповідають позиціям у таблиці 1). На більшості інших розкопів Ольвії, особливо там, де в давнину відбувалася активна повсякденна діяльність, кількість нумізматичних знахідок за один сезон роботи інколи перевищує цей показник у кілька разів чи навіть кілька десятків разів (напр.: Харко 1964). Відносно невелика кількість монет на розкопі «Орієнт» та археологічних контекстів, із яких вони походять, дає змогу ретельно простежити їх співвідношення.

Монетні знахідки, що походять з Ольвії, потрапили у сферу зацікавлень дослідників давно, і їм присвячено чимало студій. Варто зазначити, що це передусім нумізматичні праці, у яких розглядаються питання типології монет, дати їх карбування та тісно пов'язані із цим проблеми соціально-економічного розвитку суспільства, або каталоги, зокрема му-

* ІВЧЕНКО Андрій Валерійович — молодший науковий співробітник відділу античної археології, Інститут археології НАН України, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

Рис. 1. «Скарб» дельфінів, поховання 5/12: 1–50 — № 3 у таблиці

Fig. 1. A dolphin-shaped coins «treasure», burial No. 5/12: 1–50 — No. 3 in the table

зейних зібрань (Бертъе-Делагард 1911; 1913, с. 62–67; Зограф 1951, с. 121–145; Лапин 1971; Гилевич, 1972; Загинайло 1974, с. 54–61; Анохин 1984, с. 3–35; 1989, с. 5–17; 2011,

с. 30–91; Карышковский 1988; 2003; Нечитайло 2000; Станиславский 2003, с. 25–98; Фролова, Абрамзон 2005). У працях археологів, що присвячені некрополю Ольвії, моне-

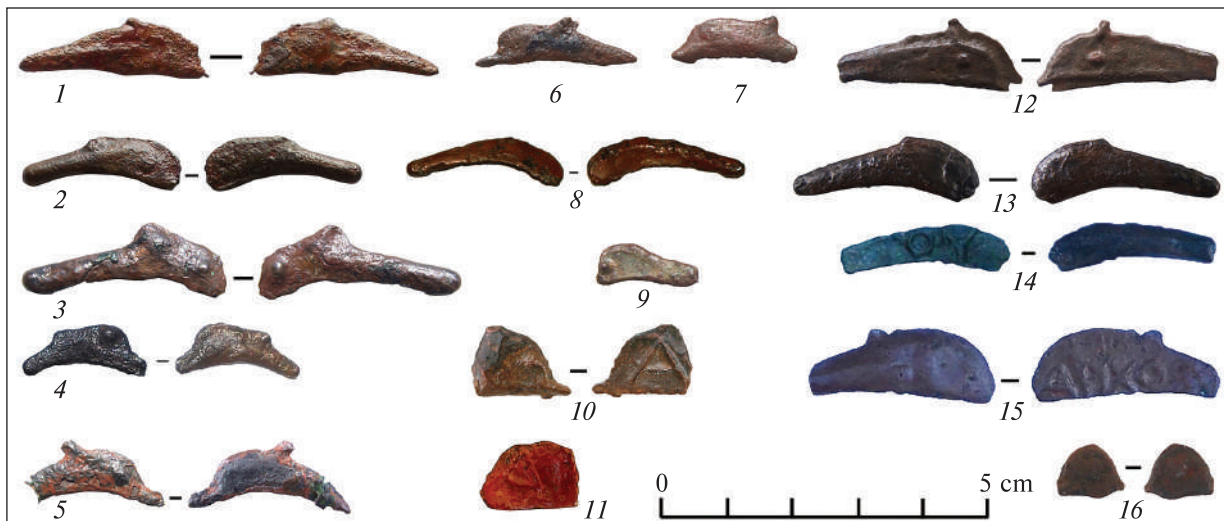

Рис. 2. Дельфіни з розкопу «Орієнт» (номери у таблиці): 1 — № 11; 2 — № 6; 3 — № 21; 4 — № 45; 5 — № 20; 6 — № 33; 7 — № 36; 8 — № 17; 9 — № 30; 10 — № 41; 11 — № 18; 12 — № 27; 13 — № 19; 14 — № 44; 15 — № 43; 16 — № 50

Fig. 2. Dolphin-shaped coins from the «Orient» excavation (numbers in table): 1 — No. 11; 2 — No. 6; 3 — No. 21; 4 — No. 45; 5 — No. 20; 6 — No. 33; 7 — No. 36; 8 — No. 17; 9 — No. 30; 10 — No. 41; 11 — No. 18; 12 — No. 27; 13 — No. 19; 14 — No. 44; 15 — No. 43; 16 — No. 50

ти розглянуто переважно як «обол Харона»: їх пов'язують із похованнями певного періоду, але не аналізують характер окремих об'єктів та місце нумізматичної знахідки в конкретному контексті (Козуб 1974, с. 105—106; Парович-Пешикан 1974, с. 130—134). Це стосується і знахідок на Ольвійській хорі (Снитко 2015, с. 103—105). Єдина праця, де монети розглядаються в конкретному зв'язку з поховальними спорудами, належить В. М. Скудновій (1988). Однак зазначена монографія охоплює обмежений період (архаїку), тому в ній розглянуто лише один тип монет (дельфіни) та майже один тип поховальної конструкції (прості ґрунтові ями).

Матеріали розкопу «Орієнт» дають змогу простежити, як монета, що колись уже була введена в обіг на території Ольвійського поліса, використовувалась протягом тривалого часу для конкретних дій, що були пов'язані тільки з уявленням про потойбічний світ.

Щодо нумізматичних знахідок, то можна визначити кілька формальних ознак, які потрібно розглянути, перш ніж перейти до загального аналізу ситуації.

1. Типи нумізматичного матеріалу. Таких типів лише два: монета фігурна лита (дельфіни) та округла карбована. Дельфіни знайдено в 15 випадках (66 од.): двічі у шарі гумусу (№ 6, 33), один раз — у верхній частині шару супіску (№ 27), чотири рази — в підйомному матеріалі (№ 17, 18, 43, 44), один раз — у насипу кургану (№ 11), чотири рази — в грабіжницьких хо-

дах чи верхній частині заповнення об'єктів, до яких здійснено вторинні вторгнення або куди виробили могли потрапити випадково (№ 30, 41, 45, 50), тричі (54 од.) — *in situ* у поховальних об'єктах (№ 3 (50 од.), № 19—21 (одне поховання), № 36). Підйомний матеріал — це знахідки, що були зроблені за допомогою металошукача при чергових перевірках у відвалах попередніх років розкопу «Орієнт». Їх належність саме до цієї території безумовна, але прив'язку до конкретного контексту визначити неможливо.

У чотирьох випадках (чотири одиниці: № 18, 41, 43, 44) дельфіни були епіграфічні: тричі вони мали напис «ΑΡΙΧΟ» (двічі збереглася лише літера «Α» на фрагментах голів і один раз — повний напис на майже цілому виробі (напис починався також із голови), один раз (№ 44) — «ΟΥ». Усі епіграфічні дельфіни знайдені в підйомному матеріалі або в сучасному грабіжницькому ході.

Карбовані округлі монети знайдено у 32 випадках (34 од.): п'ять разів у шарі гумусу (№ 10, 31, 32, 47, 48), п'ять — у шарі супіску (№ 7, 28, 29, 37, 46), чотири рази — у підйомному матеріалі (№ 16, 22, 23, 38), двічі у насипах курганів (№ 40, 49), один раз у заповненні сучасного грабіжницького ходу (№ 1), двічі — у похованнях із великим ступенем руйнації (№ 5, 26), один — у складі тризни (№ 39), *in situ* у поховальних об'єктах — дванадцять разів (14 од.: двічі по дві монети (№ 9, 12 та 34, 35), інші рази — по одній (№ 2, 4, 8, 13, 14, 15, 24, 25, 42, 51).

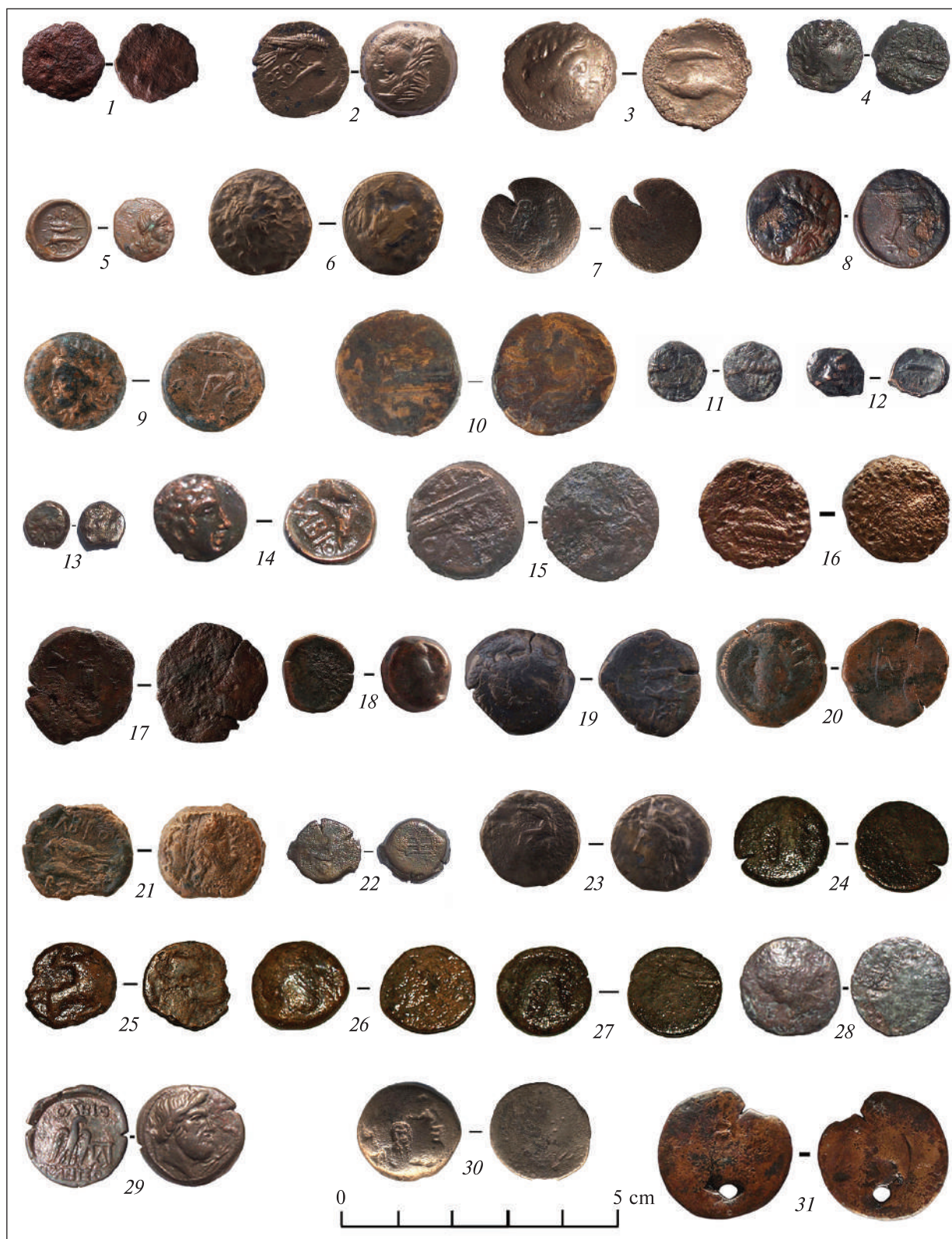

Рис. 3. Монети карбування Ольвії (номери у таблиці): 1 — № 28; 2 — № 29; 3 — № 37; 4 — № 49; 5 — № 31; 6 — № 24; 7 — № 25; 8 — № 38; 9 — № 42; 10 — № 51; 11 — № 4; 12 — № 5; 13 — № 46; 14 — № 22; 15 — № 1; 16 — № 9; 17 — № 7; 18 — № 10; 19 — № 26; 20 — № 39; 21 — № 40; 22 — № 48; 23 — № 23; 24 — № 13; 25 — № 16; 26 — № 15; 27 — № 14; 28 — № 34; 29 — № 35; 30 — № 2; 31 — № 12

Fig. 3. Coins of Olbian minting (numbers in the table): 1 — No. 28 in the table; 2 — No. 29; 3 — No. 37; 4 — No. 49; 5 — No. 31; 6 — No. 24; 7 — No. 25; 8 — No. 38; 9 — No. 42; 10 — No. 51; 11 — No. 4; 12 — No. 5; 13 — No. 46; 14 — No. 22; 15 — No. 1; 16 — No. 9; 17 — No. 7; 18 — No. 10; 19 — No. 26; 20 — No. 39; 21 — No. 40; 22 — No. 48; 23 — No. 23; 24 — No. 13; 25 — No. 16; 26 — No. 15; 27 — No. 14; 28 — No. 34; 29 — No. 35; 30 — No. 2; 31 — No. 12

2. **Дата карбування монети**¹. Найбільш ранні — це дельфіни (63 одиниці — одинадцять контекстів): їх загальна дата V ст. до н. е. З них три датовані початком — серединою V ст. до н. е. (№№ 11, 33, 36), один — першою чвертю — серединою V ст. до н. е. (№ 27), п'ятдесят п'ять — серединою V ст. до н. е. (№№ 3, 6, 17, 19, 21, 30, з них п'ятдесят (№ 3) знайдені у складі одного комплексу), один — серединою — кінцем V ст. до н. е. (№ 44), два — 438—410 рр. до н. е. (№№ 41, 43), один — кінцем V — початком IV ст. до н. е. (№ 45).

Без суттєвої хронологічної перерви дельфіни змінюються на округлу карбовану монету (34 од. — 19 контекстів). Із них одна випуску 400—380 рр. до н. е. (№ 8), п'ять — 380—360 рр. до н. е. (№ 28, 29, 31, 37, 49), чотири — 360—350 рр. до н. е. (№ 24, 25, 38, 42), чотири — 330—300 рр. до н. е. (№ 4, 5, 22, 46), одна — 310—280 рр. до н. е. (№ 51), дві — 300—280 рр. до н. е. (№ 1, 9), дві — 300—250 рр. до н. е. (№ 32, 47), одна — 250—230 рр. до н. е. (№ 7), чотири — 180—170 рр. до н. е. (№№ 10, 26, 39, 40), одна — 90—80 рр. до н. е. (№ 48). Далі йде значна перерва.

Наступні монети (8 од.) були карбовані на початку 50-х рр. н. е. (№ 2, 13, 14, 15, 16, 23, 34, 35) і остання — у 85—86 рр. н. е. та була надкарбована у 98—161 рр. н. е. (№ 12).

3. **Місце карбування монети**. Лише три екземпляри були карбовані не в Ольвії: одна в Істрії (№ 8) та дві в Македонії (№ 32, 47). Перша датується початком IV ст. до н. е. (400—380 рр. до н. е.), дві інші — другою половиною IV—III ст. до н. е. Македонські монети знайдено в шарі гумусу, а істрійську — *in situ* у складі поховання.

4. **Кількість монет в окремих контекстах**. Зафіксовано 16 чітко атрибутованих об'єктів, де монети лежали *in situ* (15 поховань та одна тризна). У дванадцятьох випадках (включаючи тризну) було покладено по одній монеті (дельфіни чи округлі монети № 2, 4, 8, 13, 14, 15, 24, 25, 36, 39, 42, 51), у двох — по дві (округлі монети № 9, 12 та 34—35), в одному — три (дельфіни № 19—21), ще в одному — п'ятдесят (дельфіни № 3).

Схожий аналіз можна зробити для археологічних контекстів.

1. **Загальна характеристика контекстів**. У шарі гумусу зафіксовано вісім знахідок: три

¹ Дати карбування монети приймаються так, як вони надані у відповідних звітах. Визначення монет до 2018 р. включно здійснив молодший науковий співробітник відділу античної археології В. В. Крутілов; за 2019—2020 рр. — автор статті.

Рис. 4. Монети іноземного карбування (номери у таблиці): 1 — № 8 в таблиці 1; 2 — № 32; 3 — № 47

Fig. 4. Coins of foreign minting (numbers in the table): 1 — No. 8 in the table 1; 2 — No. 32; 3 — No. 47

дельфіни (№ 6, 27, 33) та п'ять округлих монет (№ 10, 31, 32, 47, 48). У шарі супіску — п'ять округлих монет (№ 7, 28, 29, 37, 46). У підйомному матеріалі вісім знахідок: чотири дельфіни (№ 17, 18, 43, 44) та чотири карбованих монети (№ 16, 22, 23, 38). У насипу курганів три знахідки: один дельфін (№ 11) та дві круглі монети (№ 40, 49). У грабіжницьких ходах чи верхній частині заповнення об'єктів, до яких було здійснено вторинні вторгнення, п'ять: один дельфін (№ 50) та чотири карбовані монети (№ 1, 30, 41, 45). У похованнях із великим ступенем руйнації — дві округлі монети (№ 5, 26). Поховальних об'єктів, де було *in situ* зафіксовано нумізматичний матеріал, п'ятнадцять (10/4, 12/5, 12/8, 13/13, 13/14, 14/1, 14/2, 14/3, 15/1, 15/7А, 15/7Б, 17/1, 17/7, 18/8, 20/5). Поминальних об'єктів (тризна) — один (18/5). Номери поховальних та поминальних об'єктів далі по тексту надаються у наступному форматі: рік (дві останні цифри)/номер поховання.

2. **Дата поховальних об'єктів**. У цьому та двох наступних пунктах враховується зруйноване поховання № 12/7: керамічний матеріал, знайдений у частинах об'єкту, що збереглися, дає його чітку дату, конструкція об'єкту (підбій) не викликає сумніву, монету було знайде-

Рис. 5. Інвентар поховання 20/5: 1 — амфора; 2 — клейма на ручках амфори; 3 — клеймо; 4 — чорнолаковий кілік
 Fig. 5. Burial inventory No. 20/5: 1 — an amphora; 2 — stamps on amphora handles; 3 — an amphora stamp; 4 — a black-glazed kylix

но у заповненні зруйнованої частини підбою серед бронзових цвяхів і її дата цілком відповідає даті комплексу.

Серединою V ст. до н. е. датується одне поховання (№ 12/5). Дата поховання переважним чином визначена на підставі дати та складу монетного «скарбу», що складає його єдиний поховальний інвентар.

До V—IV ст. до н. е. відноситься одне поховання (№ 17/7). Дата поховання переважним чином визначена на підставі дати дельфіна та частково стратиграфії.

Першою половиною IV ст. до н. е. датується одне поховання (№№ 13/13). Верхню дату поховання дає саме монета. З двох посудин, знайдених у складі поховального інвентарю, сіролощений глечик має широкую дату, а іонійській полосатий аск відноситься до першої половини 5 ст. до н. е. (Буйських 2013, кат. № 9.139, с. 136, рис. 122), майже на сто років раніше, ніж монета.

До другої половини IV ст. до н. е. відносяться дві монети (№№ 15/1 та 18/8). Обидва поховання датуються за складом керамічного матеріалу. Але у похованні № 18/8 дата монети відповідає даті об'єкту, а дата поховання № 15/1 майже на сто років молодша, ніж дата трьох дельфінів у його складі.

Усі наступні об'єкти, крім поховання № 20/5, надійно датуються на підставі поховального інвентарю. Монети майже завжди відповідають даті об'єкту, крім двох виключень: у похованні № 13/4 першої половини II ст. н. е. одна з двох монет відповідає даті поховання, а друга датується 300—280 рр. до н. е., та поховання № 10/4 II ст. н. е., де було знайдено ас-

сарій 50 рр. н. е. Останньою чвертю IV — рубежем III ст. до н. е. датуються дві монети (№№ 15/7А та 15/7Б), останньою чвертю IV — початком III ст. до н. е. — також дві (№№ 12/7 та 12/8), кінцем IV — першою половиною III ст. до н. е., одна (№ 20/5) другою половиною чи кінцем I — початком II ст. н. е. — три (№№ 14/1, 14/2 та 17/1), першою половиною II ст. н. е. — одна (№ 13/4), II ст. н. е. — одна (№ 10/4), I — II ст. н. е. (№ 14/3) — одна.

Підбійне поховання № 20/5 ще не опубліковано, тому має сенс дати стислу характеристику деяких речей («хроноіндикаторів»), що було знайдено *in situ* у поховальній камері: амфори та чорнолакового кіліка. За фасоське походження амфори свідчать однакові клейма (рис. 5: 2, 3) на кожній з її ручок (Воп, Воп 1957, п. 421, 850). Фасоська амфора (рис. 5: 1) типу П-В-3 за С. Ю. Монаховим (2003, с. 76, таб. 46: 6) датується другою половиною IV ст. до н. е. Чорнолаковий кілік (рис. 5: 4) у материковій Греції датується часом близько 380 рр. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 279, pls. 26, fig. 6), а на некрополі Ольвії — періодом з 380 по 350 рр. до н. е. (Папанова 2000, с. 200—204, рис. 4, 5, 7). Таким чином, нижню дату поховання (310 р. до н. е.) дає саме монета, що була знайдена *in situ*.

3. Типи поховальних об'єктів. Ямних поховань чотири (12/5, 13/13, 17/7, 18/8). Усі датуються періодом із середини V ст. до н. е. до другої половини IV ст. н. е. Підбійних поховань шість (12/7, 12/8, 15/1, 15/7А, 15/7Б, 20/5). П'ять датуються в цілому IV ст. до н. е. (два з них верхньою датою мають початок III ст. до н. е.), одне (20/5) кінцем IV — першою поло-

виною III ст. до н. е. Грунтових склепів чотири (10/4, 14/1, 14/3, 17/1), усі належать до другої половини I—II ст. н. е. Підбійних поховань у дромосах ґрунтових склепів два (13/14 та 14/2). Обидва датуються кінцем I — першою половиною II ст. н. е. В одному випадку (14/2) дата підбою цілком відповідає даті ґрунтового склепу, у дромосі якого її було зроблено. Монети *in situ* знайдено і в камері склепу, і в підбої; їхні дати збігалися. У другому випадку склеп було сильно пограбовано, тому монети датовано лише широко римським часом. Монет у дромосі чи в камері цього склепу знайдено не було.

4. Статеві-віковий склад небіжчиків. Антропологічні визначення матеріалів з 2010 по 2017 рр. виконали Т. О. Назарова, з 2018 р. — О. Д. Козак та Н. О. Котова.

Для ямних поховань статі та вік встановлені в усіх чотирьох випадках: це чоловік 30—40 років (№ 12/5), дві жінки (№№ 13/7 та 17/7) та дитина двох — чотирьох років (№ 18/8). Поховання № 17/7 частково зруйноване, але крім кісток жінки у заповненні було знайдено окремі кістки черепа дитини 7—13 років. Три перших поховання датуються добою класики, а останнє — межею доби класики та еллінізму (другою половиною IV ст. до н. е.). З шести підбійних поховань антропологічні визначення були зроблені лише в чотирьох випадках. Поховання № 12/7 було сильно пошкоджено, від небіжчика зберігся лише череп у дуже поганому стані, а кістяк поховання № 20/5 на момент написання статті ще знаходився у стадії обробки. У двох випадках це чоловіки 33—55 років (№ 15/1) та зрілого віку (№ 15/7Б). В заповненні підбою поховання № 15/1 було знайдено також декілька дрібних кісток дитини віком до сьомі років, але положення померлого та форма підбою дає змогу припустити, що це знахідки, які потрапили до заповнення підбою випадково. У одному випадку — це дорослий без визначеної статі (№ 12/8), ще у одному випадку — це дитина (№ 15/7А). Поганий стан кісток виключав можливість антропологічних визначень, тоді як дитяче це поховання було атрибутовано на підставі конструкції та розміру підбою.

Для ґрунтових склепів визначення з певними зауваженнями наявні для всіх чотирьох випадків. У склепі 10/4 одним із небіжчиків (кістяк 4), зафіксованих цілком *in situ* разом із супровідним інвентарем, була жінка 25—35 років. У склепі 17/1 наявна жінка 18—35 років, окремі кістки дорослого та дитини віком до семи років. У склепі 14/3 — дрібні фрагменти кісток чоловіка. У склепі 14/1 — жінка й дитина віком

3—4 років. Із двох підбійних поховань у дромосі ґрунтового склепу один раз (14/2) було зафіксовано дитину віком 1—1,5 роки. В іншому випадку поганий стан кісток (13/14) не дав підстав для антропологічних визначень. З огляду на розмір та конструкцію підбою, а також майже ідентичність цих двох об'єктів зазначене поховання також було інтерпретоване як дитяче.

Варто зазначити, що серед ґрунтових склепів і підбійних поховань у дромосах у чотирьох випадках була зафіксована штучна деформація черепів (13/14, 14/1, 14/2, 14/3). У похованні № 14/1 штучна деформація була зафіксована односторонньо, у інших — під знаком питання. Трьох деформантів — діти, один — чоловік (14/3).

4. Локалізація монет у межах окремих поховальних об'єктів. Переважну кількість монет було покладено безпосередньо з небіжчиками або в межах поховальної камери. Лише в одному випадку (15/1) три дельфіни було кинуте у вхідну яму підбою. Можна виокремити два типи розташування монет: у руці (біля кисті) небіжчика та ін.

Монети в руці зафіксовано в сімох небіжчиків, яких було покладено до трьох підбійних поховань, двох ґрунтових склепів і двох підбійних поховань у дромосі. Усі монети круглі, карбовані в Ольвії. Чотири рази їх було покладено в праву руку: двічі в підбоях елліністичного (12/8 та 20/5 — дорослому та людині невизначеного віку й статі) та двічі — у підбійних похованнях у дромосах склепів римського часу (13/14 та 14/2 — обидва дитячі). У похованні № 13/14 було знайдено відразу дві монети. Причому монета у кулаці датується 300—280 рр. до н. е.; вона більше, ніж на чотири сторіччя старша за дату самого поховання. Друга монета, дуподій, була карбована у 85—86 рр. н. е. та надкарбована у 98—161 рр. н. е., що цілком відповідає часу спорудження об'єкту. Її було знайдено у ногах небіжчика у складному намисті (монета була дуже потерта, мала з краю невеликий отвір для мотузки), до якого входили крім того сім намистин поліхромних, одна блакитна намистина дольчата «егіпетського фаянсу», одна намистина кістяна плоска циліндрична, дужка з дроту бронзового прямокутного у перетині та один фрагмент зубу викопної акули. Враховуючи склад моніста, можна вважати, що обидві монети, що було знайдено у цьому похованні, ще за життя небіжчика виступали радше в ролі оберегів, ніж засобів платежу. Тричі монети було зафіксовано у лівому кулаку: одного разу в елліністичному підбої (15/7Б — чоловік зрілого віку) та двічі — у ґрунтових склепах (10/4

та 14/3 — у жінки 25—35 років та у чоловіка). Камера склепу № 14/3 зазнала суттєвих вторинних вторгнень. На підлозі *in situ* залишилися окремі фрагменти дошок, плями тліну з деревини, невеликі вироби з різних матеріалів та окремі кістки людини. Монета була знайдена під фалангами руки. Її положення у камері дозволяло зробити висновок, що вони належали лівій руці небіжчика, покладеного у лівій частині камери головою до її входу.

Інших випадків вісім: чотири ямних поховання, одне підбійне та два ґрунтових склепи. Жодного разу положення монет у могилі не дублюється. Один раз (15/1) три дельфіни було знайдено в заповненні західної частини вхідної ями підбійного поховання трохи вище рівня дна. Біля дельфінів було знайдено денце чорнолакового лекифа з графіті з восьми літер та денце чорнофігурного кіліка. Інші фрагменти кіліка знайдено по всій глибині заповнення західної частини вхідної ями (близько 0,70 м від рівня фіксації). Схожі за формою, але чорнолакові кіліки датуються часом близько 480 р. до н. е. (Sparkes, Talcott 1970, р. 264, pl. 19), дельфіни — серединою V ст. до н. е., а саме поховання (на підставі керамічного матеріалу, зокрема чорнофігурного «сітчастого» лекифа, що супроводжував небіжчика) серединою — другою половиною IV ст. до н. е. (Рогов, Тункина 1998, с. 173; Лимберис, Марченко 2014, с. 105).

Один раз (12/5) у ямному похованні біля черепа небіжчика вище лівого плеча було покладено купкою 50 дрібних анепіграфічних дельфінів. Більшість виробів були доброї якості та майже не мали слідів зносу. На деяких збереглися сліди ливників або виробничого браку таких форм і розмірів, що практично виключало можливість тривалого обігу цієї монети. Приблизно п'яту частину «скарбу» складав виробничий брак. Можливо, кількість та характеристика дельфінів у скарбі свідчить про професійну спеціалізацію померлого. Про можливість виробництва дельфінів у приватних майстернях дивись наприклад (Карышковский 1988, с. 38; Анохин 1989, с. 9; Коршенко 2001, с. 71—72).

У жіночому ямному похованні 17/7 між правим плечем кістяка та стінкою могильної ями вертикально був встромлений залізний ніж. Біля нього покладено фрагментований кам'яний брусок та — справа від черепа — дельфін. У дитячому ямному похованні 18/8 монету було покладено на грудях зліва, у жіночому ямному похованні 13/13 — в ногах біля двох посудин, у дитячому похованні 15/7A — на краю

домовини справа від небіжчика, у дуже зруйнованому ґрунтовому склепі 14/1 — на підлозі камери (зв'язок із конкретним похованням унаслідок поганої збереженості об'єкта встановити не вдалося). Дві монети (ассарії початку 50-х рр. н. е.) знайдено в ґрунтовому склепі 17/1. Тут було зафіксовано залишки принаймні трьох кістяків. Фрагментований кістяк жінки розташований по центру камери. Окремі кістки дорослого й дитини віком до семи років було зміщено до стінки камери, протилежної до входу. В одному з кутів камери був поставлений поховальний інвентар (п'ять посудин і прясло). У заповненні камери трохи вище рівня дна, приблизно між інвентарем та кістяком жінки знайдено одну монету. Другу — між окремими кістками біля тильної стінки камери.

Отже, можна зробити такі висновки. На території розкопу «Орієнт» монети в поховальних та поминальних обрядах застосовувалися протягом всього часу існування тут некрополя (єдиний виняток: середина — друга половина VI ст. до н. е.). Склад монет за датами випуску в цілому відповідає основним етапам ольвійського карбування та періодам розвитку поліса. Серед найраніших монет (дельфіни) чверть складають епіграфічні. Однозначно суттєво переважає місцева монета, що загалом характерно для Ольвії.

Більш ранній тип монет (дельфіни) та пізніший (кругла карбована) трапляються у різних шарах розкопу приблизно однаково. У верхньому, більш пізньому шарі, знайдено три дельфіни та п'ять карбованих монет, у нижньому шарі, супіску — лише карбовані монети, у підйомному матеріалі співвідношення цих типів розподіляється порівну. Головні шари розкопу формувалися переважно в природний спосіб. Навіть з урахуванням значної кількості грабіжницьких шурфів і залишків інших вторинних вторгнень до поховальних об'єктів така ситуація дає змогу передбачати активне використання монети саме в поминальних обрядах.

Монети *in situ* зафіксовано лише в чотирьох типах поховальних споруд: прості та підбійні могили, ґрунтові склепи й підбійні поховання в їхніх дромосах. Час спорудження поховальних об'єктів, де монети зафіксовано *in situ*, чітко розподіляється на два періоди: середина V ст. до н. е. — початок III ст. до н. е. (чотири ямних та шість підбійних поховань) і друга половина I—II ст. н. е. (чотири ґрунтових склепи й два підбійних поховання в їхніх дромосах). Монети в обох періодах клалися до могили незалежно від дати поховання, типу поховальної конструкції, віку й статі небіжчика.

Таблиця 1. Головні дані щодо монет, знайдених на розкопі «Орієнт» некрополя Ольвії
Table 1. The main data on the coins found in the "Orient" excavation site of the Olbian necropolis

№	Рік	Інв. №	Місце, дата карбування, номінал	Розмір, мм	Вага, г	Контекст знахідки	Рисунок	Посилання	Примітки
1	2010	351	Ольвія, 300—280 рр. до н. е.	d. 26,0	9,08—9,09	Склеп 10/4 II ст. н. е., грабіжницький шурф	3 : 15	Ивченко 2010, с. 35, 61.	
2	2011	244	Ольвія, 50-ті рр. н. е., ассарій	d. 18,0	3,52	Склеп 10/4 II ст. н. е., заповнення камери, кістяк 4	3 : 30	Ивченко 2011, с. 32.	
3	2012	215—264	Ольвія, середина V ст. до н. е., дельфін	1,8—3,4 (середня 2,56)	0,78—2,84 (середня 1,46)	Ямне 12/5	1 : 1—50	Ивченко 2012, с. 24—25; 2016b, с. 213	Поховання датоване за монетами
4		311	Ольвія, близько 330—300 рр. до н. е.	d. 10,0	1,31	Підбійне 12/8 4/4 IV — початку III ст. до н. е.	3 : 11	Ивченко 2012, с. 32—34.	У правій руці кістяка
5		387	Ольвія, близько 330—300 рр. до н. е.	d. 9,0	0,49	Підбійне 12/7 4/4 IV — початку III ст. до н. е.	3 : 12	Ивченко 2012, 28—29.	Заповнення підбою
6	2013	176	Ольвія, середина V ст. до н. е., дельфін	24,0 × 7,0	1,37	Гумус	2 : 2	Ивченко 2013, с. 7	
7		196	Ольвія, близько. 250—230 рр. до н. е.	d. 22,0	6,55	Супісок	3 : 17	Анохин 1989, № 252; Ивченко 2013, с. 13	
8		602	Істрія, близько 400—380 рр. до н. е.	d. 10,0	0,95	Ямне 13/13 ½ IV ст. до н. е.	4 : 1	Ивченко 2013, с. 44—45.	У ногах
9		624	Ольвія, близько 300—280 рр. до н. е.	d. 20,0	5,95	Підбійне 13/14 в дромосі склепу 13/2 ½ II ст. н. е.	3 : 16	Ивченко 2013, с. 47, 50	У правому кулаку
10		679	Ольвія, близько 180—170 рр. до н. е.	d. 13,0	3,73	Гумус	3 : 18	Ивченко 2013, с. 7	
11		682	Ольвія, початок — середина V ст. до н. е., дельфін	29,0 × 9,0	1,32	Яма 13/5, насип біля ровику	2 : 1	Ивченко 2013, с. 22	
12		691	Ольвія, близько 85—86 рр. н. е., надкарбуванням близько 98—161 рр. н. е., дуподій	d. 25,0	6,03	Підбійне 13/14 в дромосі склепу 13/2 ½ II ст. н. е.	3 : 31	Ивченко 2013, с. 47, 50.	У ногах похованого в складі комплексного наміста
13	2014	52	Ольвія, початок 50-х рр. н. е. з надкарбуванням «кадуцей»	d. 18,0	3,83	Підбійне 14/2 в дромосі склепу 14/1 кінця I — початку II ст. н. е.	3 : 24	Ивченко 2014, с. 15—16	Біля правої кисті
14		90	Ольвія, ассарій, початок 50-х рр. н. е.	d. 18,0	4,28	Грунтовий склеп 14/3 I—II ст. н. е.	3 : 27	Ивченко 2014, с. 31, 33	Під лівою кистю лівого кістяка
15		120	Ольвія, ассарій, початок 50-х рр. н. е.	d. 17,0—16,0	4,22	Грунтовий склеп 14/1 кінець I — початок II ст. н. е.	3 : 26	Ивченко 2014, с. 13	На рівні дна камери
16		151	Ольвія, початок 50-х рр. н. е. з надкарбуванням «кадуцей»	d. 17,0	2,72	Підйомний матеріал	3 : 25	Ивченко 2014, с. 37	
17		152	Ольвія, середина V ст. до н. е., дельфін	29,0 × 7,0	1,72		2 : 8		
18		153	Ольвія, дельфін	15,0 × 1,1	1,09		2 : 11		Фрагментований, енгліфний, літера «А»

№	Рік	Інв. №	Місце, дата карбування, номінал	Розмір, мм	Вага, г	Контекст знахідки	Рисунок	Посилання	Примітки
19	2015	33	Ольвія, середина V ст. до н. е., дельфін	28,0 × 8,0	1,40	Підбійне 15/1 середини — 2/2	2 : 13	Ивченко 2015, с. 8	Фрагментований (хвіст відсутній)
20		34	Ольвія, дельфін	24,0 × 6,0	1,35	IV ст. до н. е., заповнення вхідної ями, рівень дна	2 : 5		Фрагментований (рило відсутнє)
21		35	Ольвія, середина V ст. до н. е., дельфін	3,2 × 0,9	1,85		2 : 3		
22		48	Ольвія, 330—300 рр. до н. е.	d. 9,0	0,73	Підйомний матеріал	3 : 14	Ивченко 2015, с. 35	
23		49	Ольвія, 50—51 рр. н. е., ассарій	d. 18,0	3,22		3 : 23		
24		161	Ольвія, 360—350 рр. до н. е., дихалк	d. 18,0	4,46	Підбійне 15/7Б 4/4 — межі IV—III ст. до н. е.	3 : 6	Ивченко А 2015, с. 17—18.	У лівому кулаку
25		177	Ольвія, 360—350 рр. до н. е., дихалк	d. 18,0	3,35	Підбійне 15/7А 4/4 — межі IV—III ст. до н. е.	3 : 7	Ивченко 2015, с. 15—16.	На краю відбитки в домовині, справа від кістяка
26		182	Ольвія, 180—170 рр. до н. е.	d. 19,0—17,0	6,32	Ямне 15/12	3 : 19	Ивченко 2015, с. 33.	Зруйноване
27	2016	17	Ольвія, 1/4 — середина V в. до н. е., дельфін	27,2 × 10 × 3	1,42	Супісок	2 : 12	Анохин 1989, № 45; Ивченко 2016а, с. 7, 9	Фрагментований (відсутній хвіст)
28		35	Ольвія, близько 380—360 рр. до н. е., дихалк	d. 1,4 (зберіг.)	1,84		3 : 1		У поганому стані
29		100	Ольвія, близько 380—360 рр. до н. е., дихалк	d. 1,8	4,18		3 : 2		
30	2017	68	Ольвія, дрібний, середина V ст. до н. е., дельфін	15,6 × 6,0 × 2,0	0,73	Грунтовий склеп 17/1 2/2 I — початку II ст. н. е., заповнення дромосу	2 : 9	Ивченко 2017, с. 11	
31		81	Ольвія, 380—360 рр. до н. е., халк	d. 12,0	1,93	Дерн, гумус	3 : 5	Анохин 1989, № 58; Ивченко 2017, с. 6; Карышковский 1988, рис. 12, 12.	
32		82	Македонія, 300—250 рр. до н. е.	d. 15,0	4,05		4 : 2		
33		104	Ольвія, початок — середина V ст. до н. е., дельфін	25,0 × 8,0 × 2,0	0,88		2 : 6		
34		160	Ольвія, початок 50-х рр. н. е., ассарій	d. 18,0	3,23	Грунтовий склеп 17/1 2/2 I — початку II ст. н. е., рівень дна	3 : 28	Анохин 1989, № 345—346; Ивченко 2017, с. 15—16.	Поганої збереженості
35		177	Ольвія, 50—51 рр. н. е., ассарій	d. 19,0	5,05	Грунтовий склеп 17/1 2/2 I — початку II ст. н. е., камера склепу, кістяк 2 (окремі кістки)	3 : 29		
36		178	Ольвія, початок — середина V ст. до н. е., дельфін	19,0 × 6,0 × 1,2	0,73	Ямне 17/7 V—IV ст. до н. е.	2 : 7	Ивченко 2017, с. 25.	У заповненні біля ножа
37		204	Ольвія, 380—360 рр. до н. е., дихалк	d. 19,0	4,62	Супісок	3 : 3	Ивченко 2017, с. 7.	
38		230	Ольвія, 360—350 рр. до н. е.	d. 18,0	5,01	Підйомний матеріал	3 : 8	Анохин 1989, № 60; Ивченко 2017, с. 40.	

39	2018	117	Ольвія, 180—170 рр. до н. е.	d. 17,7	6,81	Тризна 18/5 2/4 — ¾ II ст. до н. е.	3 : 20	Анохин 1989, № 305; Буй-ських, Івченко 2018, с. 25.	
40		131	Ольвія, 180—170 рр. до н. е.	d. 19,0	9,44	Насип гумусований	3 : 21	Анохин 1989, № 304; Буй-ських, Івченко 2018, с. 7.	
41		164	Ольвія, близько 438—410 рр. до н. е., дельфін	14,0 × 10,0 × 0,2	1,17	Грунтовий склеп 18/15, елінізм чи римський час, сучасний грабіжницький хід до камери	2 : 10	Анохин 1989, № 22; Буй-ських, Івченко 2018, с. 18.	Фрагментований, енгліфічний, «АРХО»
42		202	Ольвія, близько. 360—350 рр. до н. е.	d. 18,0	5,14	Ямне 18/8 2/2 IV ст. до н. е.	3 : 9	Анохин 1989, № 60; Буй-ських, Івченко 2018, с. 21—22.	На грудині зліва
43		227	Ольвія, «близько 438—410 рр. до н. е., дельфін	28,0 × 10,0 × 2,2	2,73	Підйомний матеріал	2 : 15	Анохин 1989, № 21, 23; Буйських, Івченко 2018, с. 32.	Енгліфічний «АРХО»
44		228	Ольвія, середина — кінець V ст. до н. е., дельфін	27,0 × 6,0 × 1,7	1,44		2 : 14		Енгліфічний «ОУ»
45	2019	68	Ольвія, кінець V — початок IV ст. до н. е., дельфін	19,1 × 6,4 × 2,5	0,93	Ямне (?) 19/3, римського часу (?)	2 : 4	Буйських, Івченко 2019, с. 21—22; Харко 1964, табл. IV.	Верхня частина заповнення
46		125	Ольвія, 330—300 рр. до н. е.	8,5 × 7,9 × 2,5	0,68	Супісок	3 : 13	Анохин 1989, №№ 113, 114, с. 107, табл. X; Буй-ських, Івченко 2019, с. 9	
47		160	Македонія, Амфіполіос, близько 300—250 рр. до н. е., тетробол	17,8 × 16,8 × 2,5	3,43	Гумус	4 : 3	Анохин 1989, № 336, с. 112, табл. XX; Буйських, Івченко 2019, с. 7; Карышковский 1988, с. 85, рис. 12, 12; Seag 1978, V.1, N. 1387, p. 142.	
48		161	Ольвія, близько 90—80 рр. до н. е.	13,0 × 11,7 × 2,5	2,15		3 : 22		
49		201	Ольвія, близько 380—360 рр. до н. е., триобол (халк)	14,3 × 13,5 × 3,0	2,4	Насип гумусований	3 : 4	Анохин 2011, №№ 215, 216, с. 44—45; Буйських, Івченко 2019, с. 12.	
50	2020	131	Ольвія, дельфін	10,4 × 8,7	0,92	Поховання (?) 20/8	2 : 16	—	Фрагментований, об'єкт законсервованій
51		144	Ольвія, близько 310—280 рр. до н. е., «борисфен», 2 випуск	22,0	9,12	Підбійне 20/5 кінеш IV — ½ III ст. до н. е.	3 : 10	Анохин 2011, с. 60—61, № 313	Біла правої руки

Розташування монет у межах поховального об'єкта не уніфіковане. Часто трапляється, але не переважає їх положення в руці (неважливо — правій чи лівій). Усі інші випадки індивідуальні. У поховальних та поминальних обрядах припускалося використання монети, що вже не була в активному вжитку. Приклади цього: розподіл знахідок у шарах розкопу, три дельфіни у вхідній

ямі підбійного поховання 15/1, дві різночасові монети в похованні 13/14. Окремі монети, близькі за часом випуску до часу поховання, можливо, ще за життя померлого слугували оберегами (монета у складі намиста поховання 13/14).

Основні дані щодо монет, знайдених на розкопі «Орієнт» некрополя Ольвії, наведені у таблиці (табл. 1).

Анохин, В. А. 1984. «Борисфены» и их место в монетной системе Ольвии. *Античная культура Северного Причерноморья. Сборник научных трудов*. Киев: «Наукова думка», с. 3-35.

Анохин, В. А. 1989. *Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья*. Київ: «Наукова думка».

Анохин, В. А. 2011. *Античные монеты Северного Причерноморья. Каталог*. Киев: ИД «Стилос».

Бертье-Делагард, А. Л. 1911. Относительная стоимость монетных металлов на Боспоре и Борисфене в пол. IV в. до н. э. Ред.: Орешников, А. В. *Нумизматический сборник*, I. Москва: Издание Московского нумизматического общества, с. 1-100.

Бертье-Делагард, А. Л. 1913. Материалы для весовых исследований Сарматии и Тавриды. Ред.: Орешников, А. В. *Нумизматический сборник*, II. Москва: Издание Московского нумизматического общества, с. 4-134.

Буйских, А. В. 2013. *Архаическая расписная керамика из Ольвии*. Київ: «Стародавній світ».

Буйских, А. В., Ивченко, А. В. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2018 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2018/б. н.

Буйских, А. В., Ивченко, А. В. 2019. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2019 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2019/б. н.

Гилевич, А. М. 1972. Клад «ассов» из Ольвии. *Нумизматика и эпиграфика*, X. Москва: «Наука», с. 74-78.

Загинайло, А. Г. 1974. К вопросу о монетно-весовых системах античных городов Западного и Северо-западного Причерноморья в V—IV вв. до н. э. *Нумизматика и эпиграфика*, XI. Москва: «Наука», с. 48-61.

Зограф, А. Н. 1951. Античные монеты. Отв. ред. Граков, Б. Н.: *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва; Ленинград.

Ивченко, А. В. 2010. *Отчет о раскопках и разведках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2010 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2010/б. н.

Ивченко, А. В. 2011. *Отчет о раскопках на территории предместья и некрополя Ольвии в 2011 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2011/15.

Ивченко, А. В. 2012. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2012 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2012/116.

Ивченко, А. В. 2013. *Отчет о раскопках на территории некрополя и предместья Ольвии в 2013 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2013/21.

Ивченко, А. В. 2014. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2014/39-40.

Ивченко, А. В. 2015. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2015 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2015/б. н.

Ивченко, А. В. 2016а. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2016 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2016/34.

Ивченко, А. В. 2016б. Погребение с «кладом» дельфинов на некрополе Ольвии. *Стародавнє Причорномор'я*, XI. Одеса: Одеський національний університет, с. 212-216.

Ивченко, А. В. 2017. *Отчет о раскопках на территории некрополя Ольвии в 2017 г.* Науковий архів ІА НАН України, ф. е. 2017/б. н.

Карышковский, П. О. 1988. *Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-Западного Причерноморья в античную эпоху*. Киев.

Карышковский, П. О. 2003. *Монетное дело и денежное обращение Ольвии (VI в. до н. э. — IV в. н. э.)*. Одесса.

Козуб, Ю. І. 1974. *Некрополь Ольвії V-IV ст. до н.е.* Київ: Наукова думка.

Коршенко, А. Н. 2001. Дельфины Ольвии. *Монета coin. Международный нумизматический альманах*. 8. Вологда: из-во «МДК», с. 71-123.

Лапин, В. В. 1971. Групповая находка ольвийских «дельфинов» на Березани. *Матеріали з археології Північного Причорномор'я*, 7. Одеса: Маяк, с. 42-51.

Лимберис, Н. Ю., Марченко, К. К. 2014. Палестрит из окрестностей Фанагории. *Погребальная культура Боспорского царства*. Санкт-Петербург, с. 103-113.

Монахов, С. Ю. 2003. *Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров экспортеров в керамической таре. Каталог-определитель*. Москва-Саратов.

Нечитайло, В. В. 2000. *Каталог античных монет Ольвии*. Киев.

Папанова, В. А. 2000. Чернолаковая керамика из семейно-родового участка некрополя Ольвии. *Старожитності Степового Причорномор'я і Криму*. Запоріжжя, VIII, с. 194-216.

Парович-Пешикан, М. 1974. *Некрополь Ольвии эллинистического времени*. Киев: Наукова думка.

Рогов, Е. Я., Тункина, И. В. 1998. Чернолаковая и расписная керамика из некрополя Панское I. *Археологические вестн.* Санкт-Петербург, 5, с. 159-175.

Скуднова, В. М. 1988. *Архаический некрополь Ольвии. Публикация одной коллекции*. Ленинград.

Снитко, І. О. 2015. *Давньогрецькі некрополі хори Ольвії VI—III ст. до н.е.* Київ: Видавець Олег Філюк.

Станиславский, И. М. 2003. *Античные монеты Северного Причерноморья VI—I вв. до н. э.* Москва.

Фролова, Н. А., Абрамзон, М. Г. 2005. *Монеты Ольвии в собрании Государственного Исторического музея. Каталог*. Москва: «Росспэн».

Харко, Л. И. 1964. Монеты из раскопок Ольвии 1946—1947 гг. *Ольвия. Теменос и Агора*. Москва; Ленинград: «Наука», с. 321-379.

Bon Anne-Marie, Bon Antoine. 1957. *Les Timbres Amphoroïques de Thasos*. Paris.

Sear, R. David. 1978. *Greek Coins and Their Values*. London.

Sparkes, B. A., Talcott, I. 1970. The Black and Plain Pottery of 6-4 centuries. *The Athenian Agora*, XII. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

Надійшла 16.03.2021

МОНЕТЫ РАСКОПА «ОРИЕНТ» НЕКРОПОЛЯ ОЛЬВИИ

Работы на раскопе «Ориент» некрополя Ольвии проводятся в течении одиннадцати лет. За это время здесь было найдено 100 монет в 47 различных контекстах, 97 из них были четко определены. Относительно небольшое количество нумизматических находок и археологических контекстов позволило провести подробный анализ взаимосвязей между ними.

Были получены следующие выводы.

1. На этой территории монеты в погребально-поминальных обрядах использовались на протяжении всего времени существования здесь некрополя (середина VI в. до н. э. — конец II в. н. э.). Состав монет по датам выпуска в основном соответствует основным этапам ольвийской чеканки.

2. Более ранний тип монеты (литые дельфины) и более поздний (круглые чеканные) фиксируются приблизительно в одинаковом количестве в разных слоях раскопа. Основные слои раскопа формировались, главным образом, естественным путем. Такая ситуация дает возможность предполагать достаточно активное использование монеты именно в поминальных обрядах.

3. Монеты *in situ* зафиксированы лишь в четырех типах погребальных сооружений. Время сооружения погребальных объектов, в которых монеты были зафиксированы *in situ*, четко разделяется на два периода: середина V в. до н. э. — начало III в. до н. э. и вторая половина I—II вв. н. э. В каждом периоде монеты клались в могилу независимо от даты погребения, типа погребальной конструкции, возраста и пола покойного.

4. Расположение монет в границах погребального объекта не унифицировано. Часто встречается, но не преобладает их положение в руке (не важно, правой или левой). Все остальные случаи индивидуальны. В погребально-поминальных обрядах допускалось использование монеты, которая уже не была в активном обращении. Некоторые монеты, близкие по дате выпуска дате погребения, еще при жизни покойного служили ему в качестве «оберегов».

К л ю ч е в ы е с л о в а: нумизматика, дельфины, монеты, типы погребальных сооружений, грунтовые склепы.

Andrii V. Ivchenko

Junior Research Fellow of the Classical Archaeology Department, the Institute of Archaeology,
the National Academy of Science of Ukraine, ORCID 0000-0003-1357-310X, comandor_a@ukr.net

COINS FROM THE “ORIENT” EXCAVATION SITE OF THE OLBIAN NECROPOLIS

Research on the “Orient” excavation site of the Olbian necropolis has been conducting for eleven years. During this time, 100 coins were found here in 47 different contexts, and 97 of them were clearly identified. The relatively small number of numismatic finds and archaeological contexts allowed a detailed analysis of the relationship between them.

The following conclusions were obtained.

1. On this territory, coins were used in funeral and memorial rites throughout the entire existence of the necropolis here (the middle of the 6th century BC — the end of the 2nd century AD). The composition of the coins by the dates of issue basically corresponds to the main stages of the Olbian coinage.

2. An earlier type of coin (casted dolphin-shaped) and a later type (round minted) are fixated in approximately the same number in different layers of the excavation. The main layers of the excavation were formed mainly in a natural way. This situation makes it possible to assume a fairly active usage of the coin precisely in memorial rites.

3. Coins *in situ* have been found in only four types of burial structures. The time of construction of the burial objects in which the coins were found *in situ* is clearly divided into two periods: the middle of the 5th — beginning of the 3rd centuries BC and the second half of the 1st—2nd centuries AD. In each period, coins were placed in the grave regardless of the date of burial, the type of burial structure, age and gender of the deceased.

4. The location of the coins within the boundaries of the burial object is not unified. Often found, but not predominantly, their position in the hand (it does not matter, right or left). All other cases are individual. In funeral and memorial rites, it was allowed using a coin that was no longer in active circulation. Some coins, close in date of issue to the date of burial, even during the life of the deceased served him as «amulets».

K e y w o r d s: numismatics, dolphin-shaped coins, coins, types of burial structures, ground crypts.

References

- Anokhin, V. A. 1984. ‘Borisfeny’ i ikh mesto v monetnoi sisteme Olvii. *Antichnaia kultura Severnogo Prichernomoria. Sbornik nauchnykh trudov*. Kyiv: Naukova dumka, p. 3-35.
- Anokhin, V. A. 1989. *Monety antichnykh gorodov Severo-Zapadnogo Prichernomoriia*. Kyiv: Naukova dumka.
- Anokhin, V. A. 2011. *Antichnye monety Severnogo Prichernomoria. Katalog*. Kyiv: Izdatelskii dom ‘Stilos’.
- Bertie-Delagard, A. L. 1911. Otnositelnaia stoimost monetnykh metallov na Bospore i Borisfene v pol. IV v. do n. e. *Numizmaticheskii sbornik*. Moskva: Izdanie Moskovskogo numizmaticheskogo obshchestva, I, p. 1-100.

- Bertie-Delagard, A. L. 1913. Materialy dlia vesovykh issledovaniï Sarmatii i Tavridy. Moskva: Izdanie Moskovskogo numizmaticheskogo obshchestva, II, p. 4-134.
- Buiskikh, A. V. 2013. *Arkhaicheskaia raspisnaia keramika iz Olvii*. Kyiv: Starodavniï svit.
- Buiskikh, A. V., Ivchenko, A. V. 2018. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2018 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e. 2018/b. n.
- Buiskikh, A. V., Ivchenko, A. V. 2019. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2019 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e. 2019/b. n.
- Gilevich, A. M. 1972. Klad 'assov' iz Olvii. *Numizmatika i epigrafika*. Moskva: Nauka, X, p. 74-78.
- Zagainailo, A. G. 1974. K voprosu o monetno-vesovykh sistemakh antichnykh gorodov Zapadnogo i Severo-Zapadnogo Prichernomoria v V-IV vv. do n. e. *Numizmatika i epigrafika*. Moskva: Nauka, XI, p. 48-61.
- Zograf, A. N. 1951. *Antichnye monety*. Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR. Moskva; Leningrad.
- Ivchenko, A. V. 2010. *Otchet o raskopkakh i razvedkakh na territorii predmestia i nekropolia Olvii v 2010 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. e., 2010/b. n.
- Ivchenko, A. V. 2011. *Otchet o raskopkakh na territorii predmestia i nekropolia Olvii v 2011 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 2011/15.
- Ivchenko, A. V. 2012. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2012 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 2012/11b.
- Ivchenko, A. V. 2013. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia i predmestia Olvii v 2013 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 2013/21.
- Ivchenko, A. V. 2014. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e., 2014/b. n.
- Ivchenko, A. V. 2015. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2015 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e. 2015/b. n.
- Ivchenko, A. V. 2016a. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2016 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e. 2016/34.
- Ivchenko, A. V. 2016b. Pogrebenie s 'kladom' delfinov na nekropole Olvii. *Starodavne Prychornomoria*. Odesa: Odeskii natsionalnyi universitet, XI, p. 212-216.
- Ivchenko, A. V. 2017. *Otchet o raskopkakh na territorii nekropolia Olvii v 2017 g.* Naukovyi arkhiv IA NAN Ukrainy, f. e. 2017/b. n.
- Karyshkovskii, P. O. 1988. *Monety Olvii. Ocherk denezhnogo obrashchenia Severo-Zapadnogo Prichernomoria v antichnuu epohu*. Kyiv.
- Karyshkovskii, P. O. 2003. *Monetnoe delo i denezhnoe obrashchenie Olvii (VI v. do n. e. - IV v. n. e.)*. Odessa.
- Kozub, Yu. I. 1974. *Nekropol Olviyi V-IV st. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.
- Korshenko, A. N. 2001. Delfiny Olvii. *Coin. Mezhdunarodnyi numizmaticheskii almanakh*. Vologda: izdatelstvo MDK, 8, p. 71-123.
- Lapin, V. V. 1971. Gruppovaiia nakhodka olviiskikh 'delfinov' na Berezani. *Materialy z arkheologii Pivnichnogo Prychornomoria*. Odessa: Maiak, 7, p. 42-51/
- Limberis, N. Yu., Marchenko, K. K. 2014. Palesterit iz okrestnostei Fanagorii. *Pogrebalnaia kultura Bosporskogo tsarstva*. Sankt-Peterburg, p. 103-113.
- Monakhov, S. Yu. 2003. *Grecheskie amfory v Prichernomorie. Tipologia amfor vedushchikh tsentrov eksporterov v keramicheskoi tare. Katalog-opredelitel*. Moskva; Saratov.
- Nechitailo, V. V. 2000. *Katalog antichnykh monet Olvii*. Kyiv.
- Papanova, V. A. 2000. Chernolakovaia keramika iz semeino-rodovogo uchastka nekropolia Olvii. *Starozhitnosti Stepovogo Prychornomoria i Krymu*. Zaporizhzhia, VIII, p. 194-216.
- Parovich-Peshikan, M. 1974. *Nekropol Olvii ellinisticheskogo vremeni*. Kyiv: Naukova dumka.
- Rogov, E. Ya., Tunkina, I. V. 1998. Chernolakovaia i raspisnaia keramika iz nekropolia Panskoe I. *Arkheologicheskie vesti*. Sankt-Peterburg, 5, p. 159-175/
- Skudnova, V. M. 1988. *Arkhaicheskii nekropol Olvii. Publikatsia odnoi kollektsii*. Leningrad.
- Snytko, I. O. 2015. *Davnogretskaia nekropoli khory Olvii VI-III st. do n. e.* Kyiv: vydavets Oleg Filiuk.
- Stanislavskii, I. M. 2003. *Antichnye monety Severnogo Prichernomoria VI-I vv. do n. e.* Moskva.
- Frolova, N. A., Abramzon, M. G. 2005. *Monety Olvii v sobranii Gosudarstvennogo Istoricheskogo muzeia. Katalog*. Moskva: Rosspen.
- Kharko, L. I. 1964. Monety iz raskopok Olvii 1946-1947 gg. *Olvia. Temenos I Agora*. Moskva; Leningrad: Nauka, p. 321-379.
- Bon Anne-Marie, Bon Antoine. 1957. *Les Timbres Amphoriques de Thasos*. Paris.
- Sear, R. David. 1978. *Greek Coins and Their Values*. London.
- Sparkes, B. A., Talcott, I. 1970. The Black and Plain Pottery of 6-4th centuries. *The Athenian Agora*, XII. Princeton, New Jersey: The American School of Classical Studies at Athens.

© Р. О. Козленко * 2021

МАРМУРОВИЙ БЮСТ МІТРИ-ТАВРОКТОНА З ОЛЬВІЇ

У науковий обіг уводиться мармуровий бюст Мітри-Тавроктона з розкопок ділянки Р-25 у Верхньому місті Ольвії. Наявність якісно виконаної скульптури Мітри та інших вотивних рельєфів із розкопок Ольвії може свідчити на користь існування мітреума — святилища, пов'язаного з перебуванням у місті римської залоги в другій половині II — першій половині III ст. н. е.

К л ю ч о в і с л о в а: релігія, культ, святилище, Мітра, римська залога, Ольвія.

Рельєфні мармурові зображення римського часу — рідкісна категорія знахідок для Ольвії. Кожна з них становить значний інтерес з погляду скульптурного мистецтва й археологічного контексту їх виявлення. Особливо це стосується таких виробів, як вотивні рельєфи із зображеннями Мітри-Тавроктона та Фракійського вершника, оскільки вони пов'язані з римською військовою присутністю, вивчення якої є актуальною проблемою в дослідженні Ольвії.

Мітра — багатофункціональний сонячний Бог іранського походження — на початку нової ери був запозичений та адаптований римлянами в ролі найвищого божества таємних містерій¹. Він уособлював космократора й творця людства. Однією з його іпостасей був Мітра-Тавроктон, який, приносячи в жертву бика, дарував світло та життя світові. Тавроктонія — з іконографією принесення сакральної жертви тварини в оточенні зодіакальних знаків і планет та двох геніїв з піднятими й опущеними донизу факелами — символізувала життєвий цикл та могутність божества світла.

* КОЗЛЕНКО Роман Олександрович — кандидат історичних наук, молодший науковий співробітник відділу археології Нижнього Побужжя, НІАЗ «Ольвія» НАН України, ORCID 0000-0001-5602-7796, rknovel@ukr.net

¹ Докладніше про генезу містерій Мітри, місце їх зародження й поширення та вшанування цього божества в римській армії див.: Cumont 1913, р. 1—29, 39—57; Daniels 1975, р. 459—474; Speidel 1980, р. 4—18, 38—45; Najdenova 1989, S. 1397—1422; Clauss 1990; Beck 1998, р. 115—128; 2006, р. 76; Gordon 2009, р. 379—450; Hensen 2013; Chalupa 2016, р. 65—96; Bottez 2018, р. 243—262.

У II—III ст. н. е. культ Мітри, вже як покровителя воїнів, поширився в римській армії (Daniels 1975, р. 459—474), зокрема у військових частинах, що дислокувалися в Дунайських провінціях (Тачева-Хитова 1982, с. 447—450; Najdenova 1989, S. 1397—1422; Królczyk 2009, S. 167—168; Hensen 2013, S. 124; Bottez 2018, р. 243—262), звідки у складі римських вексилцій він потрапив до античних центрів Північного Причорномор'я (Blawatsky, Kochelenko 1966, р. 6—22; Krapivina 1997, р. 80—82; Зубарь 1998, с. 100).

Із перебуванням в Ольвії стаціонарної римської залоги пов'язана серія вотивних плиток із зображеннями Мітри-Тавроктона (Ростовцев 1911, с. 17—18, рис. 17—18; Blawatsky, Kochelenko 1966, р. 32—34; Крapiвина 1994, с. 168—171; Krapivina 1997, р. 80—90). Його вшанування в місті зафіксовано знахідками фрагментів від декількох рельєфів (рис. 1).

У 2010 р. при розкопках на цитаделі Ольвії на ділянці Р-25, в ямі II—III ст. н. е. було знайдено мармуровий бюст Мітри (Крapiвина, Буйських, Кузьмишев 2011, с. 44) розміром 15,8 × 16 см (рис. 2)². Із фронтального боку, на голові, знизу та по боках скульптури наявні круглі заглиблення діаметром 0,05—0,06 см та глибиною 2,2 см, призначені, очевидно, для кріплень³. У бокових отворах міститься іржа від залізних стрижнів. Зворотний бік погруддя оброблено траянкою, нижня частина — відшліфована. Вдягнутий у фригійський ковпак і задрapірований у плащ, застібнутий на лівому плечі круглою фібулою, Мітра зображений із довгими локонами. Великі мигдалеподібні очі та м'які риси обличчя підкреслюють молодість божества. Голова округлої форми повернута

² Інв. номер О-2010/Р-25/3693. Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ. Муз. номер АМ № 3507/11312. Розкопки В. В. Крapiвиною та А. В. Буйських.

³ Отвори для металевих кріплень, які могли фіксувати корону з променями, містила скульптура Мітри з Південної Німеччини (Alexandrescu, Topoleanu 2019, р. 185).

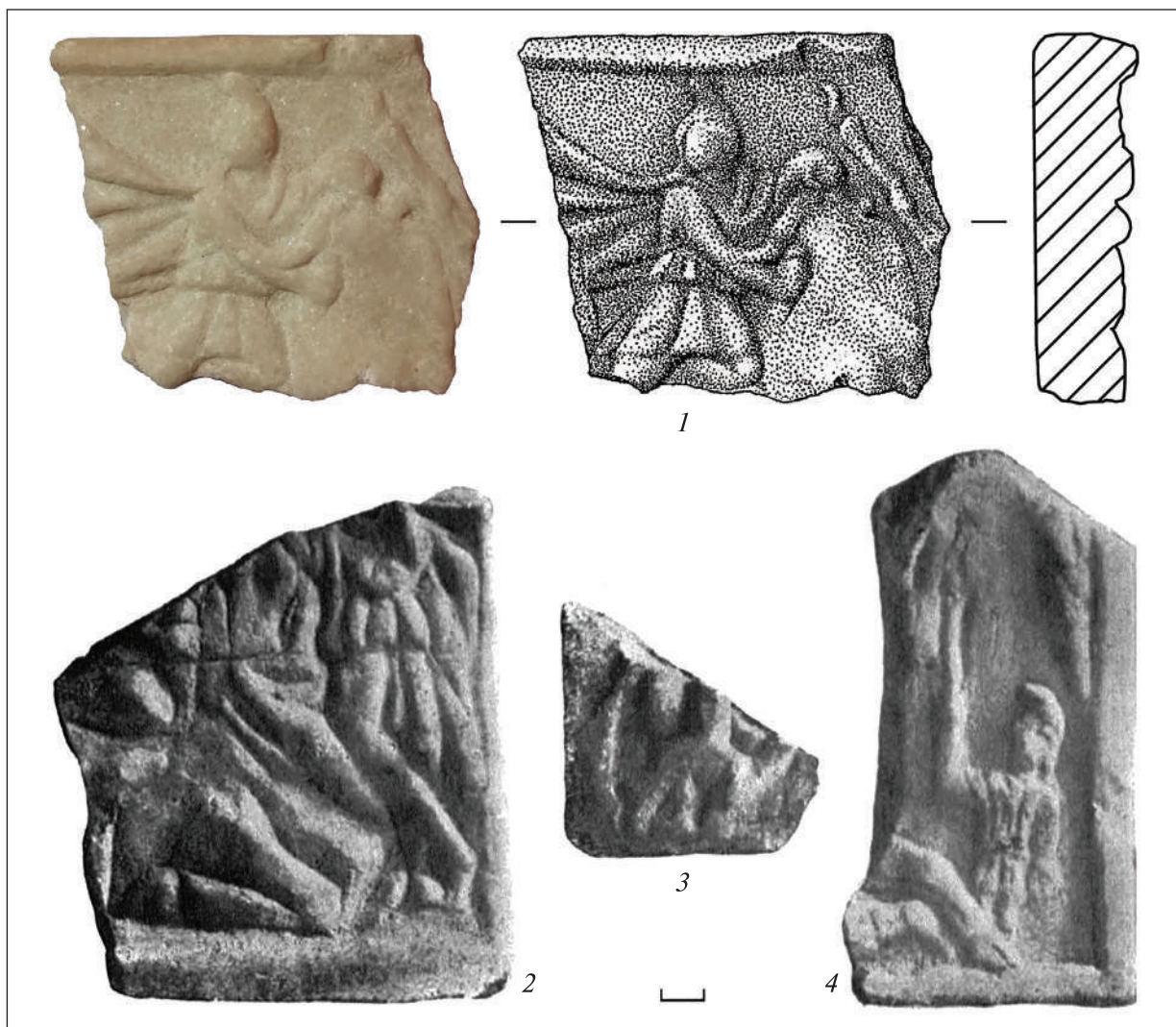

Рис. 1. Мармурові вотивні рельєфи із зображенням Мітри-Тавроктон з Ольвії: 1 — фото (за Р. О. Козленком), маляр (за В. В. Крапівіною); 2—4 — за М. І. Ростовцевим

Fig. 1. Marble votive reliefs with Mithras Tauroctone from Olbia: 1 — photo (after R. O. Kozlenko), drawing (after V. V. Krapivina); 2—4 — after M. I. Rostovtzev

під невеликим кутом управо. Погляд звернений догори в очікуванні знаку для принесення жертви.

Нахил та розворот голови бюсту характерний для скульптурних зображень Мітри-Тавроктон (напр.: CIMRM 76, 164, 172—174, 310, 370, 531, 584, 592, 596, 605, 657, 771; Toynbee 1986, p. 7; Adrych et al. 2017, fig. 1.1—1.2). Виготовлений з білого мармуру⁴, він

⁴ Білий мармур вважається проконеським. Про скульптурні майстерні, які виникали в місцях дислокацій римських військ у Нижній Мезії та в яких виготовлялися скульптури Мітри, і центри постачання до них мармуру див.: Alexandrescu-Vianu 2007, p. 55—60; 2008—2009, p. 53—80. Згідно з висновками О. М. Щеглова, рельєфи з зображенням Мітри-Тавроктон з Херсонеса виготовлено з мармуру того самого сорту, що й вотивні плити з Хараксу та Ольвії (Щеглов 1969, с. 153).

може бути частиною скульптури, на якій Мітра-Тавроктон в оточенні тварин та геніїв із факелами заколює бика. Чудовий зразок римського скульптурного мистецтва, таке зображення Мітри в Північному Причорномор'ї трапляється вперше і має аналоги серед скульптур Мітри — щоправда, не завжди виконаних настільки реалістично — у храмах-мітреумах європейських та малоазійських провінцій Римської імперії.

У Північному Причорномор'ї мармурова голова Мітри II—III ст. н. е. походить із Херсонеса (Saprykin 1995, p. 324—333). Вона має аналоги з розкопок римської фортеці Ескус на Дунаї та пов'язана з перебуванням у місті римських військових загонів, зокрема підрозділів V Македонського легіону, який базувався в цьому таборі.

Рис. 2. Мармуровий бюст Мітри-Тавроктон з розкопок ділянки Р-25 в Ольвії (за Р. О. Козленком)

Fig. 2. Marble bust of Mithras Tauroctone from excavations at the "R-25" sector in Olbia (after R. O. Kozlenko)

Разом із погруддям Мітри в Ольвії була знайдена мармурова голова Аполлона розміром 20×17 см⁵. Оскільки синкретичний культ Мітри тісно пов'язаний з Аполлоном, Солом та Геліосом (CIMRM 30, 32, 53, 167, 170, 422, 546, 803, 890; Cumont 1913, p. 133, 139; Rostovtseff 1923, p. 393—394, 405; Beck 2006, p. 222—226, 230; Adrych et al. 2017, p. 98, 128—133; Bottez 2018, p. 254—255; Alexandrescu, Topoleanu 2019, p. 185), обидві скульптури могли походити з одного святилища. Ушанування Аполлона в римській армії засвідчено епіграфічними пам'ятками (напр.: CIL VII 218; AE 1978, 0555; 1985, 0738, 0751; ILD 482; Александров 2010, с. 250—251, 279—283), зокрема у фортеці I Італійського легіону йому встановлювали статуї (Łajtar 2015, p. 277—281). У римський період в Ольвії існував храм Аполлона Простата (IOSPE I² 98), який міг розташовуватися у Верхньому місті (Крыжицкий 1985, с. 162).

За часів імператора Севера Олександра ольвіюполіт із римським громадянством Аврелій Юліан за власний рахунок побудував в Ольвії храм, присвячений Серапісу, Ісіді, Асклепію, Гігеї та Посейдонові (IOSPE I² 184) — божествам, які шанувалися в римському військовому середовищі Дунайських провінцій (Иванов, Атанасов, Доневиц 2006, с. 164—165; Królczyk 2009, S. 165). У зв'язку з цим може отримувати пояснення знахідка в Ольвії мармурової голови Серапіса (ОАК за 1913—1915 гг., с. 49—50, рис. 78). Скульптури цього божества знаходили в мітреумах (CIMRM 479, 783, 818; Shepherd 1998, p. 107), а його бюсти містяться на деяких рельєфах із зображенням Мітри (CIMRM 693).

Разом із бюстом Мітри та мармуровою головою в ямі були знайдені: людські кістки, зокрема частини черепа чоловіка віком близько 40 років зі слідами травм від ножа, велика кількість цегли та черепиці з лініями проведеними пальцями та відбитком лапи тварини, бронзові цвяхи з римського військового взуття, а також червонолаковий скляний посуд і фрагменти амфор II—III ст. н. е. (Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 44, табл. 254). Крім того, в ямі виявлено фрагмент мармурової плити, зворотний бік якої оброблений траянкою, із написом давньогрецькою. У написі йдеться про встановлення цієї плити або якоїсь статуї за рахунок архонтів.

⁵ Інв. номер О-2010/Р-25/3692. Зберігається в Археологічному музеї ІА НАНУ.

На цій самій ділянці у шарах римського часу були знайдені фрагменти мармурових скульптур, архітектурні деталі, плитки та мармуровий вівтар (Крапивина, Буйских, Кузьмищев 2011, с. 11, 16, 18, 45, 50), що може свідчити на користь будівельного перепланування на цитаделі після готського нашестя 269—270 рр. н. е. Унаслідок цього зазначені предмети зі свого первинного місця в святилищі могли опинитися в господарчих ямах та на схилах терас Верхнього міста Ольвії.

Оскільки мармурові скульптури Мітри подекуди знаходять у храмах-мітреумах (CIMRM 91, 335, 344, 435, 542, 771; Shepherd 1998, p. 107—109; Wulfmeier 2004, S. 89—94; Szabó 2013, p. 50), цілком імовірно є походження цього бюсту зі святилища, збудованого солдатами римської залоги в Ольвії. Він міг бути як окремим скульптурним зображенням, що за допомогою металевих кріплень фіксувалося в спеціально призначеній для цього ніші, так і частиною розбірної скульптури Мітри-Тавроктона, елементи якої з'єднувалися між собою за допомогою металевих стрижнів. Прикладом цього може слугувати рука від мармурової статуї з залізним стрижнем, знайдена в мітреумі в Лондоні (CIMRM 818). У деяких вівтарях із мітреумів залізні кріплення спеціально використовувалися для їх складного розташування в ніші святилища з метою створення особливих візуальних ефектів: наприклад, у присвяченому божеству Солу вівтарі, у нещодавно виявленому мітреумі в римському таборі Інвереск у Шотландії (Hunter et al. 2016, p. 119—168).

Із культом Мітри може бути пов'язаний фрагмент теракотової голови у фригійському ковпаку, знайдений на цитаделі Ольвії в ямі середини III ст. н. е. (Буйских и др. 2015, с. 17). Теракоти Мітри-Тавроктона у фригійському ковпаку відомі на території Боспору (Blawatsky, Kochelenko 1966, p. 14—20, fig. 8—10; Сапрыкин 2009, с. 355, рис. 137—138). Пункти дислокацій римських гарнізонів у Північному Причорномор'ї маркують також знахідки теракотових римських воїнів із зображенням Мітри на щитах (Савельєва, Савельєв 2012, с. 43). Уособлення воїнів-шанувальників божества Мітри у коропластиці є традицією, що виникає в Ольвії як наслідок римської військової присутності (Козленко 2020, с. 9). Ці теракоти з підвісними кінцівками могли слугувати вотивами в обрядових діях, пов'язаних із поширенням у сол-

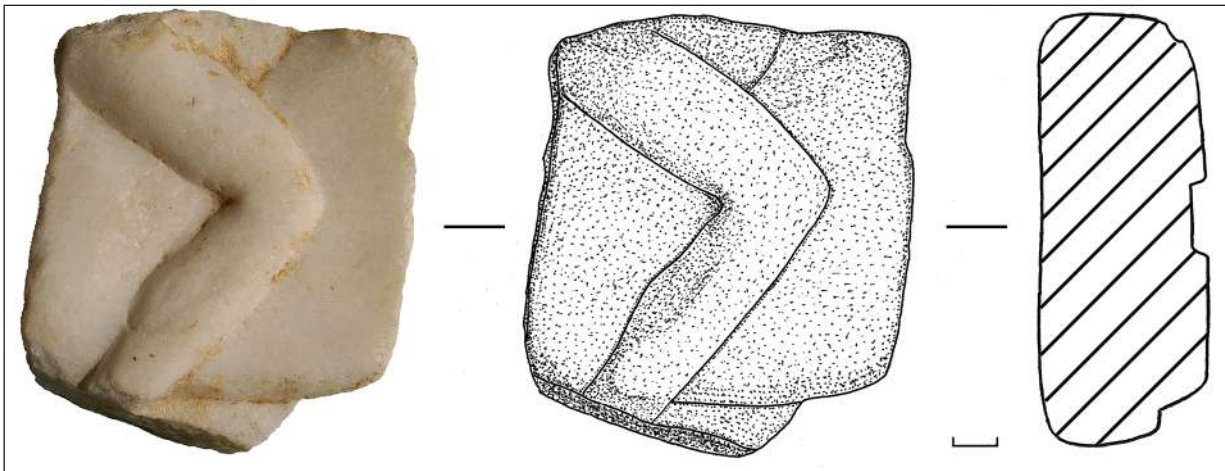

Рис. 3. Мармуровий рельєф із розкопок ділянки Р-25 в Ольвії (за Р. О. Козленком)

Fig. 3. Marble relief from excavations at the "R-25" sector in Olbia (after R. O. Kozlenko)

датському середовищі культу Мітри (Русяева 1992, с. 154)⁶.

На основі аналізу рельєфного кубку з Майнцу із сюжетом мітраїстичної ініціації Г. Хорн виділив сім ступенів посвяти в ієрархії мітраїзму (Horn 1994, S. 21—66). Воїн в обладунках, зображений на щитах римських теракотових солдат з Ольвії, може уособлювати один із початкових ступенів посвяти в містерії Мітри, оскільки «солдат» (*Miles*) — це найменування третьої ініціації в мітраїстичному культі (Cumont 1913, р. 39; Merkelbach 1995, S. 6; Gordon 2001, р. 252; Chalupa 2008, р. 184—185). У релігії Мітри панували космічні начала (Cumont 1913, р. 120—137; Speidel 1980, р. 19—27; Beck 2006, р. 30—40, 153—256; Александров 2013, с. 278—293; Assasi 2016, р. 233—246; Gordon 2017, р. 108—117), тому кола навколо божества на щитах теракот римських воїнів можна сприймати як планети сонячної системи, а півмісяця та сузір'я — як сполучні елементи космологічного сюжету.

Ще однією пам'яткою, яка може бути пов'язана з перебуванням римських військ на теренах Ольвійської держави, є вапняковий рельєф із городища Скелька (Манцевич 1961, с. 11—12). Рельєфи римського часу з зображенням Німф, Гекати, Кібели, Гермеса та інших божеств також відомі з розкопок Ольвії (Манцевич 1961, с. 12—19; Щеглов 1967, с. 255—259) і можуть бути пов'язані з присутністю у складі римської залоги вихідців із Дунайських провінцій. Схожі рельє-

фи із зображенням Діоніса, Гермеса, Вершника, Артеміди та Гекати відомі зі святилища фракійських божеств біля римської фортеці Харакс (Ростовцев 1911, с. 12—15). У цьому аспекті цікаво відзначити, що теракотова герма римського часу у вигляді голови Гермеса була знайдена на цитаделі Ольвії разом із мармуровою базою та фрагментом мармурової плитки (8,0 × 9,5 × 3,5 см) з невисоким рельєфом (Крапивина, Буйських 2007, с. 33—34), на якій зображено зігнуто ногу коня або бика (рис. 3) — тобто нижньою частиною рельєфу з зображенням Фракійського вершника чи Мітри-Тавроктон. Відомо, що культ Мітри був також пов'язаний з Гермесом (CIMRM 32; Adrych et al. 2017, р. 128—133). Цілком імовірно, що фрагмент рельєфу походить від розглянутої скульптури Мітри-Тавроктон, оскільки вони виготовлені з одного сорту мармуру і знайдені на одній ділянці у Верхньому місті Ольвії. Цим може пояснюватися товщина плитки, тому що на ній, власне, міг розташовуватися бюст Мітри-Тавроктон.

До пам'яток фракійського кола, що мають стосунок до римської залоги в Ольвії, належать рельєфи, пов'язані з культом Фракійського вершника (Русяева 1992, с. 152). За час дослідження ольвійського городища виявлено шість фрагментів та одна ціла вотивна плитка з його зображенням. Фрагменти мармурових плиток із рельєфними зображеннями Фракійського вершника походять із розкопок преторію (Ветштейн 1966, с. 14) та з розташованої на північ від преторію споруди, яка асоціюється з офіцерським помешканням (Ветштейн 1971, с. 168). Такі вотивні рельєфи кріпилися на стінах або розташовувалися в нішах святилищ (Gordon 2004, р. 263—264).

⁶ У Північному Причорномор'ї вітварі з посвятами Мітри від імені римських солдат походять із Тіри (Карышковский 1979, с. 87) та Херсонесу (Соломоник 1983, с. 40—41).

Фрагмент від ще однієї мармурової вотивної плити з Ольвії із зображенням дерева життя та змією в його гілках у верхній частині містить текст: *TOPOROBONO* (IOSPE I² 171), який запропоновано читати як: [ex vo]to Poro bono, або [Sanc]to Poro bono — з ім'ям дедиканта на початку напису та інтерпретацією теоніма як грецького Пороса (Иванчик, Фалилеев 2011, с. 135—143). Табличка належить до серії рельєфів із зображенням Фракійського вершника (Русяева 1992, с. 152), датується другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. і пов'язана з перебуванням в Ольвії римської залози.

Один із рельєфів із зображенням Фракійського вершника, знайдений на цитаделі, засвідчив перебування в Ольвії допоміжних військ римської армії, оскільки був присвячений у середині III ст. н. е. солдатами I Кілікійської когорти (Зубарь, Крапивина 2000, с. 239—247). Вотивні плити з зображенням Фракійського вершника відображають релігійні вірування солдатів фракійського та мезійського походження (Rostovtzeff 1923, р. 405—408; Boteva 2005, S. 199—210; Gencheva 2013, р. 44—47)⁷. Їх можна датувати другою половиною II — першою половиною III ст. н. е. — періодом стаціонарного розташування в Ольвії римських військ. Відомо, що римська залага в Ольвії з'явилася в середині II ст. н. е. (SHA. Ant. Pius. IX, 9) і складалася з вексиларії, сформованої з підрозділів I Італійського, V Македонського, XI Клавдієвого легіонів (Ростовцев 1915, с. 7—10; IOSPE I² 322) та Мезійського флоту (Ivantchik, Krapivina 2007, р. 219—242).

Оскільки римські культи не набули широкого розповсюдження серед місцевого населення (Русяева 1992, с. 154, 160), знахідки вотивних рельєфів із зображенням Фракійського вершника та Мітри-Тавроктона в Ольвії слід пов'язувати виключно з воїнами римської залози (Крапивіна 2014, с. 82). Враховуючи наявність в Ольвії теракотових римських воїнів із зображенням Мітри на щитах, вотивних рельєфних плиток, а також мармурового бюсту Мітри, цілком імовірним виглядає будівництво солдатами римської залози святилища фракійських божеств (Ростовцев 1911, с. 17—18; Крапивіна 1997, р. 82; Зубарь 1998, с. 100; Зубарь, Крапивина 2000, с. 243) або окремого мітреума (Ру-

сяева 1992, с. 155)⁸. Останні повсякчас відкривають при розкопках римських військових таборів (напр.: Gillam, MacIvor 1954, р. 176—219; Najdenova 1999, р. 117—120; Hunter et al. 2016, р. 119—168) та в місцях дислокацій римських військ (Rostovtzeff 1934, S. 180—207; Allason-Jones 2004, р. 183—189). Зазвичай це прямокутні в плані приміщення розміром у середньому 12 × 5,0 м, з розташованими навпроти входу вівтарями та скульптурами (напр.: CIMRM 287, 300, 829, 852).

Оскільки мармуровий бюст та всі знахідки вотивних рельєфів із зображеннями Мітри-Тавроктона концентруються на теренах цитаделі, наявність мітреума в Ольвії варто припускати у Верхньому місті⁹. Його місцезнаходження може бути локалізовано на території цитаделі (Крапивіна 2014, с. 82) як в Дура-Европос (Rostovtzeff 1934, S. 180—207) або за межами ольвійського городища (Karasiewicz-Szczypiorski 2018, р. 193), як у Хараксі (Ростовцев 1911, с. 7—9; Зубарь 2000, с. 189—190) або в Новах (Tomas, Lemke 2015, р. 227—247).

На користь існування в Ольвії окремого мітреума може свідчити той факт, що декілька рельєфів із зображеннями Фракійського вершника, які зазвичай розташовувалися в окремих святилищах (Garbsch 1985, Taf. 39; Borisov 2010, р. 21—24; Христов и др. 2013, с. 67—117), були знайдені в межах та навколо штабної будівлі преторію, а не в спеціально призначеному святилищі фракійських божеств.

У Північному Причорномор'ї святилища римських військовослужбовців досліджені біля римської фортеці Харакс (Ростовцев 1911, с. 1—42) та в римському таборі в Балаклаві (Sarnowski, Savelja 2000). Проте на користь існування в античних містах інших храмів, пов'язаних із культовою практикою римських воїнів, свідчить низка знахідок, зокрема:

⁸ Саме з такого святилища могли походити теракоти римських воїнів із підвісними кінцівками.

⁹ На користь існування в Ольвії таких святилищ вказують знахідки фрагментів від мармурового орла римського часу з розкопок у Верхньому місті (Новиченкова, Буйських 2019, с. 359, рис. 2: 2—4). Розміри його окремих частин свідчать про те, що загальна висота скульптури сягала близько півметра. У Північному Причорномор'ї фрагменти від скульптури мармурового орла відомі з розкопок храму Юпітера Доліхена в римському таборі в Балаклаві (Sarnowski, Savelja 2000, S. 77, Taf. 9: 4). Такі вироби поширені в місцях дислокацій римських військ (Rostovtzeff 1952, pl. XXIII, 2; Moga 1974, р. 592, fig. 1; Иванов, Атанасов, Доневиць 2006, табл. III, 2; Gencheva 2013, р. 97, no. 249) і датуються II—III ст. н. е.

⁷ У Північному Причорномор'ї такі плити відомі з розкопок Хараксу (Ростовцев 1911, с. 15), Тіри (Фурманська 1965, с. 158—163), Сакського пересипу (з літ.: Зубар 2003, с. 34) та Херсонеса (Щеглов 1969, с. 150—153).

присвяти (IOSPE I² 167, 748), скульптурні зображення, вотивні рельєфи тощо.

Отже, розглянуте мармурове погруддя належить до категорії храмової скульптури і свідчить про те, що культ Мітри-Тавроктона відіграв

важливу роль в релігійному житті військових римської залоги в Ольвії. Подальше систематичне дослідження римської цитаделі неодмінно проллє світло в питанні локалізації збудованого римськими солдатами святилища.

Александров, О. 2010. *Религия в римската армия в провинция Долна Мизия (I–IV в.)*. Велико Търново: Св. Кирил и Методий.

Александров, О. 2013. За астрономическата символика в култа към Митра. *Societas Classica. Култури и религии на Балканите, в средиземноморието и изтока*, VI, Велико Търново: Унив. изд. «Св. св. Кирил и Методий», с. 278–293.

Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г., Новиченкова, М. В., Шейко, И. Н., Чечулина, И. А. 2015. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2014 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2015/9.

Ветштейн, Р. И. 1966. *Отчет о раскопках на римской цитадели Ольвии в 1966 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 1966/8–6.

Ветштейн, Р. И. 1971. Раскопки на римской цитадели Ольвии. *Археологические исследования на Украине в 1968 г.*, с. 166–168.

Зубарь, В. М. 1998. *Северный Понт и Римская империя*. Киев: ИА НАН Украины.

Зубарь, В. М. 2000. Римская крепость Харакс. *Stratum plus*, 4, с. 176–200.

Зубар, В. М. 2003. До етнічної атрибуції так званих вотивних плиток фракійського кола з Таврики. *Магістеріум. Археологічні студії*, 1, с. 33–36.

Зубарь, В. М., Крапивина, В. В. 2000. Новая латинская надпись и некоторые вопросы истории Ольвии в середине III в. н. э. *Stratum plus*, 6, с. 239–247.

Иванов, Р., Атанасов, Г., Донецки, П. 2006. *История на Силистра*. Т. I. Античний Дуросторум. Силистра-София.

Иванчик, А. И., Фалилеев, А. И. 2011. Porus Bonus или Рогоbonus? Латинское посвящение из Ольвии. *Вестник древней истории*, 2, с. 135–143.

Карышковский, П. О. 1979. Новые тирасские надписи. В: Карышковский, П. О. (отв. ред.). *Античная Тира и средневековый Белгород*. Киев: Наукова думка, с. 76–88.

Козленко, Р. О. 2020. *Римська військова присутність в Ольвії (I–III ст. н. е.)*. Автореферат дис. канд. іст. наук. Київ: ІА НАНУ.

Крапивина, В. В. 1994. Рельеф с Митрой Тавроктоном из Ольвии. *Древнее Причерноморье*, с. 168–171.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В. 2007. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2006 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2006/49.

Крапивина, В. В., Буйских, А. В., Кузьмищев, А. Г. 2011. *Отчет о работах на участке Р-25 в Ольвии в 2010 г. Текст*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. № 64, ф. е. 2011/195.

Крапивіна, В. В. 2014. *Ольвія Понтійська. Греко-римський та пізньоантичний періоди*. Київ: О. Філюк.

Крыжицкий, С. Д. 1985. *Ольвия. Историографическое исследование архитектурно-строительных комплексов*. Киев: Наукова думка.

Манцевич, А. П. 1961. Рельеф из городища Скельки близ Ольвии. *Краткие сообщения Института археологии Академии наук УССР*, 11, с. 10–19.

Новиченкова, М. В., Буйских, А. В. 2019. Аквілі з Ольвії. В: Чабай, В. П. (ред.). *I Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи*. Київ: ІА НАН України, с. 351–359.

Ростовцев, М. И. 1911. Святилище фракийских богов и надписи бенефициариев в Ай-Тодоре. *Известия археологической комиссии*, 40, с. 1–42.

Ростовцев, М. И. 1915. Военная оккупация Ольвии римлянами. *Известия археологической комиссии*, 58, с. 1–16.

Русяева, А. С. 1992. *Религия и культы античной Ольвии*. Киев: Наукова думка.

Савельева, К. С., Савельев, О. К. 2012. Теракотові статуетки римських воїнів з Північно-Західного Причорномор'я. *Археологія*, 1, с. 42–47.

Сапрыкин, С. Ю. 2009. *Религия и культы Понта эллинистического и римского времени*. Москва-Тула: Гриф и К.

Соломоник, Э. И. 1983. *Латинские надписи Херсонеса Таврического*. Москва: Наука.

Тачева-Хитова, М. 1982. *История на източните култове в Долна Мизия и Тракия V в. пр. н. е. — IV в. н. е.* София: Наука и изкуство.

Фурманська, А. І. 1965. Рельєфи вершників з Тіри. *Археологія*, 19, с. 158–163.

Христов, И., Торбатов, С., Иванова, Б., Иванов, С., Нинов, Л. 2013. *Светилище на Тракийския конник край Состра*. София: Издателство UNICART.

Щеглов, А. Н. 1967. Два вотивных рельефа из Ольвии. *Записки Одесского археологического общества*, 2, с. 255–259.

Щеглов, А. Н. 1969. Фракийские посвященные рельефы из Херсонеса Таврического. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 150, с. 135–170.

Adrych, P., Bracey, R., Dalglish, D., Lenk, S., Wood, R. 2017. *Images of Mithra*. Oxford: Oxford University Press.

Allason-Jones, L. 2004. Mithras on Hadrian's Wall. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 183–189.

Alexandrescu-Vianu, M. 2007. Ateliere sculpturale în Dobrogea romană (I), *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 58 (1–2), p. 55–60.

Alexandrescu-Vianu, M. 2008–2009. Ateliere de Sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia. *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 59–60, p. 53–80.

Alexandrescu, C. G., Topoleanu F. 2019. Mithras Cult in Moesia Inferior: the Analysis of Some Reliefs the Northern Part of the Province. *Pontica*, 52, p. 175–194.

Assasi, R. 2016. The Gate of Heaven: Revisiting Roman Mithraic Cosmology. In: Abbott, B. P. (ed.). *Inspiration of Astronomical Phaenomena VIII: City of Stars, 7–12 July 2013*. ASP Conference Series. Vol. 501. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, p. 233–246.

Beck, R. 1998. The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *The Journal of Roman Studies*, 88, p. 115–128.

Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.

Blawatsky, W., Kochelenko, G. 1966. *Le Culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire*. Leiden: Brill.

Borisov, B. D. 2010. *Diadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and Early Byzantine Fortress*. Varna: Zograf Publishing.

Boteva, D. 2005. Soldiers and Veterans Dedicating Votive Monuments with a Representation of the Thracian

- Horseman within The Provinces of Lower Moesia and Thrace. In: Mirković, M. (ed.). *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der Regionalen Konferenz, 16–19 Oktober 2003. Beograd, S. 199–210.
- Bottez, V. 2018. Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, p. 243–262.
- Chalupa, A. 2008. Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy. *Religio: revue pro religionistiku*, 16 (2), p. 177–201.
- Chalupa, A. 2016. The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: the Current State of Affairs. *Religio: revue pro religionistiku*, 24 (1), p. 65–96.
- Clauss, M. 1990. *Mithras: Kult und Mysterien*. Munich.
- Cumont, F. 1913. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles: H. Lamertin, Libraire-Éditeur.
- Daniels, C. M. 1975. The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism. In: Hinnels, J. R. (ed.). *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Manchester, p. 459–474.
- Garbsch, J. 1985. Das Mithraeum von Pons Aeni. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 50, S. 355–462.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gillam, J. P., MacIvor, I. 1954. The Temple of Mithras at Rudchester. *Archaeologia Aeliana Series*, 4 (32), p. 176–219.
- Gordon, R. L. 2001. Ritual and Hierarchy in the Mysteries of Mithras. *Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 4, p. 245–274.
- Gordon, R. L. 2004. Small and Miniature Reproductions of the Mithraic Icon: Reliefs, Pottery, Ornaments and Gems. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 259–283.
- Gordon, R. L. 2009. The Roman Army and the Cult of Mithras: a Critical View. In: Le Bohec, Y., Wolff, C. (eds.). *L'armée romaine et la religion*. Actes du 4e congrès de Lyon, 26–28 oct. 2006, Lyon-Paris: Collection CEROR, p. 379–450.
- Gordon, R. L. 2017. Cosmic Order, Nature, and Personal Well-Being in the Roman Cult of Mithras. In: Hintze, A., Williams, A. (eds.). *Holy Wealth: Accounting for this World and the Next in Religious Belief and Oractice*. Festschrift for John R. Hinnells (Iranica 24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 93–130.
- Hensen, A. 2013. *Mithras. Der Mysterienkult an Limes, Rhein und Donau*. Aalen: Stuttgart Theiss, Konrad.
- Horn, H. G. 1994. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, I, S. 21–66.
- Hunter, F., Henig, M., Sauer, E., Gooder, J. 2016. Mithras in Scotland: A Mithraeum at Inveresk (East Lothian). *Britannia*, 47, p. 119–168.
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznań: Instytut Historii UAM, p. 189–200.
- Krapivina, V. V. 1997. About the Cult of Tauroctonus Mithra in Olbia. In: Roman, P. I. (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța, Mangalia, Tulcea, 20–26 May 1996*. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 80–90.
- Królczyk, K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.–3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Lajtar, A. 2015. Another Greek Inscription from Novae (Lower Moesia) Associated with *pastus militum*. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 277–288.
- Merkelbach, R. 1995. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, S. 1–6.
- Moga, V. 1974. Noi monumente sculpturale descoperite la Apulum. *Apulum*, 12, p. 591–599.
- Najdenova, V. 1989. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Berlin, New-York: W. de Gruyter, S. 1397–1422.
- Najdenova, V. 1999. Le culte de Mithra à Novae (Mésie Inférieure). In: Bülow, von G., Milčeva, A. (eds.). *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.–5. September 1998)*. Sofia, p. 117–120.
- Ivanchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219–242.
- Rostovtzeff, M. I. 1923. Une tablette votive thracomitriaque du Louvre. *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres de l'Institut de France*, 13, p. 385–415.
- Rostovtzeff, M. I. 1934. Das Mithraeum von Dura. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 49, S. 180–207.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935–1936*. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven: Yale University Press.
- Saprykin, S. Y. 1995. A Head of Mithras from the Tauric Chersonesus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1 (3), p. 324–333.
- Sarnowski T., Savelja, O. Ja. 2000. *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus*. Warschau.
- Shepherd, J. D. 1998. *The Temple of Mithras, London: excavations by W. F. Grimes and A. Williams at the Walbrook*. London: English Heritage.
- Speidel, M. P. 1980. *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*. Leiden: Brill.
- Szabó, C. 2013. The Mithraic Statue of Secundinus from Apulum. *Revista doctoranzilor in istorie veche și arheologie*, I, p. 45–64.
- Tomas, A., Lemke, M. 2015. The Mithraeum at Novae Revisited. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 227–247.
- Toynbee, J. M. C. 1986. *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*. London.
- Wulfmeier, J.-C. 2004. Ton, Steine, Scherben — Skulpturen und Reliefkeramiken aus dem Mithraeum von Bornheim-Sechtem. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 89–94.

Надійшла 14.04.2021

Р. А. Козленко

Кандидат исторических наук, младший научный сотрудник отдела археологии
Нижнего Побужья, НИАЗ "Ольвия" НАН Украины

МРАМОРНЫЙ БЮСТ МИТРЫ-ТАВРОКТОНА ИЗ ОЛЬВИИ

В статье в научный оборот вводится мраморный бюст божества Митры, который был найден в 2010 г. в яме II—III вв. н. э. при раскопках участка Р-25 в Верхнем городе Ольвии. Исходя из иконографии скульптуры, боковых и фронтальных отверстий с остатками ржавчины от предназначенных для крепления железных стержней, следует предполагать, что он мог быть частью скульптуры Митры-Тавроктона, закалывающего быка. Подобное скульптурное изображение Митры в Северном Причерноморье найдено впервые и имеет аналогии в святилищах европейских и малоазийских провинций Римской империи. В это время культ Митры получил широкое распространение в среде римской армии, в частности в Дунайских провинциях, откуда, в составе римских векилляций, он попал в античные центры Северного Причерноморья. Его почитание в Ольвии засвидетельствовано находками фрагментов от четырех мраморных рельефных плиток. На этом же участке в римском слое найдены фрагменты от мраморных статуй, архитектурные детали, алтарь и нижняя часть мраморного рельефа с изображением ноги коня или быка, который может происходить от данной скульптуры, поскольку они изготовлены из одного сорта мрамора. В Северном Причерноморье находки votivных плиток, скульптурных изображений Митры и латинские надписи с посвящением этому божеству маркируют пункты дислокаций римских войск. Публикуемый мраморный бюст мог происходить из митреума — святилища, связанного с культом Митры, который появился в Ольвии в результате пребывания в городе во второй половине II — первой половине III вв. н. э. римского гарнизона. Поскольку все находки связанные с культом Митры в Ольвии найдены на территории цитадели, наличие митреума следует предполагать в Верхнем городе.

К л ю ч е в ы е с л о в а: религия, культ, святилище, Митра, римский гарнизон, Ольвия.

Roman O. Kozlenko

PhD in History, Junior Research Fellow of the Lower Buh Region Archaeology Department,
the National Historical-Archaeological Reserve "Olbia" of the National Academy of Sciences of Ukraine,
ORCID 0000-0001-5602-7796, rknoval@ukr.net

THE MARBLE BUST OF MITHRAS TAUROCTONE FROM OLBIA

The article introduces a marble bust of the Mithras deity, which was found in 2010 in a pit of the 2nd — 3rd centuries AD during excavations at the "R-25" sector in the Upper city of Olbia. Based on the iconography of the sculpture, side and frontal holes, with remnants of rust from the iron rods intended for fastening, it should be assumed that it could have been a part of Mithras Tauroctone sculpture, which is slaying the bull. Such sculptural image of Mithras was found for the first time in the Northern Black Sea region, and has analogies in the sanctuaries of the European and Asia Minor provinces of the Roman Empire. At this time the cult of Mithras became widespread among the Roman army, in particular in the Danube provinces, from where, as part of Roman vexillations, it came to the antique centers of the Northern Black Sea area. His veneration in Olbia is confirmed by the finds of four marble votive relief slabs pieces. On the same sector, in the Roman layer, marble statues fragments, architectural details, an altar, and the lower part of a marble relief depicting a horse's or a bull's leg were found, which may be the parts of this sculpture, since they are made of the same kind of marble. In the Northern Black Sea region finds of votive slabs, sculptural images of Mithras, and Latin inscriptions dedicated to this deity mark the points of deployment of the Roman troops. The published marble bust may have come from the mithraeum — a sanctuary associated with the cult of Mithras, which appears in Olbia as a result of a stay of the Roman garrison in the city in the second half of the 2nd — first half of the 3rd centuries AD. Since all finds related to the cult of Mithras in Olbia were found on the territory of the citadel, the presence of mithraeum should be assumed in the Upper city.

Key words: religion, cult, sanctuary, Mithras, Roman garrison, Olbia.

References

- Aleksandrov, O. 2010. *Religiiata v rimskata armia v provinczija Dolna Mizija (I-IV v.)*. Veliko Tynovo: Sv. Kiril i Metodii.
- Aleksandrov, O. 2013. *Za astronomicheskata simbolika v kulta km Mitra*. Societas Classica. *Kulturi i religii na Balkanite, v sredizemnomoriето i iztoka*, VI. Veliko Tynovo: Univ. izd. 'Sv. sv. Kiril i Metodii, p. 278-293.
- Buiskikh, A. V., Kuzmishchev, A. G., Novichenkova, M. V., Sheiko, I. N., Chechulina, I. A. 2015. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2014 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. 64, f.e. 2015/9.
- Vetshtein, R. I. 1966. *Otchet o raskopkakh na rimskoi tsitadeli Olvii v 1966 g.* Naukovyi arkhiv IA NANU, f. No. 64, f.e. 1966/8-b.
- Vetshtein, R. I. 1971. *Raskopki na rimskoi tsitadeli Olvii. Arkheologicheskie issledovaniia na Ukraine v 1968 g.* p. 166-168.
- Zubar, V. M. 1998. *Severnnyi Pont i Rimskaiia imperiia*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Zubar, V. M. 2000. *Rimskaiia krepost Haraks. Stratum plus*, 4, p. 176-200.
- Zubar, V. M. 2003. *Do etnichnoi atributsii tak zvanykh votyvnykh plytok frakiiskoho kola z Tavryky. Magisterium. Arkheolohichni studii*, 1, p. 33-36.

- Zubar, V. M., Krapivina, V. V. 2000. Novaia latinskaia nadpis i nekotorye voprosy istorii Olvii v seredine III v. n. e. *Stratum plus*, 6, p. 239-247.
- Ivanov, R., Atanasov, G., Donevski, P. 2006. *Istoriia na Silistra. T. I. Antichniat Durostorum*. Silistra-Sofia.
- Ivanchik, A. I., Falileev, A. I. 2011. Porus Bonus ili Porobonus? Latinskoe posviashchenie iz Olvii. *Vestnik drevney istorii*, 2, p. 135-143.
- Karyshkovskii, P. O. 1979. Novyye tirasskie nadpisi. In: Karyshkovskiy, P. O. (ed.). *Antichnaia Tira i srednevekovii Belgorod*. Kyiv: Naukova dumka, p. 76-88.
- Kozlenko, R. O. 2020. *Rymska viiskova prysutnist v Olvii (I-III st. n. e.)*. Avtoreferat dis. kand. ist. nauk. Kyiv: IA NANU.
- Krapivina, V. V. 1994. Relef s Mitroi Tavroktonom iz Olvii. *Drevnee Prichernomorie*, p. 168-171.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V. 2007. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2006 g.* Naukovyi arhiv IA NANU, f. no. 64, f.e. 2006/49.
- Krapivina, V. V., Buiskikh, A. V., Kuzmishhev, A. G. 2011. *Otchet o rabotakh na uchastke R-25 v Olvii v 2010 g. Tekst*. Naukovyi arhiv IA NANU, f. no. 64, f.e. 2011/195.
- Krapivina, V. V. 2014. *Olviiia Pontiiska. Greko-rymskii ta pizdnoantichnii periody*. Kyiv: O. Filyk
- Kryzhiczki, S. D. 1985. *Olviiia. Istoriograficheskoe issledovanie akhrhitekturno-stroitelnykh kompleksov*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mancevich, A. P. 1961. Relef iz gorodisha Skelki bliz Olvii. *KSIA AN USSR*, 11, c. 10-19.
- Novichenkova, M. V., Buiskikh, A. V. 2019. Akvily z Olvii. In: Chabai, V. P. (ed.). *I Vseukrainskiy arheologichnyi zizd: materialy roboty*. Kyiv, p. 351-359.
- Rostovtzev, M. I. 1911. Svatilishhe frakiiskih bogov i nadpisi benefecziariev v Ai-Todore. *Izvestiia arheologicheskoi komissii*, 40, p. 1-42.
- Rostovtzev, M. I. 1915. Voennaia okkupaziia Olvii rimlianami. *Izvestiia arheologicheskoi komissii*, 58, p. 1-16.
- Rusiaeva, A. S. 1992. *Religiia i kul'ty antichnoi Olvii*. Kyiv: Naukova dumka.
- Savelieva, K. S., Saveliev, O. K. 2012. Terakotovi statuetky rymskykh voyniv z Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. *Arheologia*, 1, p. 42-47.
- Saprykin, S. Yu. 2009. *Religiia i kul'ty Ponta ellinisticheskogo i rimskogo vremeni*. Moskva-Tula: Grif i K.
- Solomonik, E. I. 1983. *Latinskie nadpisi Hersonesa Tavricheskogo*. Moskva: Nauka.
- Tacheva-Hitova, M. 1982. *Istoriia na iztochnite kultove v Dolna Mizii i Trakiia V v. pr. n. e. - IV v. n. e.* Sofia: Nauka i izkustvo.
- Furmanska, A. I. 1965. Relefi vershnikov z Tiri. *Arheologia*, 19, p. 158-163.
- Hristov, I., Torbatov, S., Ivanova, B., Ivanov, S., Ninov, L. 2013. *Svetilishhe na Trakiiska konnik krai Sostra*. Sofia: Izdatelstvo UNICART.
- Shheglov, A. N. 1967. Dva votivnykh relefa iz Olvii. *Zapiski Odesskogo arheologicheskogo obshchestva*, 2, p. 255-259.
- Shheglov, A. N. 1969. Frakiiskie posviatitelnye reliiefy iz Hersonesa Tavricheskogo. *Materialy i issledovaniia po arheologii SSSR*, 150, p. 135-170.
- Adrych, P., Bracey, R., Dalglis, D., Lenk, S., Wood, R. 2017. *Images of Mithra*. Oxford: Oxford University Press.
- Allason-Jones, L. 2004. Mithras on Hadrian's Wall. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 183-189.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2007. Ateliere sculpturale în Dobrogea romană (I), *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 58 (1-2), p. 55-60.
- Alexandrescu-Vianu, M. 2008-2009. Ateliere de Sculptură în Moesia Inferior. 2. Relațiile cu Bithynia. *Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie)*, 59-60, p. 53-80.
- Alexandrescu, C. G., Topoleanu F. 2019. Mithras Cult in Moesia Inferior: the Analysis of Some Reliefs the Northern Part of the Province. *Pontica*, 52, p. 175-194.
- Assasi, R. 2016. The Gate of Heaven: Revisiting Roman Mithraic Cosmology. In: Abbott, B. P. (ed.). *Inspiration of Astronomical Phaenomena VIII: City of Stars, 7-12 July 2013*. ASP Conference Series. Vol. 501. San Francisco: Astronomical Society of the Pacific, p. 233-246.
- Beck, R. 1998. The Mysteries of Mithras: a New Account of Their Genesis. *The Journal of Roman Studies*, 88, p. 115-128.
- Beck, R. 2006. *The Religion of the Mithras Cult in the Roman Empire. Mysteries of the Unconquered Sun*. Oxford: Oxford University Press.
- Blawatsky, W., Kochelenko, G. 1966. *Le Culte de Mithra sur la côte septentrionale de la mer Noire*. Leiden: Brill.
- Borisov, B. D. 2010. *Diadovo. Vol. 2. The Sanctuary of the Thracian Horseman and Early Byzantine Fortress*. Varna: Zograf Publishing.
- Boteva, D. 2005. Soldiers and Veterans Dedicating Votive Monuments with a Representation of the Thracian Horseman within The Provinces of Lower Moesia and Thrace. In: Mirković, M. (ed.). *Römische Städte und Festungen an der Donau*. Akten der Regionalen Konferenz, 16-19 Oktober 2003. Beograd, S. 199-210.
- Bottez, V. 2018. Mithras in Moesia Inferior. New Data and New Perspectives. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae*, 58, p. 243-262.
- Chalupa, A. 2008. Seven Mithraic Grades: An Initiatory or Priestly Hierarchy. *Religio: revue pro religionistiku*, 16 (2), p. 177-201.
- Chalupa, A. 2016. The Origins of the Roman Cult of Mithras in the Light of New Evidence and Interpretations: the Current State of Affairs. *Religio: revue pro religionistiku*, 24 (1), p. 65-96.
- Cumont, F. 1913. *Les mystères de Mithra*. Bruxelles: H. Lamertin, Libraire-Éditeur.
- Clauss, M. 1990. *Mithras: Kult und Mysterien*. Munich.

- Daniels, C. M. 1975. The Role of the Roman Army in the Spread and Practice of Mithraism. In: Hinnels, J. R. (ed.). *Mithraic Studies: Proceedings of the First International Congress of Mithraic Studies*. Manchester, p. 459-474.
- Garbsch, J. 1985. Das Mithraeum von Pons Aeni. *Bayerische Vorgeschichtsblätter*, 50, S. 355-462.
- Gencheva, E. 2013. *The Everyday Life of the Roman Legionary on the Lower Danube: the Catalogue of the Exhibition*. Sofia: National Institute of Archaeology with Museum Ruse.
- Gillam, J. P., MacIvor, I. 1954. The Temple of Mithras at Rudchester. *Archaeologia Aeliana Series*, 4 (32), p. 176-219.
- Gordon, R. L. 2001. Ritual and Hierarchy in the Mysteries of Mithras. *Antigüedad, Religiones y Sociedades*, 4, p. 245-274.
- Gordon, R. L. 2004. Small and Miniature Reproductions of the Mithraic Icon: Reliefs, Pottery, Ornaments and Gems. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 259-283.
- Gordon, R. L. 2009. The Roman Army and the Cult of Mithras: a Critical View. In: Le Bohec, Y., Wolff, C. (eds.). *L'armée romaine et la religion*. Actes du 4e congrès de Lyon, 26-28 oct. 2006, Lyon-Paris: Collection CEROR, p. 379-450.
- Gordon, R. L. 2017. Cosmic Order, Nature, and Personal Well-Being in the Roman Cult of Mithras. In: Hintze, A., Williams, A. (eds.). *Holy Wealth: Accounting for this World and the Next in Religious Belief and Practice*. Festschrift for John R. Hinnells (Iranica 24). Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, p. 93-130.
- Hensen, A. 2013. *Mithras. Der Mystrienkult an Limes, Rhein und Donau*. Aalen: Stuttgart Theiss, Konrad.
- Horn, H. G. 1994. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Mainzer Archäologische Zeitschrift*, I, S. 21-66.
- Hunter, F., Henig, M., Sauer, E., Gooder, J. 2016. Mithras in Scotland: A Mithraeum at Inveresk (East Lothian). *Britannia*, 47, p. 119-168.
- Karasiewicz-Szczypiorski, R. 2018. Mithraea in Scythia and Taurica. In: Klenina, E. Ju. (ed.). *Novae. Studies and Materials VI. Sacrum et profanum*. Poznań: Instytut Historii UAM, p. 189-200.
- Krapivina, V. V. 1997. About the Cult of Tauroctonus Mithra in Olbia. In: Roman, P. I. (ed.). *The Thracian World at the Crossroads of Civilizations. I. Proceedings of the Seventh International Congress of Thracology, Constanța, Mangalia, Tulcea, 20-26 May 1996*. Bucharest: Institutul Român de Tracologie, p. 80-90.
- Królczyk, K. 2009. *Veteranen in den Donauprovinzen des Römischen Reiches (1.-3. Jh. n. Chr.)*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Łajtar, A. 2015. Another Greek Inscription from Novae (Lower Moesia) Associated with *pastus militum*. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 277-288.
- Merkelbach, R. 1995. Das Mainzer Mithrasgefäß. *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*, 108, S. 1-6.
- Moga, V. 1974. Noi monumente sculpturale descoperite la Apulum. *Apulum*, 12, p. 591-599.
- Najdenova, V. 1989. Mithraism in Lower Moesia and Thrace. *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*. Berlin, New-York: W. de Gruyter, S. 1397-1422.
- Najdenova, V. 1999. Le culte de Mithra à Novae (Mésie Inférieure). In: Bülow, von G., Milčeva, A. (eds.). *Der Limes an der unteren Donau von Diokletian bis Heraklios, Vorträge der Internationalen Konferenz Svištov, Bulgarien (1.-5. September 1998)*. Sofia, p. 117-120.
- Ivantchik, A. I., Krapivina, V. V. 2007. A Roman Military Diploma Issued to a Sailor of the Classis Flavia Moesica. *Chiron*, 37, p. 219-242.
- Rostovtzeff, M. I. 1923. Une tablette votive thraco-mithriaque du Louvre. *Mémoires présentés par divers savants à l'Académie des inscriptions et belles-lettres de l'Institut de France*, 13, p. 385-415.
- Rostovtzeff, M. I. 1934. Das Mithraeum von Dura. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts*, 49, S. 180-207.
- Rostovtzeff, M. I., Bellinger, A. R., Brown, F. E., Welles, C. B. 1952. *The Excavations at Dura-Europos. Preliminary Report of the Ninth Season of Work, 1935-1936*. Part III. The Palace of the Dux Ripae and the Dolichenum. New Haven: Yale University Press.
- Saprykin, S. Yu. 1995. A Head of Mithras from the Tauric Chersonesus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*, 1 (3), p. 324-333.
- Sarnowski T., Savelja, O. Ja. 2000. *Balaklava. Römische Militärstation und Heiligtum des Jupiter Dolichenus*. Warschau.
- Shepherd, J. D. 1998. *The Temple of Mithras, London: excavations by W. F. Grimes and A. Williams at the Walbrook*. London: English Heritage.
- Speidel, M. P. 1980. *Mithras-Orion. Greek Hero and Roman Army God*. Leiden: Brill.
- Szabó, C. 2013. The Mithraic Statue of Secundinus from Apulum. *Revista doctoranzilor in istorie veche și arheologie*, I, p. 45-64.
- Tomas, A., Lemke, M. 2015. The Mithraeum at Novae Revisited. In: Tomas, A. (ed.). *Ad Fines Imperii Romani. Studia Thaddaeo Sarnowski septuagenario ab amicis, collegis discipulisque dedicate*. Warsaw: Institute of Archaeology Warsaw University, p. 227-247.
- Toynbee, J. M. C. 1986. *The Roman Art Treasures from the Temple of Mithras*. London.
- Wulfmeier, J.-C. 2004. Ton, Steine, Scherben – Skulpturen und Reliefkeramiken aus dem Mithraeum von Bornheim-Sechtem. In: Martens, M., De Boe, G. (eds.). *Roman Mithraism: the Evidence of the Small Finds*. Brussel, p. 89-94.

© В. С. Аксьонов * 2021

КАТАКОМБА 74 ВЕРХНЬО-САЛТІВСЬКОГО ГОЛОВНОГО МОГИЛЬНИКА

У науковий обіг вводяться дані з поховального комплексу, який містить матеріали другої — третьої чверті IX ст. Особливістю катакомби 74 є наявність одночасно серезки фатівизького типу та поясної бляшки з антропоморфним зображенням, що має аналоги на поясних бляшках із мадярського поховання 2 біля с. Суботці.

Ключові слова: салтівська культура, катакомба 74, алани, слов'яни, мадяри, прикраси, елементи поясної гарнітури.

На наявність у межах лісостепового варіанту салтівської археологічної культури представників кількох етнічних груп указують відкриті тут могили, в яких присутні інгумаційні поховання в земляних склепах — катакомбах, інгумаційні поховання в ґрунтових ямах різної конструкції з орієнтуванням небіжчиків головою на схід або захід, кремаційні урнові та безурнові поховання (Аксенов, Лаптев 2014, с. 26—31, табл. 1, 2, рис. 1, 2). Представники всіх цих етнічних груп брали участь у формуванні яскравого та самобутнього матеріального комплексу салтівської культури. Долучилися до цього процесу також народи, що мешкали в лісостеповій та лісовій зонах між Дніпром і Волгою. Підтвердженням цього факту є знахідки у похованнях салтівського населення басейну Сіверського Дінця окремих прикрас і речей, що були притаманні представникам слов'янського, мадярського та фіно-угорського етносів (Аксенов 2006, с. 12—14; 2011, с. 133—143; Аксенов, Лаптев 2009, с. 242—258; Михеев 1982, с. 156—167; Скирда 2011, с. 171—174).

У контексті згаданих міжетнічних стосунків не може не привернути увагу катакомба 74 головного катакомбного могильника біля с. Вехній Салтів (ВСМ-I), досліджена 1988 р. експедицією Харківського історичного музею на чолі з В. Г. Бородуліним (Бородулін 1988, с. 7—10).

Катакомба 74 була відкрита на схилі Капиносівського яру. Вона мала довгий (6,3 м) та глибокий (5,05 м) дромос, зорієнтований по схилу яру вздовж лінії схід—захід. Ширина дромоса в початковій його частині становила 0,4 м, а біля торцевої стінки — 0,85 м. У східній (початковій) частині дромоса було виявлено 13 сходинок висотою від 0,2 до 0,4 м та шириною близько 0,2 м. Як відзначає автор розкопок, заповнення початкової частини дромоса на 1/2 його довжини складалося з материкової глини з незначною домішкою чорнозему. Далі, у бік західної торцевої стінки дромоса, був щільний та в'язкий ґрунт, який мав ознаки затікання (Бородулін 1988, с. 7). З огляду на це варто констатувати, що тут, вище по схилу яру, в дромосі був присутній хід повторного проникнення до поховальної камери, як це фіксувалося в дромосах багатьох катакомб Старо-Салтівського, Рубіжанського, Верхньо-Салтівського некрополів (Аксенов 2002, рис. 1: 1, 4; 2: 1, 3; 3: 1, 3; 4: 1, 3). Наявність ходу повторного проникнення до поховальної камери могла бути зумовлена як необхідністю помістити до неї тіло чергового небіжчика, так і проведення якихось постпоховальних обрядів, зокрема й обряду знешкодження померлого (Аксенов 2016, с. 190—203). Саме з цими діями пов'язані речі, знайдені в заповненні ходу повторного проникнення до поховальної камери на глибині 4,8—4,9 м від рівня сучасної поверхні, а саме: пряжка-гудзик зі стінки мушлі морського молюска (рис. 5: 1); лита сережка/скронева підвіска (рис. 1: 13); сім литих бляшок від поясного рем'я (рис. 1: 8—12); фрагмент залізного черешкового ножа. Ці предмети, як свідчить ситуація з людськими рештками у поховальній камері, були вилучені під час останнього проникнення до неї та кинуті в заповнення ходу повторного проникнення.

Поховальна камера стосовно дромоса була поперечною, тобто катакомба належить до типу Т-подібних. Підлога камери, розташована на

* АКСЬОНОВ Віктор Степанович — кандидат історичних наук, завідувач відділу археології, Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова, ORCID 0000-0002-0648-0696, aksonovviktork@gmail.com

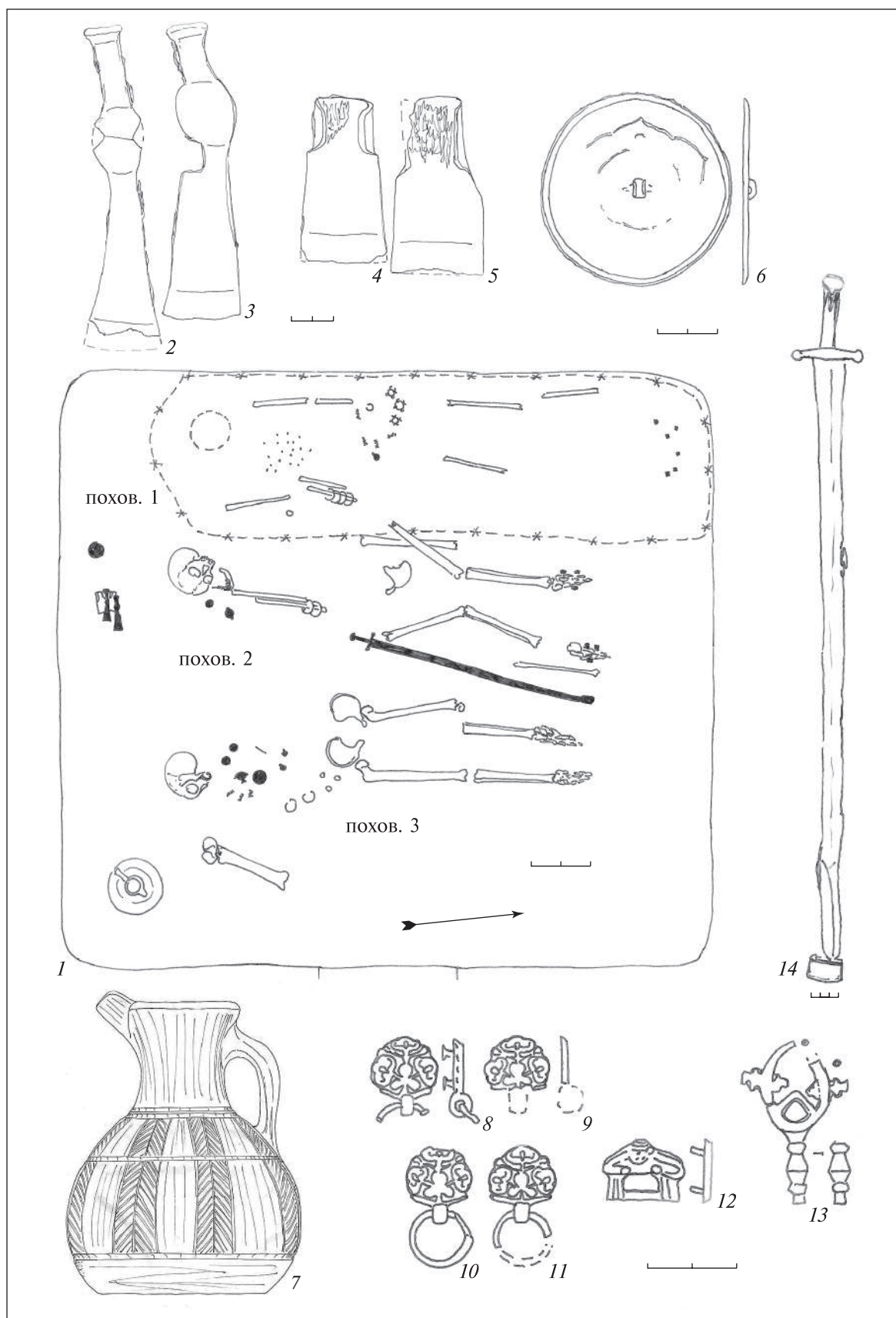

Рис. 1. Катакомба 74 Верхньо-Салтівського головного могильника (ВСМ-I): 1 — план поховальної камери; 2—7, 14 — речі з поховальної камери; 8—13 — речі із заповнення ходу повторного проникнення до камери

Fig. 1. Catacomb No. 74 of the Verkhniy Saltiv burial ground (VSBG-I): 1 — plan of the burial chamber; 2—7, 14 — items from the burial chamber; 8—13 — items from the filling of the re-entry path into the burial chamber

0,2 м нижче від дна дромоса, в плані мала форму прямокутника із закругленими кутами розміром $2,2 \times 2,0$ м (рис. 1: 1). До камери вів вхід аркового типу розміром $0,65 \times 0,45$ м та глибиною 0,25 м. Сам вхід до камери був заповнений щільним ґрунтом, аналогічним за складом та консистенцією до заповнення ходу повторного проникнення до поховальної камери. Таким же ґрунтом був заповнений увесь простір поховальної камери, первинна висота якої, судячи з ділянок стін, які збереглися, становила не більше 1,2 м.

На підлозі камери були розчищені рештки трьох людей (жінки, чоловіка та дівчини-підлітка) (рис. 1: 1). Уздовж дальньої торцевої стінки лежали рештки дорослої жінки, які збереглися дуже погано, за винятком довгих кісток її ніг. За залишками видно, що тіло померлої було покладене на підлогу у випростаному положенні на спині головою вліво (на південь) від входу на підстилку з деревного вугілля завтовшки 2,0–3,0 см. У поросі від черепа жінки були знайдені фрагменти двох бронзових сережок із рухомою привіскою, яка складалася з порожнистих кульок, з'єднаних між собою циліндричною трубкою (рис. 2: 1). На ділянці грудної клітини жінки було знайдено намисто, до складу якого входили: намистини кулястої та біпірамідальної форми, у формі чотирнадцятигранника з сердоліку (148 екз.) (рис. 3: 1–3); намистина з бурштину (1 екз.) (рис. 3: 4); плитчасті намистини з лазуриту (2 екз.) (рис. 3: 5); намистини з роговика (7 екз.) (рис. 3: 6); намистини кулястої форми зі скла фіолетового та блакитного кольорів (24 екз.) (рис. 3: 9, 10); зонні скляні намистини синього, золотистого та сріблястого кольорів (33 екз.) (рис. 3: 13, 16, 18); бісер синього кольору (10 екз.) (рис. 3: 19); намистина еліпсоподібна, сплюснена з блідо-зеленого скла (рис. 3: 15); плитчаста намистина синього кольору (рис. 3: 14); підвіски-лунниці із синього скла (2 екз.) (рис. 3: 17); роз'єднувачі на три нитки синього кольору (7 екз.) (рис. 3: 7); намистина у формі чотирнадцятигранника з блакитного скла; скляні намистини чорного, блакитного та жовтого кольорів із різнокольоровими вічками (27 екз.) (рис. 3: 20, 21, 23–27, 30–37); багатоколірні намистини з вічками та смужками (6 екз.) (рис. 3: 22, 28, 29, 38–40); смугасті намистини (рис. 3: 41–44); скляні намистини з багатоколірним мозаїчним орнаментом (6 екз.) (рис. 3: 45–49); велика намистина зі скла зеленого кольору (рис. 3: 8). На рештках кісток тазу були розчищені бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми, три бронзові литі бубонці (рис. 2: 2–4), три бронзові підвіски-амулет

з пташиними голівками (рис. 2: 5–7). На кістках зап'ястя правої руки жінки були надіті чотири бронзові дротяні браслети (рис. 2: 9–12), тоді як біля кісток зап'ястя лівої її руки виявлено браслет, який складався з п'ятнадцятих великих намистин зі скла. До складу браслета входили шість намистин у формі чотирнадцятигранника синього кольору (рис. 2: 14, 15), чотири плитчасті намистини синього кольору (рис. 2: 16–19), три чорні та дві сині намистини з вічками (рис. 2: 20–24). Серед кісток долоні лівої руки жінки було знайдено бронзовий перстень зі скляною вставкою бірюзового кольору (рис. 2: 8), а серед кісток правої руки — срібний перстень із сердоліковою вставкою (рис. 2: 13). На кістках стоп ніг жінки були зафіксовані срібні штамповані наконечники від ремінців взуття (6 екз.) (рис. 2: 25).

Уздовж довгої вісі поховальної камери розташовувалися рештки дорослого чоловіка (рис. 1: 1). Тіло небіжчика було покладене у випростаному положенні на спині головою вліво від входу. Череп чоловіка, погано збережений, був розвернутий лицевим відділом до входу камери. Грудна клітина і таз мали наслідки навмисної руйнації, здійсненої в давнину. Довгі кістки рук чоловіка були навмисно зрушені з первинного місця їх розташування. На кістках зап'ястя правої руки чоловіка було надіто два бронзових дротяних браслети (рис. 4: 1, 2), на фаланзі пальця цієї ж руки — бронзовий перстень із вставкою зі скла фіолетового кольору (рис. 4: 3). Уздовж кісток правої ноги чоловіка лежала шабля загальною довжиною 0,8 м (рис. 1: 14), повернута вістрям у правий ближній кут камери. Кінець клинка шаблі впродовж 15 см був розкований на два леза. Шабля мала пряме брускоподібне перехрестя зі сплюсненими листоподібної форми кінцями. Вона лежала у піхвах, на що вказує залізна бутероль у вигляді невисокої сплюсненої з боків склянки, що розташовувалася біля вістря клинка. На кістках стоп ніг чоловіка знайдено залишки шкіряних ремінців від взуття (рис. 4: 4, 5) разом зі штампованими срібними бляшками (6 екз.) (рис. 4: 7, 8) та срібними штампованими наконечниками (9 екз.) (рис. 4: 9) від ремінців взуття.

Біля плечового суглоба чоловіка лежала пряжка-гудзик зі стінки ступки морського молюска (рис. 5: 2), яка становила пару з пряжкою, знайденою в проході повторного проникнення до поховальної камери. Поряд із нею лежала бронзова лита туалетна скринька у вигляді «черепашки», верхня частина якої була

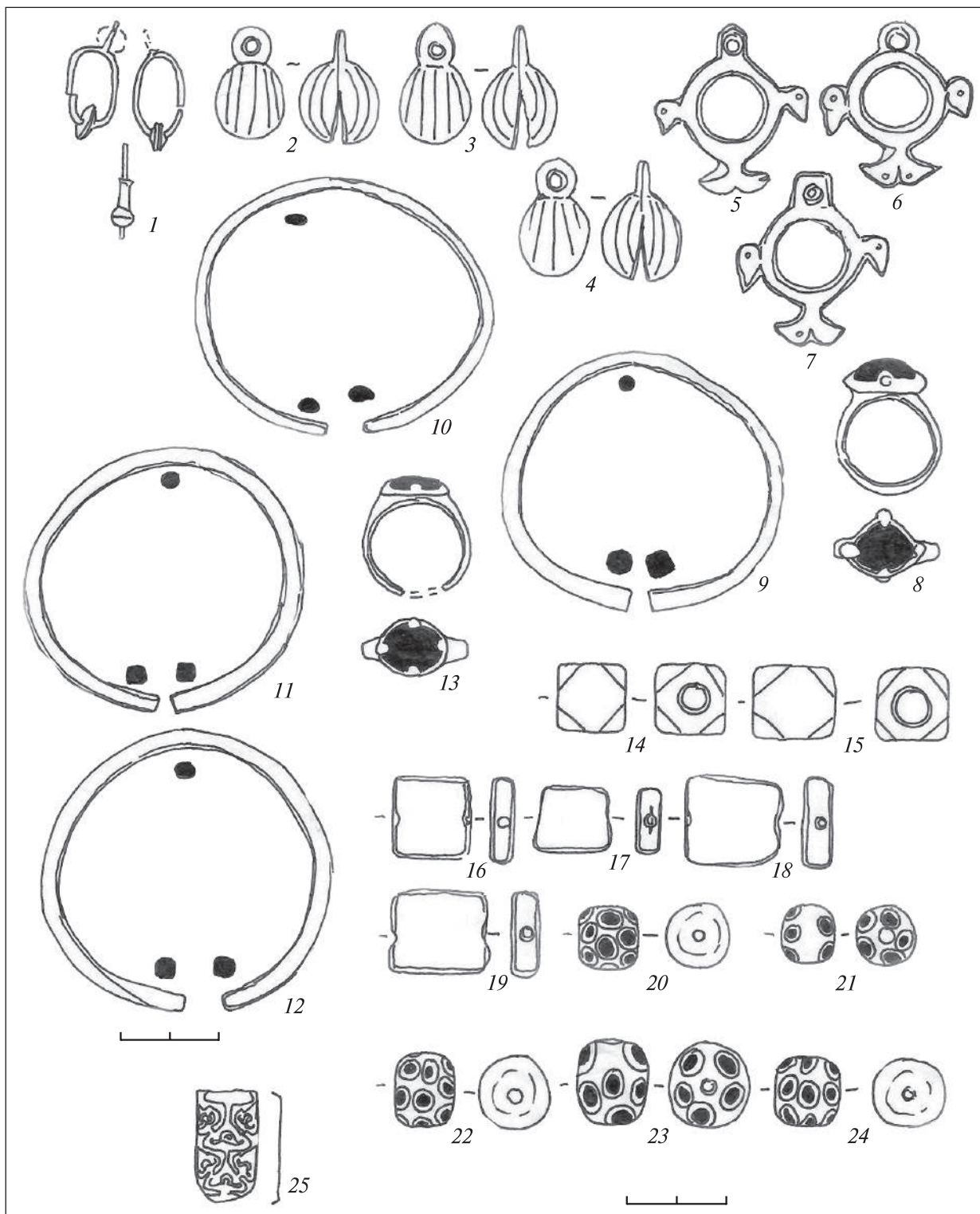

Рис. 2. Інвентар поховання 1 катакомби 74 ВСМ-I

Fig. 2. Inventory of the burial No. 1 of the catacomb No. 74 VSBG-I

прикрашена орнаментом із трипелюсткових квіток на стеблинах різної висоти (рис. 5: 15). Пряжка-гудзик і туалетна скринька, як можна припустити, належали до інвентарю дівчинки-підлітка, рештки якої лежали біля входу камери, паралельно до кістяка чоловіка.

Третій кістяк зберігся задовільно. Тіло небіжчиці було покладено на підлогу камери у випро- станому положенні на спині головою вліво від входу (рис. 1: 1). Верхня частина її кістяка мала наслідки навмисної руйнації, здійсненої в давнину. Нижня щелепа дівчинки лежала окремо

від її черепа, поряд із черепом дорослого чоловіка. Сам череп було розвернуто лицевим відділом у бік входу до камери. Довгі кістки обох рук небіжчиці знаходилися на 0,25—0,35 м вище підлоги в шарі ґрунту, який затікав до камери, безпосередньо над верхньою частиною кістяка дівчинки. Ліва тазова кістка разом зі стегною кісткою лівої ноги були вивернуті та відсунуті у бік кістяка чоловіка. Біля шийних хребців дівчинки знайдено: два бронзових гудзики-дзеркальця (рис. 5: 7); бронзовий штампований гудзик (рис. 5: 5); бронзову нігтечистку у вигляді крученого стрижня (рис. 5: 3); бронзові литі бубонці (15 екз.) (рис. 5: 9-13). У районі грудної клітини небіжчиці були знайдені бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми (рис. 5: 4) та бронзова лита туалетна скринька у вигляді «самоварчика» (рис. 5: 14); бронзове дзеркало (рис. 5: 8), три срібні персні, у двох з яких були відсутні вставки (рис. 5: 16-18). Біля правої тазової кістки небіжчиці знайдено два бронзових дровових браслети (рис. 5: 19, 20).

За черепом чоловіка біля лівої бокової стінки камери лежали: дві сокири-чекани (рис. 1: 2, 3); два тесла-мотики (рис. 1: 4, 5); бронзове дзеркало (рис. 1: 6), звернуте лицеву стороною донизу. У лівому ближньому куті поховальної камери лежала кістка від ноги бичка (залишки м'ясної жертвовної їжі), поряд із якою стояв столовий глечик (рис. 1: 7).

Бляшки від поясного ремня (рис. 1: 8—12), знайдені в ході повторного проникнення до поховальної камери, імовірно, належали похованому в камері дорослому чоловікові. Знайдену з ними литу сережку (рис. 1: 13) варто пов'язувати з похованням дівчинки-підлітка.

Поховальний обряд цієї катакомби та більшість інвентарю, який супроводжував небіжчиків, є типовими для аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури. Так, сокири-чекани, дзеркала, сережки, персні, браслети, туалетні скриньки, бронзові литі бубонці, бронзові дротяні пронизки спіралеподібної форми, штамповані бляшки від ремінців взуття мають численні аналоги в салтівських старожитностях басейну Сіверського Дінця (Плетнева 1981, рис. 37: 4, 6, 18—21, 45, 57, 64, 105, 106; Плетнева 1989, рис. 35, 46, 48, 49. 52, 55—57, 60. 61; Хоружая 2009, рис. 2—12). Намистини — як ті, що складали браслет на руці жінки, так і ті, що прикрашали її груди, — представлені типами (МЕР), що характерні для комплексів VIII—IX ст. (Ковалевская 2000). Це стосується як скляних намистин, так і намистин, виготовлених із сердолику (рис. 3: 1—3), роговики (рис. 3: 6), каменів темно-синього кольору (лазуриту?) (рис. 3: 5).

Проте в наборі наявні намистини таких типів, які рідко трапляються в комплексах «класичної» салтівської культури. Так, серед намистин, що були знайдені на ділянці грудної клітини жінки, присутня овальна в перетині та підпрямокутна в плані намистина з бурштину (рис. 3: 4). Намиста з бурштину значною кількістю представлені в комплексах VI—VII ст. Криму (Деопик 1961, с. 231), у похованнях пеньківської культури (Мохначанське поховання — 117 намист із бурштину проти 46 зі скла) (Аксенов, Бабенко 1998, с. 116 — 117, рис. 4: 4—12). «Котушкоподібні» намистини з металевою прокладкою (МЕР 146) (рис. 3: 16), що були представлені в катакомбі 74 шістьма екземплярами, за спостереженнями В. Б. Ковалевської, достовірно зафіксовані в комплексі IX ст. (могильник Верхній Кобан) та в Агач-Калинському некрополі IX—XI ст. (Ковалевская 2000, с. 37).

Для визначення часу створення поховального комплексу в катакомбі 74 головне значення мають знайдені елементи поясної гарнітури (рис. 1: 8—11), штамповані бляшки (рис. 4: 7, 8) та наконечники (рис. 2: 25; 4: 9) від ремінців взуття. Поля бляшок і наконечників прикрашені рослинним орнаментом із бутонів лотоса на невисоких стеблинах. На штампованих наконечниках від ремінців взуття бутони лотоса утворюють «світлове дерево» (великі бутони поставлені один на одного, а від них убік відходять бутони меншого розміру (рис. 2: 25; 4: 9). Центральний бутон, від якого в протилежні боки відходять ще два бутони, разом утворюють композицію у вигляді літери «Y» на срібних штампованих бляшках від ремінців взуття (рис. 4: 7, 8). На литих бляшках від поясного ремня ця композиція доповнюється ще одним бутонем, який відходить угору від центрального пелюстка головного бутона (рис. 1: 8—11). Середня частина бутонів на литих бляшках додатково допрацьована різцем. Бляшки та наконечники ремінців, оформлені в аналогічному стилі, характерні для виробів III та IV хронологічних горизонтів салтівських старожитностей (друга — третя чверті IX ст.) (Комар 1999, табл. 4; 2018, рис. 39).

Однак у цьому поховальному комплексі увагу привертають дві речі, які не є характерними для власне салтівських старожитностей. Це срібна сережка/скроневе кільце та поясна бляшка-оправа.

Сережка висотою 3,6 см та шириною дужки (разом із виступами) 2,4 см має привіску з біко-нічною середньою частиною (рис. 1: 13). Ця сережка — аналог сережок із Фатівизького скарбу, на що звернув київський дослідник А. В. Ко-

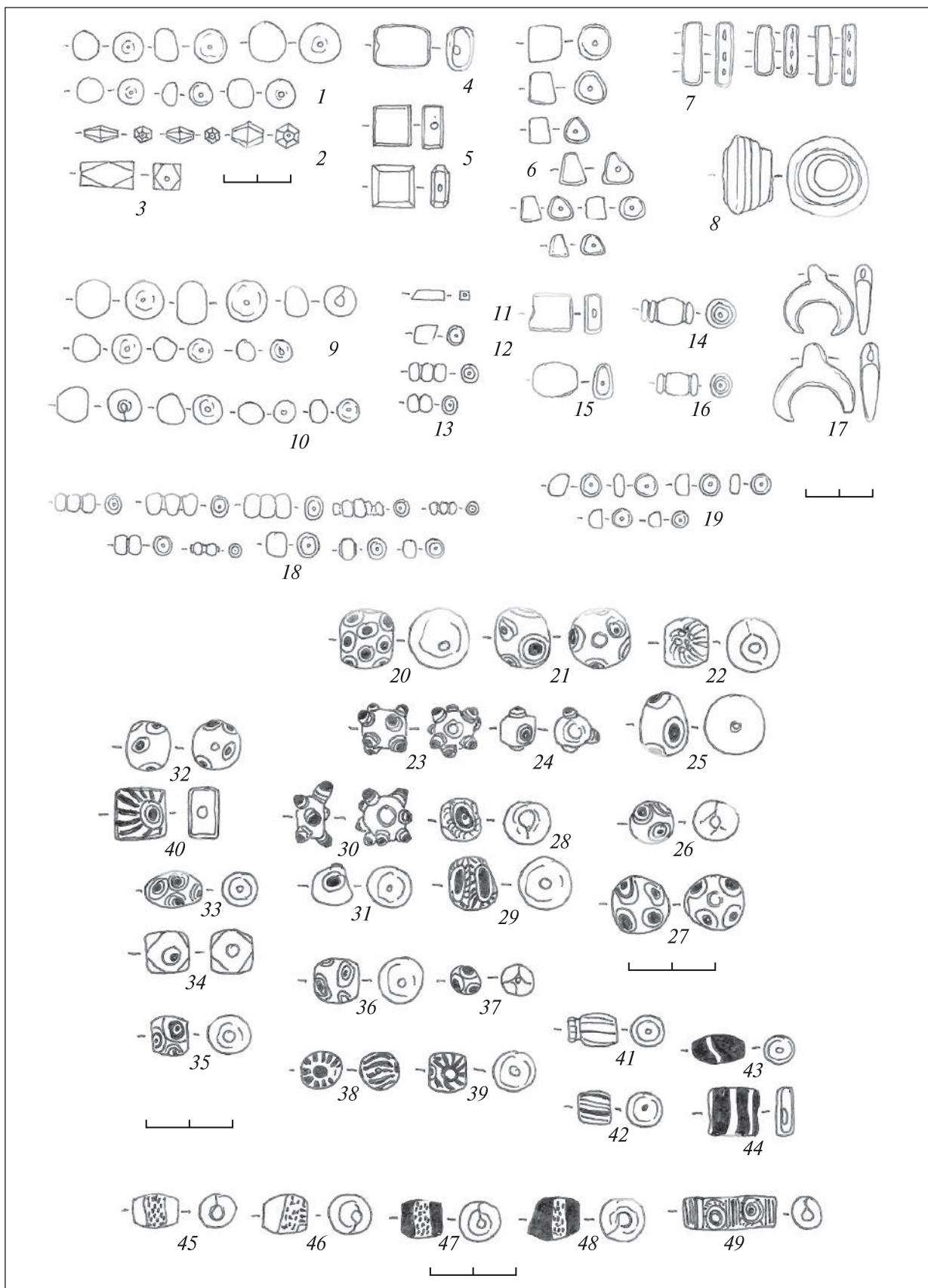

Рис. 3. Намисто з поховання 1 катакомби 74 ВСМ-I: 1–4 — сердолик; 4 — бурштин; 5 — лазурит; 6 — роговик; 7–49 — скло

Fig. 3. Beads from the burial No. 1 of the catacomb No. 74 VSBG-I: 1–4 — carnelian; 4 — amber; 5 — lapis lazuli; 6 — hornstone; 7–49 — glass

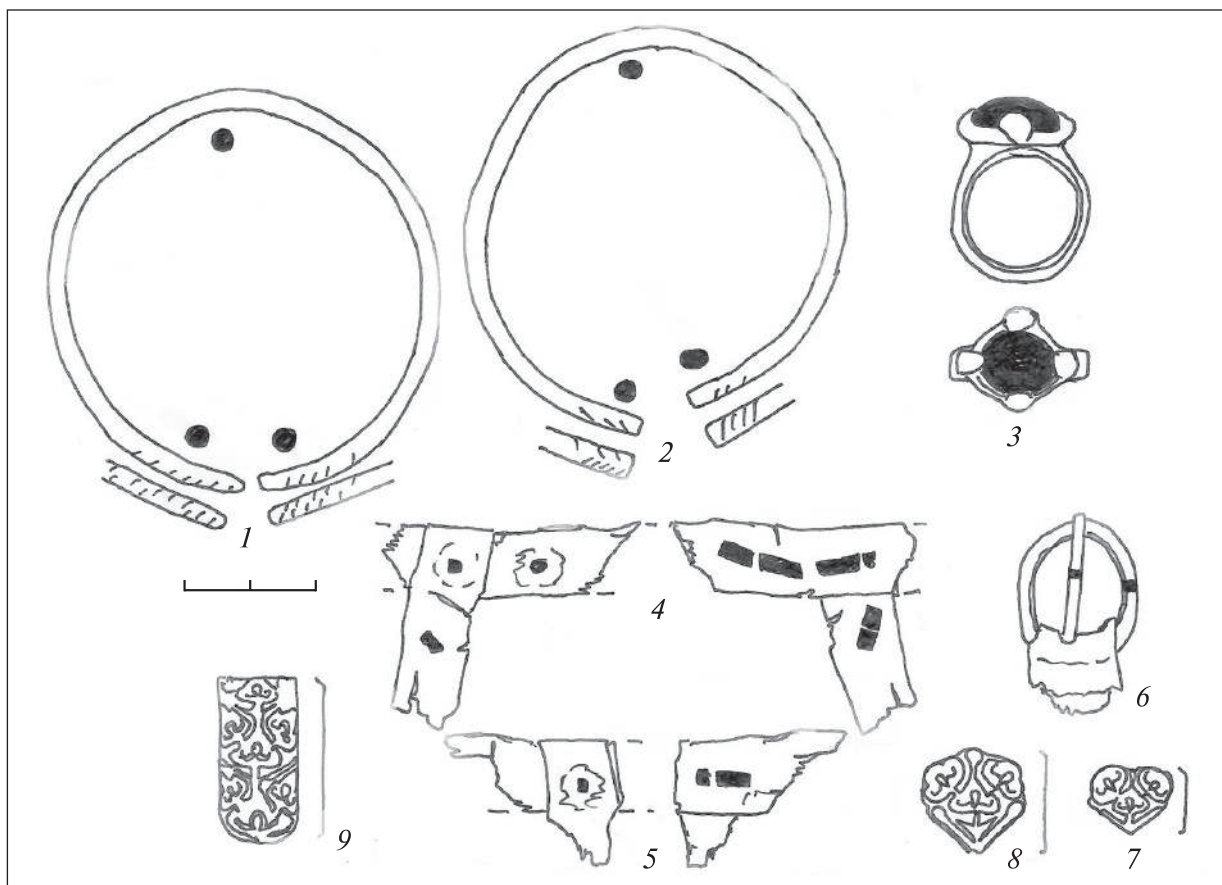

Рис. 4. Інвентар поховання 2 катакомби 74 ВСМ-І

Fig. 4. Inventory of the burial No. 2 of the catacomb No. 74 VSBG-I

мар (Комар, Стрельник 2011, рис. 5: 7—9). Він же навів також інші подібні до цієї знахідки, які походять з будови 2 Бітицького городища, житла 1/1974 р. Опішнянського городища, поселення Гніздово, зборів у Рильському р-ні Курської обл. та катакомбі 995 Херсонесу (Комар, Стрельник 2011, с. 154—155). З огляду на стан дужки сережки з катакомби 74 Верхнього Салтова дослідник припустив використання її як скроневої підвіски (Комар 2018, с. 155). Визначивши дату випадіння Фатівизького скарбу 60—70 рр. VIII ст. (Комар, Стрельник 2011, с. 162), О. В. Комар відніс появу слов'янських речей у салтівських комплексах (антропо-зооморфну фібулу з катакомби 21 Старого Салтова та сережку з катакомби 74 Верхнього Салтова) до II хронологічного салтівського горизонту (790—835 рр.) (Комар, Стрельник 2011, с. 161). Наявність таких речей у цих комплексах дослідник слушно пов'язав зі слов'янським впливом на салтівське населення Північно-Західної Хозарії (Комар, Стрельник 2011, с. 161). Такі сережки мають широке коло аналогій у слов'янсько-аварських старожитностях Подунав'я та входять до набору прикрас південно-західних слов'ян VIII ст. (Григор'єв 2000, с. 124). На території Дніпровського Лі-

вобережжя подібні сережки походять із пам'яток раннього етапу роменської культури («пласт волинцевських старожитностей»), які датуються серединою VIII — початком IX ст. (Григор'єв 2000, с. 21, рис. 44: 66—68; Шпилев 2010, с. 235, рис. 2: 14—19). Проте в літописних сіверян IX ст. такі сережки нечисленні, доволі часто виконані в іншій техніці, мають пошкодження, що вказує на їх доживання у цього населення (Григор'єв 2000, с. 125). Це стосується також сережки з катакомби 74 Верхнього Салтова.

Враховуючи час створення цього поховального комплексу (друга — третя чверті IX ст.), можна припустити, що сережка потрапила в середовище аланів басейну Сіверського Дінця разом із представницею слов'янського об'єднання сіверян¹, яке на той час ще було данником Хозарського каганату. Імовірність цього доволі висока, бо власні прикраси (на кшталт сережок, скроневи́х кілець, фібул) в традиційних суспільствах, виступаючи наочною ознакою належності

¹ На жаль, антропологічні висновки щодо матеріалів катакомб 74 відсутні.

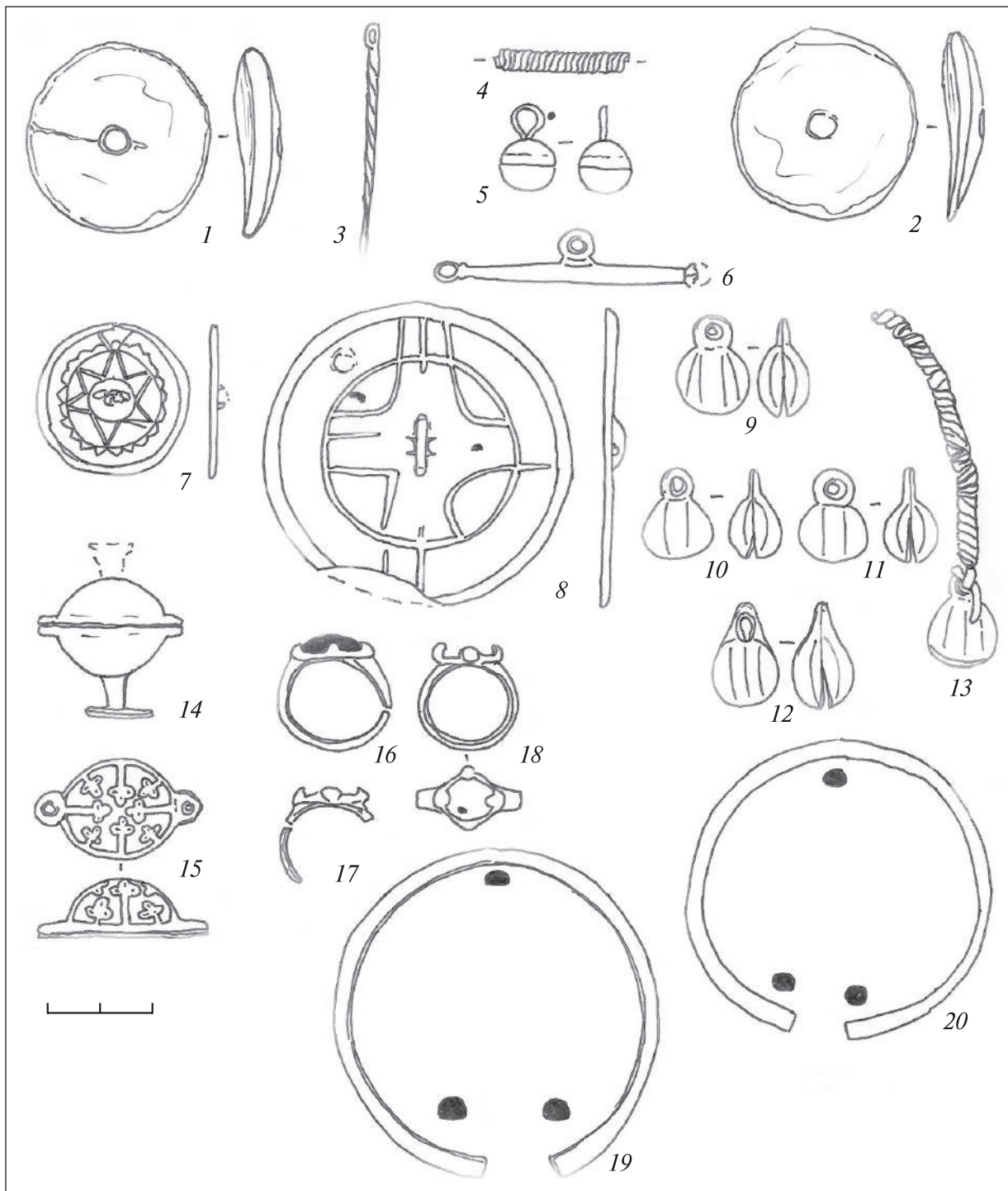

Рис. 5. Інвентар поховання 3 катакомби 74 ВСМ-I

Fig. 5. Inventory of the burial No. 3 of the catacomb No. 74 VSBG-I

ті до певної етнічної групи, виконують функцію своєрідних амулетів-оберегів, а тому не можуть служити предметом широкої торгівлі чи обміну (Яценко 2006, с. 5—7). Предмети одягу й деталі костюма лише великих імперій та представників малих, але активних «торговельних» народів (таких як греки або согдійці) виступали об'єктом наслідування для сусідів (Яценко 2006, с. 7). Це

підтверджується численними знахідками предметів салтівських типів у народів, які перебували під впливом Хозарського каганату, чого, проте, не можна сказати стосовно речей слов'янського вигляду на пам'ятках салтівської культури. За спостереженнями дослідників ранньосередньовічних старожитностей, елементи жіночого убору, як правило, поширювались за межами ареалу

конкретної цивілізації разом із його власниками (Мастыкова 2008, с. 26). Можливі шлюбні стосунки між чоловіками-аланами та жінками з підкорених слов'янських племен, наприклад, наочно демонструє катакомба 93 четвертої ділянки могильника біля с. Верхній Салтів (ВСМ-IV), де неаланське походження жінки, окрім типових слов'янських прикрас, що були знайдені при ній, підтверджується антропологічними даними (Аксенов, Лаптев 2009, с. 252, прим. 2).

Бляшка-оправа з катакомби 74 цікава тим, що орнамент на її щитку має антропоморфний характер (рис. 1: 12). Так, над підпрямокутним отвором у щитку бляшки зображено верхню частину тулуба чоловіка, який у зігнутих у ліктях руках тримає, немовби притискаючи до грудей, довгий шарф, що своїми трикутними кінцями охоплює з боків отвір біля нижнього прямого краю бляшки. Тіло людини розвернуто вправо, голова розвернута «у три чверті» та містить головну пов'язку у вигляді стрічки. Краї бляшки над фігурою людини прямі, що надає бляшці в плані форму широкого п'ятикутника. Бляшка сильно потерта, на верхній її частині над прямокутним отвором місцями збереглося покриття зі срібла. Зображення на цій бляшці майже тотожне зображенню на бляшках з поховання 2 могильника біля с. Суботці (Бокий, Плетнева 1988, рис. 5: 6) з тією різницею, що на бляшках фігура чоловіка над отвором зображена повністю з розворотом вліво, а її верхній край прикрашено бордюром із кругів та овалів, що чергуються між собою.

Могильник біля с. Суботці та пам'ятки, подібні до нього, в північній підзоні степів Північного Причорномор'я дослідники пов'язують

із мадярами Етелькези (836—895 pp.) (Комар 2011, с. 68—69). Проте ця бляшка має й пряміші аналоги в старожитностях ранніх мадяр. Так, дві схожі бляшки походять із поховання 19 Больше-Тіганського могильника в Поволжі (Халикова, Халиков 2018, табл. XVI: 27, 28), який дослідники датують кінцем VIII — першою половиною IX ст. (Халикова, Халиков 2018, с. 61). Тобто бляшка з катакомби 74 Верхнього Салтова походить із пам'ятки, яка знаходиться на шляху давніх мадяр із «Magna Hungaria» до Паннонії. Виходячи з цього, бляшку з катакомби 74 слід вважати проявом впливу на салтівців басейну Сіверського Дінця мадяр, які певний час перебували у союзницьких відносинах із Хозарським каганатом (Багрянородный Константин 1991, с. 158).

Таким чином, матеріали катакомби 74 головного могильника біля с. Верхній Салтів засвідчують існування в аланів лісостепового варіанту салтівської культури в другій—третьій чвертях IX ст. тісних контактів одночасно з представниками підкорених слов'янських племен та давніми мадярами, що якийсь час були союзниками Хозарського каганату. Показовим, на нашу думку, є той факт, що прояв контактів зі слов'янським населенням відображає річ із групи жіночих прикрас, тоді як мадярський культурний вплив відобразився в оформленні бляшок поясного набору — одного з головних атрибутів чоловіка-воїна. Проте ці іншокультурні імпульси виявилися не настільки потужними, щоб призвести до суттєвих змін у матеріальній культурі аланського населення лісостепового варіанту салтівської культури, яка перебувала на вершині свого розквіту.

Аксенов, В. С. 2002. Обрядобезвреживания погребенных в Верхне-Салтовском и Рубежанском катакомбных могильниках салтово-маяцкой культуры. *Российская археология*, 3, с. 98–114.

Аксенов, В. С. 2006. Вещи славянского облика с салтовских памятников верхнего Подончья. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Международная научная конференция, посвященная 100-летию со дня рождения Гали Федоровны Корзухиной*. Тезисы докладов. Санкт-Петербург; Нестор-История, с. 12–14.

Аксенов, В. С. 2011. Новые материалы к вопросу о мадыро-салтовских контактах в Верхнем Подончье. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 133–143.

Аксёнов, В. С. 2016. Некоторые замечания к вопросу интерпретации разрушенных скелетов в памятниках салтово-маяцкой культуры (по материалам Верхне-Салтовского IV могильника). *Древние некрополи и поселения: постпогребальные ритуалы, символические погребения и ограбления*. Санкт-Петербург: Институт истории материальной культуры РАН, с. 189–204.

Аксенов, В. С., Бабенко, Л. И. 1998. Погребение VI—VII веков н. э. у села Мохнач. *Советская археология*, 3, с. 111–122.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2009. К вопросу о славяно-салтовских контактах (на примере катакомбы № 93 могильника у с. Верхний Салтов). *Древности* 2009, 8. Харьков: ООО «НТМТ», с. 242–258.

Аксёнов, В. С., Лаптев, А. А. 2014. Освоение населением Хазарского каганата лесостепного Подончья: взгляд на проблему. *Степи Европы в эпоху средневековья*, 12, Донецк, ДонНУ, с. 25–50.

Багрянородный Константин. 1991. *Об управлении империей*. Москва: Наука.

Бокий, Н. М., Плетнева, С. А. 1988. Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология*, 2, с. 99–115.

Бородулин, В. Г. 1988. *Отчет о раскопках Верхнесалтовского катакомбного могильника и кургана, расположенного на территории колхоза им. Пархоменко Лозовского р-на в 1988 году*. Харьков, 1988. Архів Інституту археології НАН України. ф. 23051.

Григорьев, А. В. 2000. *Северская земля в VIII — начале XI века по археологическим данным*. Тула: «ГРИФ И К».

Деопик, В. Б. 1961. Классификация бус Юго-Восточной Европы VI—IX вв. *Советская археология*, 3, с. 202–232.

Ковалевская, В. Б. 2000. *Компьютерная обработка массового археологического материала из раннесредневековых памятников Евразии*. Москва: ОНТИ ПНЦ РАН.

Комар, А. В. 1999. Предсалтовские и раннесалтовский горизонты Восточной Европы. *Vita Antiqua*, 2, с. 111-136.

Комар, А. В. 2011. Древние мадьяры Етелькеза: перспективы исследований. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 21-78.

Комар, А. В. 2018. *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции*. Budapest: Martin Opitz Kiado.

Комар, А. В., Стрельник, М. А. 2011. «Репрессированный» клад: комплекс ювелирных изделий VIII в. из находки у с. Фотовиж. *Stratum plus*, 5, с. 143-164.

Мастыкова, А. В. 2008. «Княжеская» мода эпохи Великого переселения народов и северокавказский женский костюм. *Российская археология*, 3, с. 26-24.

Михеев, В. К. 1982. Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология*, 2, с. 156-167.

Плетнева, С. А. 1981. Салтово-маяцкая культура. *Степи Евразии в эпоху средневековья*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1989. *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва: Наука.

Скирда, В. В. 2011. Речи фино-угорского типа Красногирского могильника. *Археологія і давня історія України*, 7, с. 171-174.

Халикова, Е. А., Халиков, А. Х. 2018. *Ранние венгры на Каме и Урале (Больше-Тиганский могильник)*. Казань: «ФЭН».

Шпилев, А. Г. 2010. Украшения роменского времени из Курской области (вторая половина VIII — конец X вв.). *Stratum plus*, 5, с. 221-274.

Яценко, С. А. 2006. *Костюм древней Евразии (ирано-язычные народы)*. Москва: Восточная литература.

Надійшла 26.04.2021

В. С. Аксёнов

Кандидат исторических наук, заведующий отделом археологии,
Харьковский исторический музей имени Н. Ф. Сумцова

КАТАКОМБА 74 ВЕРХНЕ-САЛТОВСКОГО ГЛАВНОГО МОГИЛЬНИКА

В научный оборот вводятся материалы катакомбного захоронения, исследованного в 1988 г. экспедицией Харьковского исторического музея под руководством В. Г. Бородулина на главном участке раннесредневекового могильника у с. Верхний Салтов (ВСМ-I). Катакомба имела длинный (6,3 м) и глубокий (5,05 м) дромос, в западной части которого фиксировался ход повторного проникновения в погребальную камеру. Погребальная камера, поперечная по отношению к дромосу, содержала останки трех человек (мужчины, женщины и девочки-подростка), на которых были следы преднамеренного разрушения, совершенного в древности (рис. 1: 1). Несмотря на это, в камере был обнаружен богатый погребальный инвентарь, в состав которого входили: предметы вооружения (сабля, два топора-чекана); предметы хозяйственно-бытового назначения (два тесла-мотыги, кувшин); личные украшения (серьги, бусы, браслеты, перстни); предметы туалета (зеркала, туалетные коробочки); детали одежды; элементы поясной гарнитуры; амулеты. Данный погребальный комплекс по элементам поясной гарнитуры датируется второй — третьей четвертью IX в. Особенностью данной катакомбы было присутствие в ней серебряной серьги (рис. 1: 13), которая находит широкие аналогии в славяно-аварских древностях Подунавья. На памятниках Днепровского лесостепного Левобережья подобные серьги встречаются в памятниках волынцевской культуры второй половины VIII — начала IX в. Не характерной для классических салтовских древностей является серебряная бляшка-оправа с антропоморфным изображением (рис. 1: 12), которая стилистически близка бляшкам из венгерского погребения (погр. 2) у с. Суботцы (Кировоградская обл.). Присутствие этих вещей в катакомбе 74 свидетельствует о тесных контактах алан салтовской культуры бассейна Северского Донца во второй — третьей четверти IX в. и с представителями покоренных славянских племен, и с древними венграми, которые были союзниками Хазарского каганата.

К л ю ч е в ы е с л о в а: салтовская культура, катакомба, аланы, славяне, венгры, украшения, элементы поясной гарнитуры.

Viktor S. Aksionov

PhD in History, Head of the Archaeology Department, the M. F. Sumtsov Kharkiv Historical Museum,
ORCID 0000-0002-0648-0696, aksyonovviktor@gmail.com

THE CATACOMB No. 74 OF THE VERKHNI SALTIV MAIN BURIAL GROUND

The materials of the catacomb burial, investigated in 1988 by the expedition of Kharkiv Historical Museum under the leadership of V. H. Borodulin, located on the main site of the early medieval burial ground near Verkhni Saltiv village (Verkhni Saltiv Burial Ground-I, hereinafter — VSBG-I), are introduced into the scientific circulation. The catacomb had a long (6.3 m) and deep (5.05 m) dromos, in the western part of which the path of the re-entry into the burial chamber was fixated. The burial chamber, transverse to the dromos, contained the remains of three people (a man, a woman, and a teenage girl) who had traces of deliberate destruction committed in ancient times (Fig. 1: 1). Despite this, a rich burial inventory was found in the burial, which included: weapons (sabre, two chisel-axes); household items (two adz-hoes, a jug); personal jewelry (earrings, beads, bracelets, rings); toiletry (mirrors, toilet boxes); details of clothing; elements of a belt set; amulets. According to the elements of the belt set, this burial complex is dated by the second — third quarters of the 9th century. The main feature of this catacomb is the presence of a silver earring in it (Fig. 1: 13), which finds broad analogies in the Slavic-Avar antiquities of the Danube region. On the monuments of the Dnieper Left-Bank forest-steppe, similar earrings were

found in the monuments of the Volyntsev culture of the second half of the 8th — early 9th centuries. A silver plaque-frame with an anthropomorphic image (Fig. 1: 12) is not typical for classical Saltiv antiquities, and it is stylistically close to the plaques from the Hungarian burial (burial No. 2) near Subotsi village (Ukraine, Kirovohrad Oblast). The presence of these items in the catacomb No. 74 testifies to the close contacts of the Alans of the Saltiv culture of the Siverskyi Donets basin in the second — third quarters of the 9th century simultaneously with representatives of the conquered Slavic tribes and with the ancient Hungarians, who were allies of the Khazar Khaganate.

Key words: Saltiv culture, catacomb, the Alans, the Slavs, the Hungarians, jewelry, elements of a belt set.

References

- Aksenov, V. S. 2002. Obriadi obezvrezhivaniia pogrebennykh v Verkhne-Saltovskom i Rubezhanskom katakombnykh mogilnikakh saltovo-maiatskoi kultury. *Rossiiskaia arkheologia*, 3, p. 98-114.
- Aksenov, V. S. 2006. Veshchi slavianskogo oblika s saltovskikh pamiatnikov verkhnego Podonechia. *Slaviano-russkoe yuvelirnoe delo i ego istoki. Mezhdunarodnaia nauchnaia konferentsiia, posviashchennaia 100-letiiu so dnia rozhdeniia Gali Fedorovny Korzukhinoi*. Tezisy dokladov. Sankt-Peterburg; Nestor-Istoriia, p. 12-14.
- Aksenov, V. S. 2011. Novyye materialy k voprosu o madiaro-saltovskikh kontaktakh v verkhnem Podontsove. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7, p. 133-143.
- Aksionov, V. S. 2016. Nekotorye zamechaniia k voprosu interpretatsii razrushennykh skeletov v pamiatnikakh saltovo-maiatskoi kultury (po materialam Verkhne-Saltovskogo IV mogilnika). *Drevnie nekropoli i poseleniia: postpogrebalnye ritualy, simvolicheskie pogrebeniia i ogrableniia*. Sankt-Peterburg: Institut istorii materialnoi kultury RAN, p. 189-204.
- Aksenov, V. S., Babenko, L. I. 1998. Pogrebenie VI-VII vekov n. e. u sela Mokhnach. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 111-122.
- Aksionov, V. S., Laptev, A. A. 2009. K voprosu o slaviano-saltovskikh kontaktakh (na primere katakomby no. 93 mogilnika u s. Verkhnei Saltov). *Drevnosti*, 8. Kharkov, p. 242-258.
- Aksionov, V. S., Laptev, A. A. 2014. Osvoenie naseleniem Khazarskogo kaganata lesostepnogo Podontsovia: vzgliad na problemu. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, 12, Donetsk, DonNU, p. 25-50.
- Bagrianorodnyi Konstantyn. 1991. *Ob upravlenii imperiei*. Moskva: Nauka.
- Bokii, N. M., Pletneva, S. A. 1988. Zakhoronenie semii voina-kochevnikha X v. v basseine Ingula. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 99-115.
- Borodulin, V. G. 1988. *Otchet o raskopkakh Verkhnesaltovskogo katakombnogo mogilnika i kurgana, raspolozhennogo na territorii kolkhoza im. Parkhomenko Lozovskogo r-na v 1988 godu*. Kharkov, 1988. Arkhiv Instytutu arkheolohii NAN Ukrainy. f. 23051.
- Grigorev, A. V. 2000. *Severskaia zemlia v VIII - nachale XI veka po arkheologicheskimi dannymi*. Tula: GRIF I K.
- Deopik, V. B. 1961. Klassifikatsiia bus Yugo-Vostochnoi Evropy VI-IX vv. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 202-232.
- Kovalevskaia, V. B. 2000. *Kompiuternaia obrabotka massovogo arkheologicheskogo materiala iz rannesrednekovykh pamiatnikov Evrazii*. Moskva: ONTI PNCz RAN.
- Komar, A. V. 1999. Predsaltovskii i rannesaltovskii gorizonty Vostochnoi Evropy. *Vita Antiqua*, 2, p. 111-136.
- Komar, A. V. 2011. Drevnie madiary Etelkeza: perspektivy issledovaniia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7, p. 21-78.
- Komar, A. V. 2018. *Istoriia i arkheologiia drevnikh madiar v epokhu migratsii*. Vudapest: Martin Opitz Kiado.
- Komar, A. V., Strelnik, M. A. 2011. 'Repressirovannyi' klad: kompleks yuvelirnykh izdelii VIII v. iz nakhodki u s. Fotovizh. *Stratum plus*, 5, p. 143-164.
- Mastykova, A. V. 2008. 'Kniazheskaia' moda epokhi Velikogo pereseleniia narodov i severokavkazskii zhenskii kostium. *Rossiiskaia arkheologiia*, 3, p. 26-24.
- Mikheev, V. K. 1982. Konkovyie podveski iz mogilnika Sukhaia Gomolsha. *Sovetskaia arkheologiia*, 2, p. 156-167.
- Pletneva, S. A. 1981. Saltovo-maiatskaia kultura. *Stepi Evrazii v epokhu srednevekovia*. Moskva: Nauka.
- Pletneva, S. A. 1989. *Na slaviano-khazarskom pogranichii. Dmitrievskii arkheologicheskii kompleks*. Moskva: Nauka.
- Skyrda, V. V. 2011. Rechi fino-uhorskogo typu Krasnohirskogo mohylnya. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 7, p. 171-174.
- Khalikova, E. A., Khalikov, A. Kh. 2018. *Rannie vengry na Kame i Urale (Bolshe-Tiganskii mogilnik)*. Kazan: Fen.
- Shpilev, A. G. 2010. Ukrasheniia romenskogo vremeni iz Kurskoi oblasti (vtoraia polovina VIII - konets X vv.). *Stratum plus*, 5, p. 221-274.
- Yatsenko, S. A. 2006. *Kostyum drevnei Evrazii (iranoiazychnyie narody)*. Moskva: Vostochnaia literatura.

До історії стародавнього виробництва

УДК 904.2(477.85)“652”

<https://doi.org/10.15407/arheologia2021.03.117>

© С. А. Горбаненко, М. В. Ільків,
Л. П. Михайлина, Б. Т. Рідуш * 2021

ЖОРНА З РЕВНОГО НА БУКОВИНІ

Запропоновано аналіз каменів від легких ручних жорнових поставів із Ревнянського гнізда поселень VIII—X ст., залишеного слов'янами — носіями райковецької культури. Проведено визначення літологічного складу гірських порід. Матеріал проаналізовано й здійснено ймовірну реконструкцію жорнового поставу, за дослідженнями Р. С. Мінасяна. На основі матеріалів дослідника запропоновано варіант власної систематизації.

Ключові слова: райковецька культура, Ревне, жорна, літологічний аналіз, графічна реконструкція.

Вступ

Ревнянське гніздо поселень VIII—X ст., що разом із ресурсною базою розташоване на обох берегах р. Прут на території сіл Ревне, Стрілецький Кут, Бурдей, Мамаївці та Лужани Кіцманського р-ну Чернівецької обл. (рис. 1), є однією з відомих непересічних пам'яток слов'янського племінного угруповання східних хорватів в Українському Прикарпатті.

* ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com

ІЛЬКІВ Микола Володимирович — кандидат історичних наук, асистент кафедри історії стародавнього світу, середніх віків та музеєзнавства Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, ORCID 0000-0002-1501-876X, m.ilkiv@chnu.edu.ua

МИХАЙЛИНА Любомир Павлович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, ORCID 0000-0002-7505-7211, mykhailyana53@ukr.net

РІДУШ Богдан Тарасович — доктор географічних наук, кандидат історичних наук, професор кафедри фізичної географії, геоморфології та палеогеографії Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, ORCID 0000-0002-5896-6073, b.ridush@chnu.edu.ua

Пам'ятка відома з кінця XVIII ст. — частково відображена на рукописній карті Ф. фон Міга. Археологічні дослідження розпочала об'єднана експедиція Чернівецького державного університету і Чернівецького обласного краєзнавчого музею під керівництвом Б. О. Тимощука у 1972 р. Починаючи з 1977 р. понад двадцять років Ревнянське гніздо поселень VIII—X ст. досліджувала археологічна експедиція Чернівецького державного університету під керівництвом Л. П. Михайлини. Наглядові роботи тривають тут постійно.

Матеріали досліджень введені у науковий обіг. З-поміж них опубліковано зняття землеробства, зокрема залізні наральники (Михайлина, Тимошук 1983, рис. 4: 15; Пивоваров 2010, рис. 49: 1, 2) і серп (Михайлина 1997, рис. 48: 6). Однак поза увагою залишались знахідки таких маловиразних виробів із каменю, як знаряддя для переробки врожаю; відомості про них обмежені загальною інформацією про жорна (Михайлина 1997, с. 103). Нині здійснено фахове літологічне визначення порід каменю, з яких було виготовлено жорна, що уможливило повноцінну публікацію означених матеріалів.

Ця стаття є першим спеціальним дослідженням жорнових каменів не лише для матеріалів з Ревнянської агломерації, але й для пам'яток райковецької культури загалом. Для досліджень господарської діяльності давніх слов'ян останньої чверті I тис. н. е. жорна не є пріоритетними знаряддями для вивчення. Утім, їх ретельний аналіз уможливорює отримання додаткових знань щодо сировинної бази та рівня каменеобробного виробництва. Самі ж знахідки жорен для того часу засвідчують лише існування місцевої переробки продуктів хліборобства на продукти харчування.

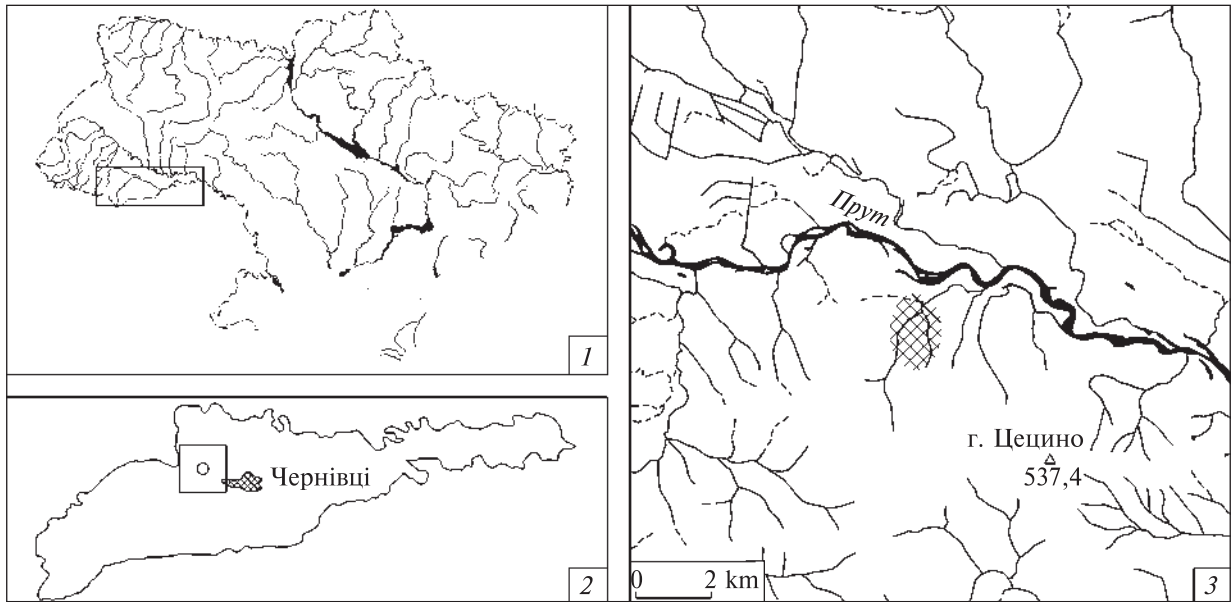

Рис. 1. Ревнянське гніздо поселень: 1 — на карті України; 2 — на карті Чернівецької обл.; 3 — основа 2 км

Fig. 1. Revne set of settlements: 1 — on the map of Ukraine; 2 — on the map of Chernivtsi Region; 3 — the base is 2 km

Отже, метою цієї статті є максимально повна публікація матеріалів, для чого проведено детальний аналіз сировини для виготовлення знарядь, а також визначення жорнових каменів і реконструкція жорнового постапу.

Перш ніж безпосередньо перейти до публікації матеріалу, варто нагадати основні тези й поняття (Минасян 1978), використані у цій статті. Легкі ручні ротаційні жорна — знаряддя, пристосовані винятково для ручної праці; їх використовують лише для розмелювання зерна. Принцип дії заснований на обертальному русі верхнього каменя (або бігуна) на робочій поверхні нижнього (або лежача). Рух бігуна стає можливим при використанні таких деталей, як порплиця й цапфа. Порплиця — це планка, вставлена в отвір бігуна; цапфа — частина вала або осі, що певним чином закріплена у лежачу. Порплиця спирається на верхню частину цапфи; за рахунок переміщень останньої можна регулювати зазор між каменями¹. Для надання бігуну обертального руху використо-

вують руків'я, розташоване якомога далі від центру каменю.

У жорнових конструкціях використовували дерево. На території сучасної України дерев'яні деталі від жорнових поставів не збереглися через несприятливі природні умови, але вони відомі з матеріалів давньоруського Новгород (Колчин 1968, с. 76, 77, табл. 71, рис. 63). Для передачі кругового обертання бігуну слугував боковий підшипник, який прикріпляли джгутом чи мотузкою. У Новгороді таких підшипників було знайдено майже 40 екз. Середній типовий підшипник мав довжину 18—20 см, ширину 2,0—2,5 см. Отвір для руків'я залежно від зношування деталі мав приблизно 1,5—3,0 см у діаметрі. В отвір підшипника вставляли нижній кінець руків'я (маховий шток). У Новгороді як руків'я здебільшого застосовували махові штоки — довгі дерев'яні палиці діаметром близько 3,0 см і довжиною від 140 до 160 см.

У жорновій конструкції використовували також дерев'яні, рідше залізні (Рыбаков 1948, с. 422), порплиці — один із видів упорних підшипників, які мали дещо видовжену форму. Порплиці були завдовжки 12,5—15 см, завширшки 2,5—3,0 см, завтовшки 3,0 см. У центрі плоскої сторони було кругле заглиблення діаметром до 2,0—3,0 см, яким порплиця спиралася на верхівку шкворня. Як зазначав Б. О. Колчин, стінки заглиблення для порплиці завжди мають сліди обертання, а іноді навіть бувають обгорілими внаслідок сильного тертя. Опорні шкворні — «веретена» — також відомі з матеріалів давньо-

¹ Переважно цапфа — окрема деталь, що наскрізно проходить через отвір у нижньому камені. Окремі лежачі черняхівської культури не мають отворів; у них застосовано подібний принцип дії, але деталь відрізнялася. Так, за класифікацією Р. С. Минасяна, група II, варіант А (див. далі, рис. 7) має виїмку для підвіски грибоподібної форми (деталь, що поєднує цапфу й порплицю), а у варіанті Б замість окремої деталі використано саме тіло каменю у вигляді виступу (див. далі, рис. 7; Минасян 1978, с. 105—107; варіанти I.a і I.b нашої систематизації відповідно).

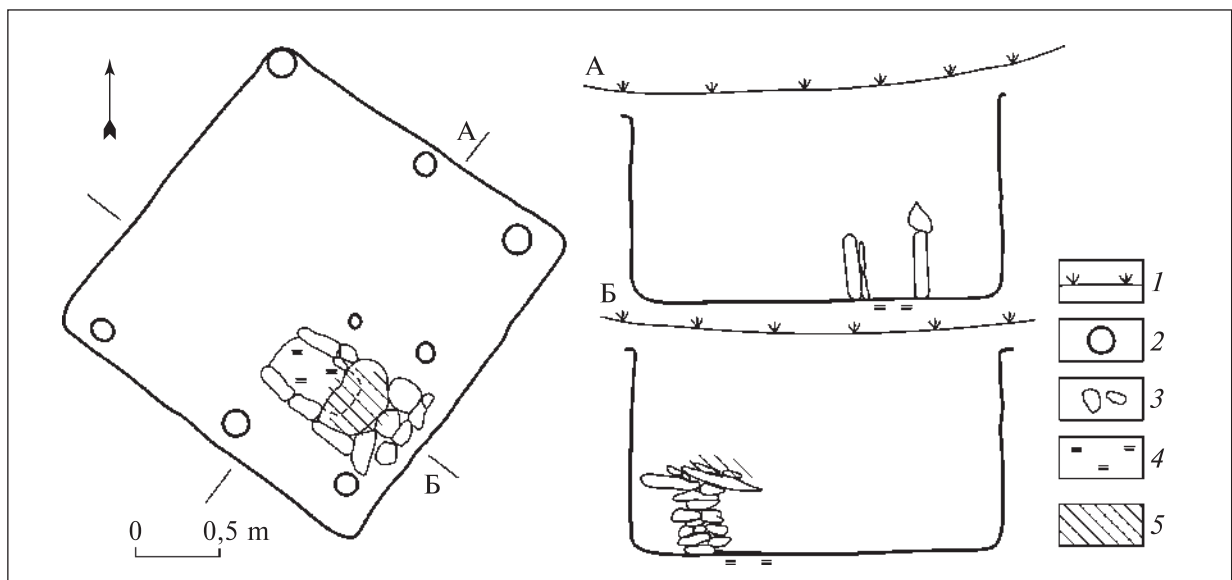

Рис. 2. Житло 36: 1 — сучасна денна поверхня; 2 — стовпові ями; 3 — каміння; 4 — випалена глина; 5 — місце виявлення жорнового каменя

Fig. 2. Dwelling No. 36: 1 — modern daylight surface; 2 — postholes; 3 — stones; 4 — burnt clay; 5 — place where the millstone was found

руського міста Новгород. Діаметр таких стрижнів був не менше, ніж 3,0—4,0 см.

Матеріали і методи

Жорна було виявлено на городищах Ревне II у 1972 р. (Тимошук 1972) та Ревне I у 1983 р. (Михайлина, Тимошук 1983).

Городище Ревне II поділене давньою дорогою на дві частини. Каміні від жорен разом із ліпним і кружальним посудом знайдені в південній частині (в саду), де також виступає багато розораних печей-кам'янок. Третя знахідка походить із Ревного I. Там було досліджено садибу X ст., що складалась із двох жител і двох господарських споруд. Житло, розташоване в

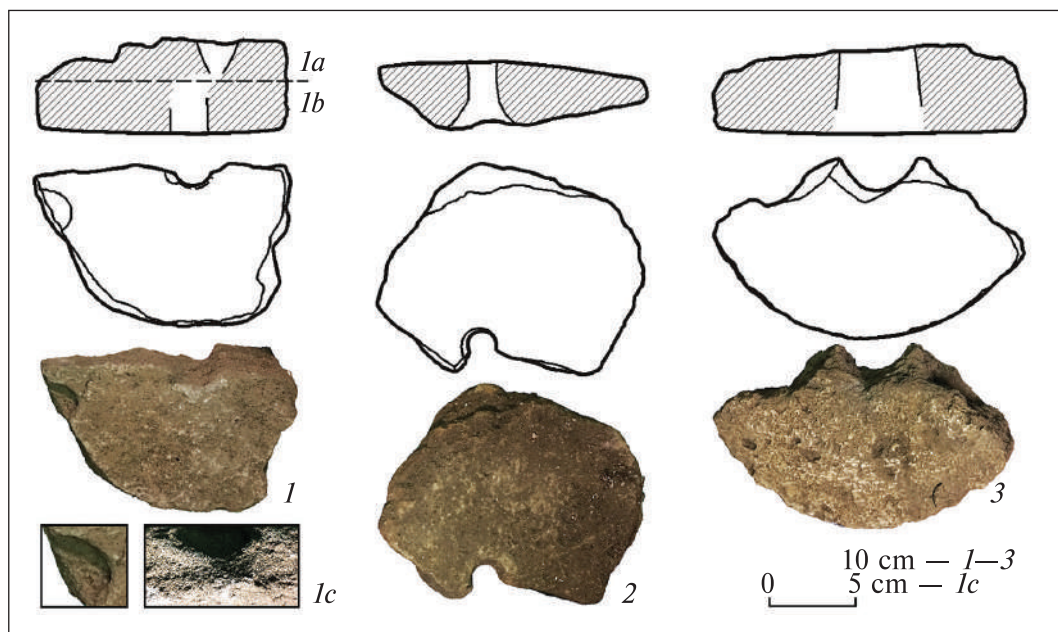

Рис. 3. Жорнові камені

Fig. 3. Millstones

Рис. 4. Вапняки в околицях Ревнянської агломерації як будівельний матеріал та в природному стані: 1 — дорога до телевізійної вежі на горі Цецино, вимощена рештками Цецинської фортеці; 2 — гравеліт у мошненні дороги до телевізійної вежі на горі Цецино; 3 — органогенно-детритовий вапняк у бруківці історичного центру Чернівців; 4 — брила шаруватого вапняку на схилі гори Цецино

Fig. 4. Limestones in the vicinity of Revne agglomeration as a building material and in its natural state: 1 — the road to the TV tower on the Tsetsyno Mount, paved with remains of the Tsetsyno fortress; 2 — gravel stones in the paving of the road to the TV tower on the Tsetsyno Mount; 3 — organogenic detrital limestone in the pavement of the historical center of Chernivtsi; 4 — a block of a layered limestone on the slope of the Tsetsyno Mount

східній частині садиби, в якому було виявлено жорновий камінь, у звітній документації отримало порядковий № 36. Воно орієнтоване кутами за сторонами світу, мало квадратну форму розмірами $2,2 \times 2,2$ м і глибину 1,5 м. У чотирьох кутах і посередині двох протилежних стін котловану виявлено стовпові ями з діаметром 0,15—0,20 м, завглибшки 0,10—0,15 м. У південному куті розташовувалася гарної збереженості прямокутна піч-кам'янка розмірами $0,6 \times 0,4$ м. Бокові стінки печі були споруджені з окремо поставлених кам'яних плит заввишки 0,6 м. Зверху піч була перекрита також кам'яною плитою, на якій лежав уламок жорнового каменя (рис. 2).

Ці знахідки нині зберігаються у фондах археологічної лабораторії при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (ЧНУ) (рис. 3). Їхні параметри наведено в таблиці (табл. 1).

Матеріал жорен проаналізовано з метою визначення літологічного складу гірських порід, із яких у давнину виготовляли знаряддя для переробки врожаю на борошно. Аналіз проведено на кафедрі фізичної географії, геоморфології та палеогеографії ЧНУ. Різновиди гірських порід встановлювалися шляхом макроскопічного вивчення, визначення твердості за шкалою Мооса та реакції з 10%-м розчином HCl (соляна кислота).

Реконструкцію легких ручних ротаційних жорен проведено за класифікаційними ознаками й спостереженнями Р. С. Мінасяна (Минасян 1978). Оскільки дослідження Р. С. Мінасяна має узагальнювальний характер, через що позбавлене надмірної деталізації, пропонуємо власні спостереження, які його доповнюють. Сподіваємось, що вони стануть у пригоді під час майбутніх досліджень жорен, що у переважній більшості випадків представлені фрагментарними маловиразними каменями з ознаками обробки. Використовуючи доробок Р. С. Мінасяна, пропонуємо систематизацію, засновану на послідовному описові трьох основних елементів: нижнього каменя (лежака), верхнього каменя (бігуна), руків'я для надання руху конструкції.

Результати

Визначення літологічного складу жорен. Жорна, уламки яких знайдені на городищі в Ревному, виготовлені з двох різновидів гірських порід: 1 — вапняку органогенно-детритового, шаруватого, кавернозного, сірувато-жовтого (рис. 3: 1, 2); 2 — вапняку органогенно-детритового, масивного, дрібно-кавернозного, жовтаво-сірого (рис. 3: 3).

У геологічній будові Цецинсько-Чернівецької височини (найвища точка — гора Цецино, 538 м н. р. м.), біля північного підніжжя якої розташоване с. Ревне, беруть участь відклади косівської світи (N_1ks) баденського регіоярису та волинські верстви (N_1wl) сарматського регіоярису неогену. Для косівської світи, яка залягає нижче, характерні одноманітні сірі аргілітоподібні вапнисті глини із прошарками алевролітів і пісковиків. Волинські верстви представляють товщу перешарування сірих вапнистих глин, пісків, пісковиків, органогенних вапняків, конгломератів (Вашенко, Євтушенко, Британ 2003). Найімовірніше, матеріал для жорен походить із відкладів волинських верств сарматського ярусу.

Детальний опис літологічних різновидів порід цього ярусу в літературі відсутній, тому один з авторів статті (Б. Р.) спирався на власні спостереження. На сьогодні міцні скельні породи, які колись бронювали гребінь Цецинської гори, практично зруйновані. На вершині та на схилах цієї вершини можна знайти лише елювій (продукти вивітрювання) оолітових вапняків, які лежать на глиняному цоколі. Вапняки зі значними включеннями гравію досі бронюють вершинну поверхню Хотинської височини (найбільша вершина гора Бердо, 516 м н. р. м.), яка є орографічним продовженням Цецинсько-Чернівецької височини по інший бік долини Пруту. З брил сірого та жовтувато-сірого органогенного вапняку зі значними включеннями гравію силіцитів була побудована Цецинська фортеця, з решток якої викладена нинішня дорога до телевізійної вежі на вершині гори (рис. 4: 2). Яскравим прикла-

Таблиця 1. Параметри жорнових каменів з Ревнянської агломерації (рис. 3)

Table 1. Parameters of millstones from Revne agglomeration (fig. 3)

№ на рис. 3	Товщина, см		Імовірний діаметр, см	Діаметр центрального отвору, см		Збереженість, град.
	min	max		min	max	
1a	4,8		?	1,5	4,8	174
1b	5,8		35,0		4,3	Те саме
2	2,6	7,7	36,6	3,1	7,5	176
3	7,0	10,1	38,2	8,7	10,6	115

Рис. 5. Карта знахідок жорнових каменів на пам'ятках останньої чверті I тис. н. е.: 1 — Алчедар; 2 — Балка Яцева; 3 — Григорівка; 4 — Єкімауци; 5 — Канівське; 6 — Лука-Райковецька; 7 — Монастирок; 8 — Незвисько; 9 — Пастирське; 10 — Пенківка; 11 — Пересопниця; 12 — Пліснесько; 13 — Рашків I; 14 — Ревне; 15 — Сахнівка; 16 — Стецівка; 17 — Ужгород; 18 — Хрінники I

Fig. 5. Map of millstones finds at the monuments of the last quarter of 1st millennium AD: 1 — Alchedar; 2 — Balka Yatseva; 3 — Hryhorivka; 4 — Yekymautsy; 5 — Kanivske; 6 — Luka-Raikovetska; 7 — Monastyrok; 8 — Nezvyisko; 9 — Pastyrsk; 10 — Penkivka; 11 — Peresopnytsia; 12 — Plisnesko; 13 — Rashkiv I; 14 — Revne; 15 — Sakhnivka; 16 — Stetsivka; 17 — Uzhhorod; 18 — Khrinnyky I

дом використання такого каменю є жорно з Чорнівського городища (ще опрацюється; Новоселицький р-н, Чернівецька обл.), розташованого біля підніжжя гори Бердо².

² Своєю часу Г. Г. Мезенцева опублікувала жорна, виявлені на давньоруському городі Родня на Княжій горі поблизу Канева. Їх петрографічний аналіз був виконаний у Геологічному музеї Інституту геологічних наук АН УРСР інженером-геологом В. В. Древинною. Було виготовлено три шліфи, опис яких у цілому подібний: загальна маса обсягом 60–65 % складалась із кварцу, польового шпату й біотиту розмірами 0,1–3,0 мм (світло-блакитного, світло-сірого, білого, бурого кольорів), насичена бурими окислами заліза, доповнена включеннями 35–40 % каменів граніту, кварцу і біотитів. На думку Г. Г. Мезенцевої, це свідчить про рукотворне походження описаних жорен (Мезенцева 1963). Судячи з опису, йдеться про гравеліто-пісковик або брекчію з зерен мінералів, що входять до складу гранітів, на залізіс-

Зразки жорен складені чистими вапняками різної текстури (див. вище). Корінні виходи цих вапняків в околицях Ревного і Цециного відсутні, проте «органогенно-детритові, жовтуватосірі, міцні... вапняки» потужністю близько 5,0 м наявні у перетині Шилівського родовища вапняків (с. Шилівці, Хотинського р-ну), на Хотинській височині (Строительные... 1965). З подібних чистих органогенно-детритових вапняків виготовлено низку архітектурних елементів (сходи, одвірки, віконниці тощо) Резиденції митрополитів Буковини і Далмації у

тому цементі. За описом, штучне походження такого матеріалу є мало ймовірним, оскільки у більшості випадків зв'язувальним матеріалом були окиси заліза. Утім, для повноцінного визначення породи її потрібно дослідити безпосередньо (Б. Р.).

Чернівцях. Окремі брили такого вапняку можна знайти в бруківці старого мощення в найдавнішій частині історичного центру Чернівців (район вулиць Глухівська—Шолом-Алейхема; рис. 4: 3)³. Брилу шаруватого, проте не кавернозного вапняку ми спостерігали також у розчистці дороги на горі Цецино (рис. 4: 4).

Отже, визначені породи цілком притаманні окрузі Ревнянського гнізда поселень, що вказує на місцеве походження сировини для виготовлення жорен у Ревнянській агломерації.

Породи, що були використані як сировина для виробництва жорен, легко піддаються обробці залізними інструментами. Адже твердість кальциту, з якого складаються вапняки, за шкалою Мооса — 3, а заліза — 5 і більше.

Забруднення часточками каменю, які утворювалися в процесі помолу, залежало найбільше від запіщаненості (вмісту піщаних часток) породи, що, як бачимо, може сильно відрізнятися у різних літологічних відмінах вапняку.

Породи переважно масивні, не схильні до дрібної тріщинуватості, і тому вироби з них навряд чи часто розколювались під час використання. Середня щільність вапняків 2,7 г/см³.

Опис знарядь. Як зауважив Р. С. Мінасян, в основу різних типологій залучали ознаки, що мали другорядний непринциповий характер (Минасян 1978, с. 102). Зважаючи на це, немає потреби наводити повний опис, а лише вкажемо на ті ознаки, що мають значення для реконструкції жорен.

Камінь 1 (див. рис. 3: 1) має вигляд напівфабрикату / браку тощо. Тому його повний опис не додає розуміння влаштування жорен, оскільки неможливо бути впевненим, що хоча б одна з операцій була доведена до кінця й репрезентує завершену частину. Зауважимо лише, що на його периферії (зліва) є виїмка понад 4,0 см завширшки і 1,8 см завглибшки (див. рис. 3: 1с). На нашу думку, це заглиблення могло залишитися від невдалої спроби каменяря зробити втулку під руків'я.

Камінь 2 (див. рис. 3: 2) зберігся на 176°, себто — дещо менше половини від діаметру, але «ліва» частина збереглася набагато гірше за «праву». Робоча поверхня каменя опукла, нерівність щодо прямої поверхні становить 11°. Наскрізний отвір має найменший діаметр з-поміж інших каменів — 3,1 см; утім, з неробочого боку він суттєво розширений.

³ Відомо, що під час забудови Чернівців після входження Буковини до Австрійської імперії камінь для будівництва брали з руїн донжона на горі Цецино.

Рис. 6. Матеріали до реконструкції жорнових поставів: 1 — руків'я (шток); 2 — боковий підшипник; 3 — порплиця; 4 — мініатюра XIV ст. до польської легенди про св. Ядвігу (за: 1—3 — Колчин 1968, с. 76, 77; 4 — Довженко 1961, рис. 73)

Fig. 6. Materials for the reconstruction of millstones: 1 — handle (rod); 2 — side bearing; 3 — supporting ring; 4 — miniature of the 14th c. to the Polish legend of St. Jadwiga (after: 1—3 — Kolchyn 1968, p. 76, 77; 4 — Dovzhenko 1961, fig. 73)

Камінь 3 (див. рис. 3: 3) також зберігся не повністю — понад половина виробу втрачена. Робочі поверхні плоскі. Наскрізний отвір звужується від робочої поверхні (10,6 см) до неробочої (8,7 см).

Обговорення

Загальний огляд. На території півдня Східної Європи жорна відомі приблизно від межі ері до етнографічних часів включно. Дані про знахідки жорен можна знайти чи не у кожній ґрунтовній публікації матеріалів із пам'яток райковецької культури. Нині відомості про ці знаряддя опубліковані для таких пам'яток, як Алчедар (Федоров 1954, рис. 6), Балка Яцева (Брайчевская 1963, с. 267, рис. 9: 11), Канівське (Мезенцева 1963, рис. 1: 4), Рашків I (Баран 2004, с. 57, 78), Єсимауци (Федоров 1953, с. 122; рис. 51), біля Пеньківки (Березовец 1959, с. 41; 1963, с. 157, 159, 171), Стецівка (Петров 1963, с. 212—214, 218), Пліснесько (Старчук 1952, с. 389), Незвисько (Смирнова 1960, с. 226), Монастирок (Мак-

симов, Петрашенко 1988, с. 92), Сахнівка (Довженко, Линка 1959, с. 105), Лука-Райковецька (Гончаров 1963), Пересопниця (Прищепа 2010, с. 284—286), Пастирське (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, рис. 45; 46), Григорівка (Петрашенко 2005, с. 109), Ужгород (Бернякович 1954, рис. 5: 12), Хрінники 1 (Козак 2016, с. 66) Бучач I (Ягодинська, Горбаненко 2021, рис. 8: 1, 4) та багато інших (рис. 5). У більшості випадків автори вказують на існування жорнових каменів або їх фрагментів у матеріалах пам'яток, не зупиняючись на характеристиці або просто наводячи ілюстрацію.

Як зазначав Р. С. Мінасян, вибір породи каменю не мав вирішального значення і був скоріше зумовлений тим, який саме матеріал був доступний давнім людям у конкретній місцевості (Мінасян 1978, с. 103). Це зауваження абсолютно справедливе, якщо йдеться саме про місцеве виробництво. Отже, у нашому випадку аналіз гірських порід ревнянських матеріалів вказує на власне місцеве виробництво. За доступними описами для інших пам'яток, їх також переважно виготовляли з місцевих порід каменю. У Рашкові I для цього використовували ракушняк, на поселенні в уроч. Луг I і Пастирському городищі — граніт, в Єсимауцах і Пліснеську — вапняк, в Ужгороді — трахіт, на Канівському городищі — крупнозернистий сланець, у Хрінниках — пісковик.

Розміри жорнових каменів коливаються в суттєвих межах від 35—40 до 60—70 см, в середньому перебуваючи в межах 45—55 см. Мабуть розміри жорен залежали від різних обставин: податливості каменю, сировинної бази, бажання / вміння майстра тощо. Важливо те, що технологія переробки врожаю була поширеною в усьому ареалі райковецької культури.

Натомість згадки у публікаціях знахідок зернотерок на райковецьких пам'ятках поодинокі. Так, вони є у публікації матеріалів із Луга I, де в житлі 8 виявлено камінь для розтирання (Березовець 1963, с. 164); на поселенні Стецівка зернотерку знайдено в житлі 11 (Петров 1963, с. 218). Ю. В. Кухаренко також повідомляв про знахідки каменів від зернотерок на селищі поряд із Хотомельським городищем (Кухаренко 1961, с. 22—27). Відомі нині публікації зернотерок репрезентують стандартні типи, переважно — верхні камені, куранти, терочки або розтирачи.

Отже, частково можна погодитись із тезою Р. С. Мінасяна, що, з'явившись на території півдня Східної Європи, продуктивніші жорна доволі швидко витіснили менш ефективні зер-

нотерки (Мінасян 1978, с. 100). Додамо, що, на нашу думку, зернотерки як функціональні знаряддя для переробки врожаю все ж продовжували співіснувати і наприкінці I тис. н. е. Цілком логічно припустити використання зернотерок для щоденних незначних потреб сім'ї, тоді як легкі ручні ротаційні жорна могли використовувати для значних об'ємів переробки продуктів хліборобської праці на борошно.

Таким чином, використання місцевих порід каменю, а також наявність «бракованого» чи недоробленого виробу 1 підтверджує місцеве виготовлення жорен у Ревнянській агломерації. Також важко припустити, що доволі масивні вироби перевозили на значні відстані у недоробленому вигляді, а отже — і з зайвим «баластом». Існування ж лише жорнових каменів може бути пояснене певною централізацією виробництва борошна.

Реконструкція (рис. 6)⁴. Камінь 2 мав спрацьованість від центру до периферії. За ілюстративним матеріалом, зібраним Р. С. Мінасяном, так спрацьовувалися нижні камені (Мінасян 1978). До того ж саме при такій конфігурації готова продукція (борошно) природним чином потрапляла на периферію й висипалася; при зворотній конфігурації це було б неможливо. Крім того, він мав наскрізний отвір із найменшим діаметром на робочій поверхні та був майже прямим приблизно від центру до робочої поверхні. За побіжним зауваженням Р. С. Мінасяна, менший діаметр притаманний саме нижнім каменям (Мінасян 1978, с. 102). До цього додамо, що для кріплення порплиці отвір мав би звужуватись від робочої поверхні до центру. Отже, камінь 2 міг бути лежаком. Відповідно, діаметр цапфи не перевищував 3,0 см.

Камінь 3 має ознаки бігуна: широкий наскрізний отвір, який звужувався від робочої поверхні до центру, що було зручним для встановлення там порплиці. Широкий отвір із неробочого боку також був зручним для засипання зерна до жорнової конструкції. До цього, зважаючи на камінь 1, додамо припущення, що на периферії жорен видовбували заглиблення для встановлення руків'я. Про його довжину можна лише здогадуватись.

Прикінцеві положення

Р. С. Мінасян провів суттєві студії, до якого долучив важливі ознаки для виокремлення різних

⁴ Нагадаємо, що за контекстом ідеться не про реконструкцію конкретного жорнового постапу (оскільки камені знайдені окремо), а про конструкцію таких знарядь загалом.

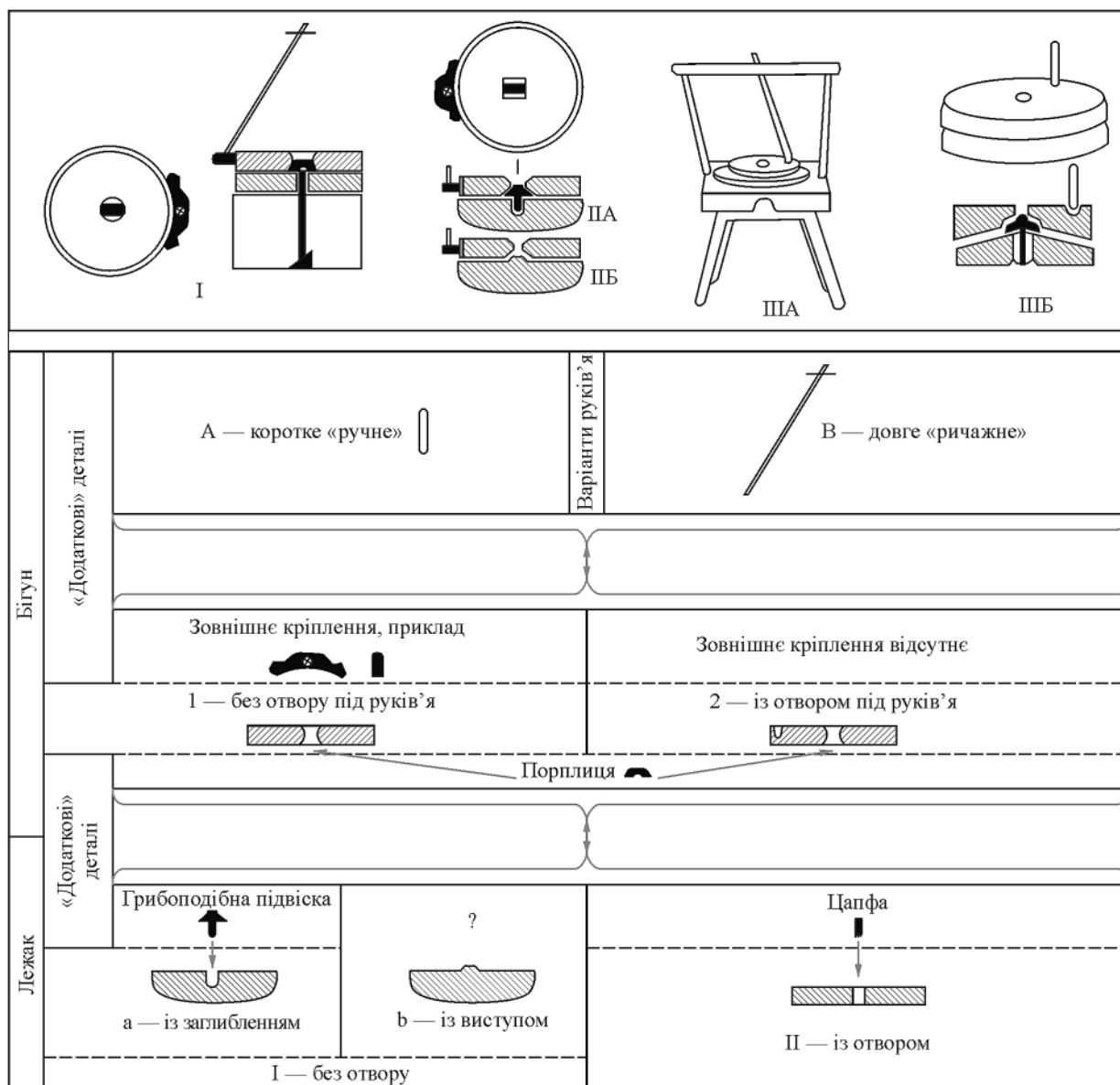

Рис. 7. Варіанти реконструкції жорнових поставів (вгорі; позначки відповідають групам — римські цифри і варіантам — літери класифікації Р. С. Мінасяна) та запропонована нами систематизація (внизу)

Fig. 7. Options of millstones reconstruction (above; designations correspond to groups — Roman numbers, and to options — R. S. Minasian's classification letters) and our proposed systematization (below)

груп жорен, відсіявши при цьому другорядні. Без його дослідження наша праця була б неможливою і навряд чи могла б завершитись реконструкціями. Однак запропонована ним класифікація, на нашу думку, дещо заплутана і не цілком послідовна. Так, нижні камені поставів груп I і III не відрізняються між собою, а короткі «ручні» руків'я й довгі «важільні» в першому випадку визначені як спрощені та ніяк не названі (мабуть, їх можна назвати первинними); у другому — варіантами Б і А відповідно. У групі II про них взагалі не згадано (рис. 7). У зв'язку з цим, базуючись на доробку Р. С. Мінасяна, суто для зручності користування пропонуємо систематизацію, представлену у вигляді таблиці. Матеріал

розташовано не за хронологічним принципом, а за простотою обробки каменів для виготовлення жорен (див. рис. 7). Користуючись комбінацією ознак, можна скласти простий опис (і відповідний шифр) щодо наявного матеріалу.

За запропонованою тут таблицею опишемо найважливіші складові для характеристики конструкції легкого ручного ротаційного жорнового поставу. Римськими цифрами позначено лежак: I — без наскрізного отвору (а — із заглибленням, б — із виступом). Імовірність виявлення — один до одного, правильної ідентифікації — майже на 100 % (за наявності центральної частини). II — із наскрізним отвором. Імовірність виявлення — один до одного; правильність ідентифікації зале-

жить від ступеню зношеності (якщо сліди процесу суттєво помітні: випукла поверхня і, можливо, «валик» навколо отвору), діаметру отвору (зазвичай незначний) та самого профілю каналу (не потребує звуження). За Р. С. Мінасяном, знахідки лежача без наскрізного отвору притаманні черняхівській культурі (трохи ширше — культурам другої чверті I тис. н. е.). Таким чином, для більшості періодів (зокрема й для пам'яток останньої чверті I тис. н. е.) притаманними були лежачі з наскрізним отвором.

Бігун є інформативнішим для визначень. Він завжди має наскрізний отвір посередині. За умов суттєвої зношеності його робоча поверхня може бути увігнутою досередини. Важливою ознакою є діаметр центрального наскрізного отвору. Зазвичай він суттєво більший за діаметр отвору в лежку. І сам канал цього отвору містить інформацію ідентифікаційного характеру: його нижня частина (ближча до робочої поверхні) має бути ширшою за середню, оскільки в цій частині встановлюють порплицю. Остання має розташовуватись таким чином, щоб «природно» закріпитися в отворі й тримати на собі камінь, а отже — від низу має поступово звужуватись. Імовірність виявлення — один до одного; правильна ідентифікація залежить від звернення уваги на перелічені вище деталі.

Арабськими цифрами позначено варіанти бігуна: 1 — без отвору для руків'я; 2 — із цим отвором на периферії. Виявлення цієї ознаки прямо залежить від збереженості площі неробочої поверхні каменю. При відсутності заглиблення для руків'я треба було використовувати зовнішнє кріплення, імовірно, з органічних матеріалів. З цією метою могли застосовувати боковий підшипник, закріпивши його еластичними матеріалами.

Великими літерами описано руків'я: А — коротке «ручне», В — довге «важільне». Цей показник не підлягає верифікації при застосуванні класичних методів археологічних досліджень і є доволі гіпотетичним.

Про існування чи відсутність підставки під постав також можна лише здогадуватись. Сама ж підставка є ознакою практично стаціонарності всієї конструкції, а отже, сприяла використанню довгого руків'я, яке можна закріпити у висунутих деталях інтер'єру споруди, де вона перебувала.

У всіх випадках важливим може бути й контекст знахідки⁵.

⁵ Так, за матеріалами з Пастирського городища завдяки контексту було реконструйовано розташування жорнового поставу під балкою стелі, в якій можна було закріпити довге руків'я (Горбаненко, Журавльов, Пашкевич 2008, рис. 52), а тому — це міг бути варіант II.1.B.

Таким чином, за запропонованою систематизацією, жорна з Ревного з великою імовірністю характеризуються як II.2.A—B — лежак із центральним отвором і дерев'яною цапфою (не збереглася), з бігуном і порплицею (не збереглася), що мав отвір для руків'я невизначеної довжини (не збереглася)⁶.

Висновки

Проведено перше спеціальне дослідження жорнових каменів із Ревнянської агломерації (і райковецької культури в цілому). Матеріал жорен проаналізовано з метою визначення літологічного складу гірських порід цих знарядь. Встановлено, що жорна виготовлені з двох різновидів гірських порід: 1 — вапняку органогенно-детритового, шаруватого, кавернозного, сірувато-жовтого; 2 — вапняку органогенно-детритового, масивного, дрібно-кавернозного, жовтаво-сірого. Найімовірніше, матеріал походить із відкладів волинських верств сарматського ярусу. Породи притаманні окрузі Ревнянського гнізда поселень, що вказує на місцеве походження сировини для виготовлення жорен у Ревнянській агломерації. Вони легко піддаються обробці залізними інструментами.

На місцеве походження каменеобробного виробництва вказує й наявність з-поміж проаналізованого матеріалу «браку». Проаналізовані матеріали за систематизацією, яку створено на основі класифікації Р. С. Мінасяна для зручності опису, належать до жорнового поставу II.2.A—B — лежак із центральним отвором і дерев'яною цапфою (не збереглася), з бігуном і порплицею (не збереглася), що мав отвір для руків'я невизначеної довжини (не збереглася).

Самі ж знахідки жорен засвідчують існування місцевої переробки продуктів хліборобства на продукти харчування.

⁶ До другорядних ознак зараховано ті, які не відображають конструктивних особливостей і не впливали ні на принцип праці на легкому ручному жорновому поставі, ні на її результат. До них належать: 1) конусність лежаків (і відповідний негатив у бігуні); 2) додаткове заглиблення під порплицю з робочого боку бігуна; 3) понад одне заглиблення під руків'я на неробочій поверхні бігуна. Перше є звичайним результатом спрацьованості. Друге найчастіше має підпрямокутні обриси і призначене для встановлення порплиці із заліза (що має значення лише для довговічності деталі). Третє є наслідком ремонту.

- Баран, Я. В. 2004. *Слов'янська община*. Київ; Чернівці: Зелена Буковина.
- Березовец, Д. Т. 1959. Славянские поселения в устье Тясмина. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 8, с. 37–45.
- Березовец, Д. Т. 1963. Поселение уличей на р. Тясмин. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 146–208.
- Бернякович, К. В. 1954. Исследования древнеславянского поселения VIII–IX вв. в г. Ужгороде. *Краткие сообщения ИА АН УССР*, 3, с. 39–48.
- Брайчевская, А. Т. 1963. Поселение у Балки Яцевой в Надпорожье. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 251–282.
- Вашенко, В. О., Євтушенко, Т. Л., Британ, А. Й. 2003. *Державна геологічна карта України масштабу 1 : 200 000, аркуші М-25-XXXII (Чернівці), L-35-II (Кимпулунг-Молдовенеск)*. Карпатська серія. Чернівецька, Івано-Франківська, Тернопільська області України. Київ: Державна геологічна служба.
- Гончаров, В. К. 1963. Лука-Райковецкая. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 283–315.
- Горбаненко, С. А., Журавльов, О. П., Пашкевич, Г. О. 2008. *Сільське господарство жителів Пастирського городища*. Київ: Академперіодика.
- Горбаненко, С. А., Михайлина, Л. П. 2021. Залізний реманент хліборобів із Ревного. *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 16–32.
- Довженко, В. Й. 1961. *Землеробство Давньої Русі до XIII ст.* Київ: Наукова думка.
- Довженко, В. Й., Линка, Н. В. 1959. Раскопки раннеславянских поселений в нижнем течении р. Рось. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 70, с. 102–113.
- Козак, Д. Н. 2016. *Хрінники (Шанків Яр) — пам'ятка давньої історії Волині. Дослідження 2010—2014 рр.* Київ: ІА НАН України.
- Колчин, Б. А. 1968. *Новгородские древности. Деревянные изделия*. Свод археологических источников, Е 1–55. Москва: Наука.
- Кузаренко, Ю. В. 1961. *Средневековые памятники Полесья*. Свод археологических источников, Е 1–57. Москва: АН СССР.
- Максимов, Е. В., Петрашенко, В. А. 1988. *Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре*. Киев: Наукова думка.
- Мезенцева, Г. Г. 1963. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов. *Советская археология*, 4, с. 224–227.
- Минасян, Р. С. 1978. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.). *Советская археология*, 3, с. 101–112.
- Михайлина, Л. П. 1997. *Населення Верхнього Попруття VIII—X ст.* Чернівці: Рута.
- Михайлина, Л. П., Тимошук, Б. А. 1983. *Отчет о работе археологической экспедиции Черновицкого государственного университета в 1983 году*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1983/173.
- Михайлина, Л. П., Тимошук, Б. А. 1983. Славянские памятники бассейна Верхнего Прута VIII—X вв. В: Баран, В. Д. (ред.). *Славяне на Днестре и Дунае*. Киев: Наукова думка, с. 205–219.
- Петрашенко, В. А. 2005. *Древнерусское село. По материалам поселения у с. Григоровка*. Киев: Академперіодика.
- Петров, В. П. 1963. Стецовка, поселение третьей четверти I тысячелетия н. э. *Материалы и исследования по археологии СССР*, 108, с. 209–233.
- Пивоваров, С. В. 2010. Охоронні археологічні дослідження на Буковині у 2009 р. *Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології*, 1, с. 41–54.
- Прищепа, Б. А. 2010. Дослідження поселення ранніх слов'ян у Пересопниці. *Археологічні дослідження Львівського університету*, 13, с. 276–295.
- Рыбаков, Б. А. 1948. *Ремесло Древней Руси*. Москва: АН СССР.
- Смирнова, Г. И. 1960. Раннеславянское поселение у с. Незвисько на Днестре. *Раматкі археологічкє*, LI, 1, с. 222–239.
- Старчук, І. Д. 1952. Розкопки городища Пліснеська в 1947—1948 рр. *Археологічні пам'ятки УРСР*, 3, с. 379–85.
- Строительные... 1965. *Строительные материалы Черновицкой области (минерально-сырьевая база)*. Киев: Будівельник.
- Тимошук, Б. О. 1972. *Про археологічні дослідження на слов'янському поселенні в с. Ревна Кіцманського району Чернівецької області*. НА ІА НАН України, ф. 64, 1972/49.
- Федоров, Г. Б. 1953. Городище Екимауцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.). *Краткие сообщения ИИМК*, 50, с. 104–126.
- Федоров, Г. Б. 1954. Итоги трехлетних работ в Молдавии в области славяно-русской археологии. *Краткие сообщения ИИМК*, 56, с. 8–23.
- Ягодинська, М. О., Горбаненко, С. А. 2021. Землеробство в межиріччі Дністра та Ікви у давньоруський час (за археологічними даними). *Археологія і давня історія України*, 1 (38), с. 408–424.

Надійшла 3.11.2020

С. А. Горбаненко¹, Н. В. Ильків², Л. П. Михайлина³, Б. Т. Ридуш⁴

¹Кандидат исторических наук, старший научный сотрудник отдела археологии ранних славян Института археологии НАН Украины

²Кандидат исторических наук, ассистент кафедры истории древнего мира, средних веков и музееведения Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича

³Доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника

⁴Доктор географических наук, кандидат исторических наук, профессор кафедры физической географии, геоморфологии и палеогеографии Черновицкого национального университета имени Юрия Федьковича

ЖЕРНОВА ИЗ РЕВНОГО НА БУКОВИНЕ

В статье опубликованы камни от легких ручных жерновых поставов из Ревнянского гнезда поселений VIII—X вв., оставленного славянами — носителями райковецкой культуры (рис. 1; 2). Проведено определение литологического состава горных пород. Жернова изготовлены из двух разновидностей горных пород: 1 — известняка органогенно-детритового, слоистого, кавернозного, серовато-желтого (рис. 3: 1, 2); 2 — известняка органогенно-

детритового, массивного, мелко-кавернозного, желтовато-серого (рис. 3: 3). Такие породы характерны для округа Ревнянского гнезда поселений, что подтверждает местное происхождение сырья (рис. 4). Породы легко поддаются обработке железными инструментами. При этом достаточно прочны и не склонны к разрушениям и мелкой трещиноватости; средняя плотность известняков составляет 2,7 г/см³.

Жернова широко известны из материалов памятников райковецкой культуры (рис. 5). Вероятно, во всех случаях использовано местное сырье. На этом фоне упоминания о находках зернотерок встречается в научной литературе значительно реже. В материалах Ревнянской агломерации VIII—X вв. зернотерки неизвестны.

Выявленные жернова разделяются на «брак» либо заготовку (рис. 3: 1); нижний камень (рис. 3: 2); верхний камень (рис. 3: 3). Для общей реконструкции легкого ручного жернового постава имеется достаточная база. Она состоит из археологических находок (камней, а также изредка других деталей из железа и дерева), этнографических и иконографических данных (рис. 6). Все эти источники качественно проанализировал Р. С. Минасян и предложил свою классификацию. На сегодня считаем его работу наиболее обобщающей и надежной основой для описательной реконструкции жернового постава. Однако сама классификация не вполне удобна для использования, поэтому на ее базе предлагаем систематизацию в виде комбинации основных признаков, представленную в табличном варианте (рис. 7). По предложенной нами систематизации жернова из Ревного можно характеризовать как II.2.A—B — нижний камень с отверстием и деревянной цапфой (не сохранилась), с верхним камнем и порхлицей (не сохранилась), имеющие отверстие для рукояти неопределенной длины (не сохранилась).

К л ю ч е в ы е с л о в а: райковецкая культура, Ревно, жернова, литологический анализ, графическая реконструкция.

Serhii A. Gorbanenko¹, Mykola V. Ilkiv², Liubomyr P. Mykhailyna³, Bohdan T. Ridush⁴

¹*PhD in History, Senior Research Fellow of the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, ORCID 0000-0003-4786-0369, gorbanenko@gmail.com*

²*PhD, assistant of the History of the Ancient World, Middle Ages, and Museology Department, The Yuri Fedkovych Chernivtsi National University, ORCID 0000-0002-1501-876X, m.ilxiv@chnu.edu.ua*

³*DSc in History, Leading Researcher of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, ORCID 0000-0002-7505-7211, mykhailyna53@ukr.net*

⁴*PhD, DSc in Geography, professor at the Physical Geography, Geomorphology and Paleogeography Department, The Yuri Fedkovych Chernivtsi National University, ORCID 0000-0002-5896-6073, b.ridush@chnu.edu.ua*

MILLSTONES FROM REVNE AT BUKOVYNA

In the article stones from light hand millstones from Revne group of settlements of the 8th — 10th centuries left by the Slavs — bearers of the Raiky archaeological culture are published (fig. 1; 2). The lithological composition of rocks was determined. The millstones were made of two types of rocks: 1 — organogenic-detrital limestone, layered, cavernous, grayish-yellow (fig. 3: 1, 2); 2 — organogenic detrital limestone, massive, finely cavernous, yellowish-gray (fig. 3: 3). Such rocks are typical for the area of Revne agglomeration. This confirms the local origin of the raw materials (fig. 4). The rocks can be easily processed with iron tools. At the same time, they are strong enough and not prone to fracture and small fracturing. An average density of limestone is 2.7 g/cm³.

Millstones are widely known from the materials of the Raiky culture sites (fig. 5). Probably, in all cases, local raw materials were used. On this background mention of the finds of grain graters occurs in scientific literature less often. In the materials of Revne agglomeration of the 8th — 10th centuries grain graters are unknown.

Discovered millstones are divided into «spoilage» or blank (fig. 3: 1), bed stone (fig. 3: 2) and runner stone (fig. 3: 3). There is a sufficient basis for the general reconstruction of a light hand millstone. It consists of archaeological finds (stones and occasionally other parts made of iron and wood), ethnographic and iconographic data (fig. 6). All these sources were qualitatively analysed by R. S. Minasyan and he proposed his own classification. Today, we consider his work to be the most generalizing and reliable basis for descriptive reconstruction of the millstone. However, the classification itself is not quite user-friendly. Therefore, we offer systematization as a combination of main features. It is presented in a tabular form (fig. 7). According to the proposed systematization, the millstones from Revne can be characterized as II.2.A—B — bed stone with a hole and a wooden pin (not preserved), with runner stone and rind (not preserved), with a hole for a handle of indeterminate length (not preserved).

К е y w o r d s: Raiky archaeological culture, Revne, millstones, lithological analysis, graphic reconstruction.

References

- Baran, Ya. V. 2004. *Slovianska obshchyna*. Kyiv; Chernivtsi: Zelena Bukovyna.
- Berezovets, D. T. 1959. Slavianskie poseleniia v uste Tiasmina. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 8, p. 37-45.
- Berezovets, D. T. 1963. Poselenie ulichei na r. Tiasmin. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, p. 146-208.
- Berniakovich, K. V. 1954. Issledovaniia drevneslavianskogo poseleniia VIII-IX vv. v g. Uzhgorode. *Kratkie soobshcheniia IA AN USSR*, 3, p. 39-48.
- Braichevskaia, A. T. 1963. Poselenie u Balki Iatsevoi v Nadporozhe. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, p. 251-282.
- Vashchenko, V. O., Yevtushenko, T. L., Brytan, A. I. 2003. *Derzhavna heolohichna karta Ukrainy masshtabu 1 : 200 000, arkushi M-25-XXXII (Chernivtsi), L-35-II (Kypulunh-Moldovenesk)*. Karpatska seriia. Chernivetska, Ivano-Frankivska, Ternopil'ska oblasti Ukrainy. Kyiv: Derzhavna heolohichna sluzhba.
- Goncharov, V. K. 1963. Luka-Raikovetskaia. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, p. 283-315.
- Horbanenko, S. A., Zhuravlov, O. P., Pashkevych, H. O. 2008. *Sil'ske hospodarstvo zhyteliv Pastyrskoho horodyshcha*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Horbanenko, S. A., Mykhailyna, L. P. 2021. Zaliznyi remanent khliborobiv iz Revnoho. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), p. 16-32.
- Dovzhenok, V. I. 1961. *Zemlerobstvo Davnoi Rusi do XIII st.* Kyiv: Naukova dumka.
- Dovzhenok, V. I., Linka, N. V. 1959. Raskopki ranneslavianskikh poselenii v nizhnem techenii r. Ros. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 70, p. 102-113.
- Kozak, D. N. 2016. *Khrinnyky (Shankiv Yar) - pamiatka davnoi istorii Volyni. Doslidzhennia 2010-2014 rr.* Kyiv: IA NAN Ukrainy.
- Kolchin, B. A. 1968. *Novgorodskie drevnosti. Dereviannye izdeliia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-55. Moskva: Nauka.
- Kukhareno, Yu. V. 1961. *Srednevekove pamiatniki Polesia*. Svod arkheologicheskikh istochnikov, E 1-57. Moskva: AN SSSR.
- Maksimov, E. V., Petrashenko, V. A. 1988. *Slavianskie pamiatniki u s. Monastyrek na srednem Dnepre*. Kyiv: Naukova dumka.
- Mezentseva, G. G. 1963. Novye dannye ob izgotovlenii drevnerusskikh zhernovov. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, p. 224-227.
- Mykhailyna, L. P. 1997. *Naselennia Verkhnoho Poprutia VIII-X st.* Chernivtsi: Ruta.
- Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1983. *Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Chernovitskogo gosudarstvennogo universiteta v 1983 godu*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1983/173.
- Mikhailina, L. P., Timoshchuk, B. A. 1983. Slavianskie pamiatniki basseina Verkhneho Pruta VIII-X vv. In: Baran, V. D. (ed.). *Slaviane na Dnestre i Dunae*. Kyiv: Naukova dumka, p. 205-219.
- Minasian, R. S. 1978. Klassifikatsiia ruchnogo zhernovogo postava (po materialam Vostochnoi Evropy I tysiacheletiia n. e.). *Sovetskaia arkheologiia*, 3, p. 101-112.
- Petrashenko, V. A. 2005. *Drevnerusskoe selo. Po materialam poseleniia u s. Grigorovka*. Kyiv: Akadempriodyka.
- Petrov, V. P. 1963. Stetsovka, poselenie tretei chetverti I tysiacheletiia n. e. *Materialy i issledovaniia po arkheologii SSSR*, 108, p. 209-233.
- Pyvovarov, S. V. 2010. Okhoronni arkheolohichni doslidzhennia na Bukovyni u 2009 r. *Pytannia starodavnoi ta serednovichnoi istorii, arkheolohii y etnolohii*, 1, p. 41-54.
- Pryshchepa, B. A. 2010. Doslidzhennia poselennia rannikh sloviau u Peresopnytsi. *Arkheolohichni doslidzhennia Lvivskoho universytetu*, 13, p. 276-295.
- Rybakov, B. A. 1948. *Remeslo Drevnei Rusi*. Moskva: AN SSSR.
- Smirnova, G. I. 1960. Ranneslavianskoe poselenie u s. Nezvisko na Dnestre. *Pamiatky archeologické*, LI, 1, s. 222-239.
- Starchuk, I. D. 1952. Rozkopky horodyshcha Plisneska v 1947-1948 rr. *Arkheolohichni pamiatky URSR*, 3, p. 379-85.
- Stroitelnye... 1965. *Stroitelnye materialy Chernovitskoi oblasti (mineralno-syrievaia baza)*. Kyiv: Budivelnik.
- Tymoshchuk, B. O. 1972. *Pro arkheolohichni doslidzhennia na slovianskomu poselenni v s. Revna Kitsmanskoho raionu Chernivetskoi oblasti*. NA IA NAN Ukrainy, f. 64, 1972/49.
- Fedorov, G. B. 1953. Gorodishche Ekimautsy (raboty Slaviano-Dnestrovskoi ekspeditsii v 1951 g.). *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 50, p. 104-126.
- Fedorov, G. B. 1954. Itogi trekhletnikh rabot v Moldavii v oblasti slaviano-russkoi arkheologii. *Kratkie soobshcheniia IIMK*, 56, p. 8-23.
- Yahodynska, M. O., Horbanenko, S. A. 2021. Zemlerobstvo v mezhyrichchi Dnistra ta Ikvy u davnoruskyi chas (za arkheolohichnymy danymy). *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 1 (38), p. 408-424.

© А. В. Волков * 2021

КОСТОРИЗНА СПРАВА КАМ'ЯНСЬКОЇ СІЧІ

У статті розглянуто та проаналізовано остеологічний матеріал із території Кам'янської Січі зі слідами обробки. Наведено стислий опис найвиразніших знахідок та їхні особливості.

К л ю ч о в і с л о в а: Запорізьке козацтво, Кам'янська Січ, косторізна справа, трасологічний метод, проколка, пряслице, епіфіз, порохівниця, кістяний виріб.

Із давніх-давен людство використовувало кістку як один з основних матеріалів для створення знарядь праці, прикрас чи іграшок. Завдяки своїм властивостям, тобто легкості в обробці та доступності, кістка була доволі поширеним матеріалом. Вироби з кістки й рогу несуть важливу інформацію про побут, засоби виробництва та інструментарій ремісничих об'єднань чи окремих митців тих чи інших народів у різні епохи.

Вироби з кістки та щільного рогу зі слідами первинної обробки є звичними знахідками на мезолітичних, античних і давньоруських пам'ятках. Проте ремісничі осередки, де відбувалася обробка такої сировини, фіксуються не дуже часто (Сергеева 2012, с. 118).

Серед різноманітних козацьких ремесел цей різновид не був широко розповсюдженим, трапляються поодинокі вироби окремих майстрів. Так, порохівниці з кістки були складовою військового спорядження козацького війська. Поширення порохівниць на території України безпосередньо пов'язане з історією запорозького козацтва, основним напрямком діяльності якого була війна. Військо Запорозьке славалося високою боєготовністю й майстерністю. Його ударну силу становила піхота, озброєна рушницями та холодною зброєю. Козака з мушкетом, списом і рогом (порохівницею) за поясом було зображено на військовій печатці, наданій запорожцям польським

урядом в XVI ст. Майже кожний козак умів виготовляти порох, хоч той і не відзначався високою якістю. Гранульований порох для ладування зброї козаки носили в порохівницях, а дрібно розтертий для підсипки на полицю рушниці — у натрусках.

Відомо, що на території Запорозької Січі були майстри, які виготовляли порохівниці. Традиційно спочатку їх робили з дерева та глини, пізніше з'явилися порохівниці з рогу, які були міцними і не пропускали вологи. Використовували ріг оленя, лося, сайгака. Отвори закривали роговими, металевими чи дерев'яними заглушками. В один із них вставлялася металева трубочка для засипання порошу в рушницю. Порохівниці майстерно прикрашали різьбленням, для підкреслення орнаменту додатково втирали суміш сажі з оліфою або вугільний пил з олією. Після завершення різьблення деякі порохівниці фарбували дрібно натертими фарбами, змішаними з воском, та полірували (Тітова 2012, с. 69). У колекції Національного заповідника «Хортиця» нараховується п'ять порохівниць, зроблених із рогу, які, на жаль, безпосередньо не пов'язані з археологічними дослідженнями жодної з Січей (рис. 1).

Але все ж таки важко уявити масову необхідність та розповсюдженість кістяних виробів у побуті січовиків. Тому кожен окремий випадок знаходження центрів обробки кістки сам собою доволі значний, адже дозволяє розширити наші уявлення про цей специфічний різновид ремісничого виробництва. Поодинокі знахідки кістяних виробів не можуть слугувати прикладом наявності на території, що досліджується, косторізної майстерні чи навіть майстра, який би займався косторізною обробкою. Тому приклади кістяної обробки, які ми маємо з території Кам'янської Січі, тим більше цікаві й вагомі, адже можуть слугувати підтвердженням наявності на цій території кістяного виробництва.

У центрі уваги цієї статті є косторізна справа на початку XVIII ст. у запорізьких козаків на прикладі археологічних знахідок із Кам'янської

* ВОЛКОВ Анатолій Володимирович — науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця», ORCID 0000-0002-9381-8447, v.anatolion@gmail.com

Рис. 1. Кістяні порохівниці з фондів Національного заповідника «Хортиця»

Fig. 1. Bone powder flasks from the funds of the National Reserve "Khortytsia"

Січі. Це питання майже не висвітлювалось у вітчизняній історіографії на прикладі великих Січей, тому що, по-перше, на сьогодні майже всі вони затоплені водами Каховського водосховища (окрім Кам'янської, Олешківської та Хортицької). По-друге, окремі знахідки виробів із кістки та рогу не можуть слугувати джерелом для узагальнень. Натомість на прикла-

ді Кам'янської Січі, що збереглася до нашого часу, ми можемо дослідити особливості кістяного виробництва козацької доби.

Кам'янська Січ заснована на річці Кам'янка, у місці її впадіння у р. Дніпро вище міста Кизикермена. Існування Кам'янської Січі підтверджується як свідченнями дослідника запорізьких козаків XVIII ст. князя Мишець-

кого, так і вказівками документальних джерел: частково січового архіву, частково архіву Малоросійської колегії (Яворницький 1990, с. 93). Це, напевно, єдина Запорізька Січ, яка за свою історію пережила два періоди існування. Теза про два періоди існування Кам'янської Січі (1709—1711 та 1728—1734 рр.) до нашого часу повторюється не тільки у численних популярних публікаціях, але й у академічних енциклопедичних виданнях (Горобець 2007, с. 69).

На сьогодні залишки Кам'янської Січі розташовані в нижній, південній частині мису Стрілка, при впадінні річки Кам'янка у Дніпро. Безпосередньо на Січі зараз знаходяться чотири садиби мешканців села Республіканець. Збереженість території досить погана через природні та антропогенні фактори. По-перше, береги Каховського водосховища поступово зазнають ерозії та обвалюються; по-друге, ця територія використовується місцевими мешканцями під сільське господарство, щороку частково розорюється, частково використовується для випасу великої рогатої худоби, не кажучи вже про інші людські впливи. Територія кожного року руйнується.

Окрім своїх безпосередніх захисних (або військових) функцій, Січ також виконувала функції ремісничого й торговельного центру. Цьому сприяло кілька обставин: відносна безпека населення і сприятливе для розвитку торгівлі географічне розташування (Борисов 1972, с. 16). Окрім того, відомо, що переселившись на береги річки Кам'янки, козаки опинилися в безпосередній близькості від володінь Кримського хана та кордонів Османської імперії. Торговельні й ремісничі контакти між турками й татарами, з одного боку, та козаками — з іншого, мали повсякчасний характер, про що свідчить низка речей турецького й татарського виробництва, знайдених під час експедицій на Кам'янську Січ. Зокрема, турецькі кавові піали, люльки з рожевої та червоної глини, багатий нумізматичний матеріал та ін.

Перші археологічні дослідження на ремісничому передмісті проводив у 1913 р. В. І. Гошкевич (1913, с. 5—6). У 1930 рр. тут активно працювали М. Л. Макаревич, Я. В. Краєвський, М. Л. Мейерсон. Але їхні напрацювання та звіти зникли під час Другої світової війни.

Подальші дослідження проводили Ф. Б. Копилов та О. М. Апанович у 1939, 1941, 1951, 1953 рр. Ці експедиції здебільшого мали рятівний характер, досліджувалися низка Запорозьких Січей, які постраждали під час будівництва Каховського водосховища.

Більш-менш планомірні розвідки на Кам'янській Січі розпочалися у 1974 р. під керівництвом В. Є. Борисова та О. В. Бодяньського, які також дослідили могилу кошового отамана В. Єрофєєва (Борисов 1972, с. 18).

Протягом 1988—1991 рр. на території Кам'янської Січі тривають археологічні дослідження на чолі з В. Є. Ільїнським та А. В. Козловським. Завданням експедиції було вивчення території січі, визначення її кордонів і збереженості окремих частин, а також територій, прилеглих до неї. Однак головною метою експедиції було проведення рятувальних археологічних робіт на об'єктах, яким загрожувало знищення. Під час дослідження уточнено кордони Січі та її розміри, зафіксовано й частково досліджено кладовище XVII ст., а також виявлено окремі поховання XVIII ст. за півтора кілометри від Січі. За цей час розкопано кілька об'єктів XII—XIV ст., а також чотири будівлі, датовані часом існування Кам'янської Січі.

Подальші дослідження на території пам'ятки припиняються майже на 20 років. У 2009 та 2011 рр. зусиллями працівників Національного заповідника «Хортиця» здійснено археологічні розвідки в околицях с. Республіканець і на території колишньої Кам'янської Січі.

Протягом 2017—2020 рр. на території Січі відбуваються планові археологічні розвідки Національного заповідника «Хортиця», які поповнили колекцію остеологічних решток. Найпоказовішим на сьогодні є 2018 р., коли було досліджено козацьку піч.

Розглядаючи історіографію вивчення козацьких ремесел, зокрема косторізного промислу, стикаєшся з проблемою недостатньо повних даних та ґрунтовних описів.

Натомість праць, де розглядається косторізна справа, техніка обробки кістки та взагалі вироби з кістки й рогу, доволі багато у світовій науці. В українській історіографії цьому питанню присвятили увагу такі дослідники, як А. М. Усачук, В. Б. Панковський, М. С. Сергєєва та ін.

Питання ремісничих косторізних майстерень вивчали дослідники Є. Цнотливий та А. П. Бородовський; вони виробили комплекс ознак, за якими можна визначити стаціонарну косторізну майстерню. Так, Є. Цнотливий звернув увагу на такі необхідні прикмети професійної діяльності ремісників-косторізів, як наявність сировини, відповідних знарядь, напівфабрикатів, готових виробів і відходів або принаймні напівфабрикатів і відходів як найважливіших елементів виробництва (Cnotlivy

Рис. 2. Кам'янська Січ. Вироби з рогу, кістяна накладка, виріб у формі серця

Fig. 2. The Kamianka Sich. Horn items, a bone plate, a bone item in the shape of a heart

Таблиця 1. Видовий склад ссавців, Кам'янська Січ, 2018 (абсолютна кількість кісток)

Table 1. Species composition of mammals, Kamianka Sich, 2018 (absolute number of bones)

Шари, об'єкти	Види ссавців						Всього
	Бик свійський/ Віл	ДРХ	Кінь свійський	Вівця свійська	Свиня свійська	Невизначені тварини великого розміру	
Р-1, Піч	111	9	5	1		29	155
Мис Стрілка, Р-1, яма, піч	103	11	3		1	31	149
Р.1, яма-піч, зразки з печі	1						1
Всього	215	20	8	1	1	60	305

Рис. 3. Кам'янська Січ. Кістяні руків'я, пряслице, ріг зі слідами обробки

Fig. 3. The Kamianka Sich. Bone knife handles, a spindle whorl, a horn with the traces of treatment

Таблиця 2. Віковий склад остеологічної колекції

Table 2. Age composition of the osteological collection

Вид	Доросла особина (Adultus)	Молода особина (Juvenis)	Всього
Бик свійський	22	29	51
Вівця свійська		1	1
Кінь свійський	1	2	3
Всього	23	32	55

1970). А. П. Бродовський виокремив дев'ять основних ознак косторізного виробництва: наявність сировини, заготовок, напівфабрикатів, готових і бракованих виробів, а також масовий характер цих ознак, спеціальний інструментарій, стійкі прийоми обробки тощо (Бородовський 1997, с. 42).

На жаль, про косторізне ремесло серед козацтва майже нічого не відомо. Г. Л. де Бо-

план, описуючи козацькі ремесла, зазначає: «Серед цього народу зустрічаються люди, досвідчені у всіх взагалі необхідних для життя ремеслах: теслі для будівництва жител і човнів, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, римарі, шевці, бондарі, кравці і т. д. Вони дуже вмілі у виготовленні селітри, якої в цих краях дуже багато, і виготовляють прекрасний гарматний порох. Жінки займаються прядінням льону і вовни, з яких роблять полотно й тканини для щоденного вжитку. Всі уміють добре обробляти землю, сіяти, жати, випікати хліб, готувати різні м'ясні страви, варити пиво, мед, горілку, робити брагу тощо. Немає також серед них жодного, якого б віку, статі чи становища він не був, хто б не намагався перевершити свого товариша у пиятиці та гульні. Немає серед християн і таких, котрі б настільки, як вони, при звичаїлися не дбати про завтрашній день. Зрештою, правду сказати, вони взагалі розуміються на всіх ремеслах, хоча одні бувають більш вдатними, ніж інші, у тих чи інших заняттях; трапляються й такі, чий знання у порівнянні з загалом значно ширші. Одне слово, всі вони досить розумні, але зосереджуються лише на корисному й необхідному, головним чином на тому, що пов'язане з сільським життям» (Боплан 1990, с. 29—30).

В окремих монографіях, де розглядаються загальні питання козацького ремісничого виробництва, зазначається, що кравці та шевці у своїй роботі використовували знаряддя з кістки. Кістяними були проколки, ковпачки, руків'я різноманітних знарядь тощо (Телегін та ін. 1997, с. 50—51). Про існування окремого виду кістяного промислу, який би займався виготовленням таких знарядь, невідомо. Тому актуальність нашої статті полягає в тому, щоб на прикладі знахідок із Кам'янської Січі довести наявність серед козацтва осередків, де займалися обробкою кістки.

Серед остеологічних решток переважають кістки свійських тварин. Найбільше трапляється кісток великої рогатої худоби, найчастіше розколотих, порубаних або розбитих. Це свідчить про те, що в ґрунт вони потрапили саме як відходи м'ясної їжі. Отже, найбільше споживалось м'ясо великої худоби; водночас наявність кісток старих биків і корів дає підстави припускати, що їх використовували як робочих та молочних тварин. Значне місце за кількістю решток належало козам, які були важливим джерелом харчування. Так, археолог В. Є. Борисов зазначає, що кінське м'ясо не вживалось у їжу, кінські кістки складають доволі значний про-

цент знахідок (Борисов 1972, с. 19). Сукупність кінських кісток велика, проте автор не має рації щодо того, що кінське м'ясо не споживали. Серед кісток, на яких наявні залишки обробки, кількісно переважають саме кістки великої рогатої худоби. Для виробів із рогу зазвичай використані роги оленя або корови (КН-2025/Інв. КС-361(1), КН-2025/Інв. КС-361(2), КН-2027/Інв. КС-363, №№ 114, 157 за описом) (рис. 2: 3—4).

Так, наприклад, з усього загального об'єму остеологічного матеріалу тваринного походження, виявленого під час досліджень 2018 р. на Кам'янській Січі, таких знайдено 536 од. (із них 305 — ссавці, 14 — птахи, 217 — риби). Збереженість матеріалу від 3 до 4 балів (у середньому 4) за п'ятибальною шкалою (Антипина 2003). У нашому випадку 60 кісток ссавців (19,7 % від загальної кількості) не були визначені через їхню значну фрагментарність (Волков 2018, с. 16).

У матеріалі виявлено залишки 5 видів ссавців, які належать до 3 рядів: Парнопали (*Artiodactyla*) — родина Порожнисторогі (*Bovidae*) та родина Свиневі (*Suidae*); Непарнопали (*Perissodactyla*) — родина Коневі (*Equidae*). Усі визначені та віднесені до певного виду кістки ссавців належать свійським тваринам.

У колекції виявлено кістки бика свійського (*Bos taurus*, Linnaeus 1758), (табл. 1), коня свійського (*Equus caballus*, Linnaeus 1758), свині свійської (*Sus scrofa*, Linnaeus 1758), вівці (*Ovis aries*, Linnaeus 1758) та кози свійських (*Capra hircus*, Linnaeus 1758). У двох випадках знайдено I фаланги, ймовірно, вола (табл. 2). Кістки мають патології, які свідчать про інтенсивні навантаження та наявність запалень. Кісток диких ссавців у матеріалі не виявлено. За абсолютною кількістю домінують кістки бика свійського, але для визначення достовірного співвідношення видів вибірка недостатня.

Під час дослідження у тих випадках, коли це було можливо, за ступенем приростання епіфізів до діафізів кісток і прорізування зубів визначено вік ссавців (табл. 2). Найточніше вираховувати вік ссавців можна за ступенем прорізування зубів (Клевезаль, 2007, с. 52). У матеріалі присутні як молоді, так і дорослі особини.

Попередні висновки: наявність в остеологічному матеріалі більше половини молодих особин ВРХ опосередковано вказує на переважно м'ясний напрям скотарства.

Під час обробки та як заготовки для майбутніх виробів найчастіше використовували трубчасті кістки ВРХ, епіфізи великих кісток ВРХ

Рис. 4. Кам'янська Січ. Кістяні заготовки виробів, проколка
 Fig. 4. The Kamianka Sich. Half-finished bone products, a borer

Рис. 5. Кам'янська Січ. Вироби з кістки: руків'я,проколка, пряжка, ріг зі слідами обробки

Fig. 5. The Kamianka Sich. The bone items: knife handles, a borer, a buckle, a horn with the traces of treatment

Рис. 6. Кам'янська Січ. «Порційні» кістки
Fig. 6. The Kamianka Sich. The "portion" bones

та коней. Реберні й тазові кістки внаслідок особливостей внутрішньої будови (губчаста тканина й тонкий шар окістя, нестійкий до механічних навантажень) майже не використовувались у косторізнному ремеслі. Для накладних пластинок руків'їв ножів зазвичай використовували рівні трубчасті кістки кінцівок тварини, довжиною 100–150 мм, при цьому брали лише половину кістки шириною не більше 20 мм, розпиляну вздовж; рідше для виготовлення руків'я застосовувалися реберні кістки (рис. 3: 3; 5: 4). Такі пластини кріпили до металевих чи дерев'яного руків'я за допомогою металевих заклепок, а в кістці просвердлювали тричотири отвори діаметром 2,0 мм (НДФ-13265, №№ 6387, 200, 199 за описом) (рис. 8: 5; 9: 2).

Також для різноманітних виробів використовувались трубчасті кістки різного діаметру, у середньому від 10 до 50 мм; з кісток великої рогатої худоби здебільшого виготовляли руків'я (КН-2074/Інв. КС-403) (рис. 4: 1) та інші вироби (КН-2074/Інв. КС-373, №№ 216, 279, 146, 355 за описом).

Рис. 7. Кам'янська Січ. «Порційні» кістки
Fig. 7. The Kamianka Sich. The "portion" bones

В окремих випадках використовували кістки риб, особливо великі хрящеві кістки хребтових риб. Через їхню форму такий тип кісток ішов на прясла (КН-25837/Інв. КС-1165) (рис. 3: 2; 8: 2), причому він практично не потребував обробки. По центру зазвичай просвердлювався отвір, краї та поверхня шліфувались.

Вивчення технології обробки кістки ґрунтується на декількох технологічних циклах, виокремлених ще Б. Г. Петерсом. Перший, основний, починається з отримання заготовки та завершується оформленням практично готового виробу. Звичайними операціями на цьому етапі є: пиляння, різблення, свердління, підтиска, рубання, шліфування. Другий, завершальний, цикл пов'язаний із обробкою, декоруванням предмету і може включати: різблення, насічку, гравірування, малюнок, фарбування та золочення (Шаманаев 1997, с. 50).

Використання трасологічного методу дає змогу також простежити особливості кістяної обробки. Уперше цей метод запровадив радянський археолог С. А. Семенов. Центральною ідеєю, яка лежала в основі експериментально-трасологічного методу, є положення про те, що внаслідок контакту двох поверхонь обов'язково утворюються сліди (Шаманаев 1997, с. 49).

Завдяки своїм піддатливим властивостям обробка кістки зазвичай потребує лише незначного втручання. Наприклад, для того, щоб зробити проколку або шило, використовували

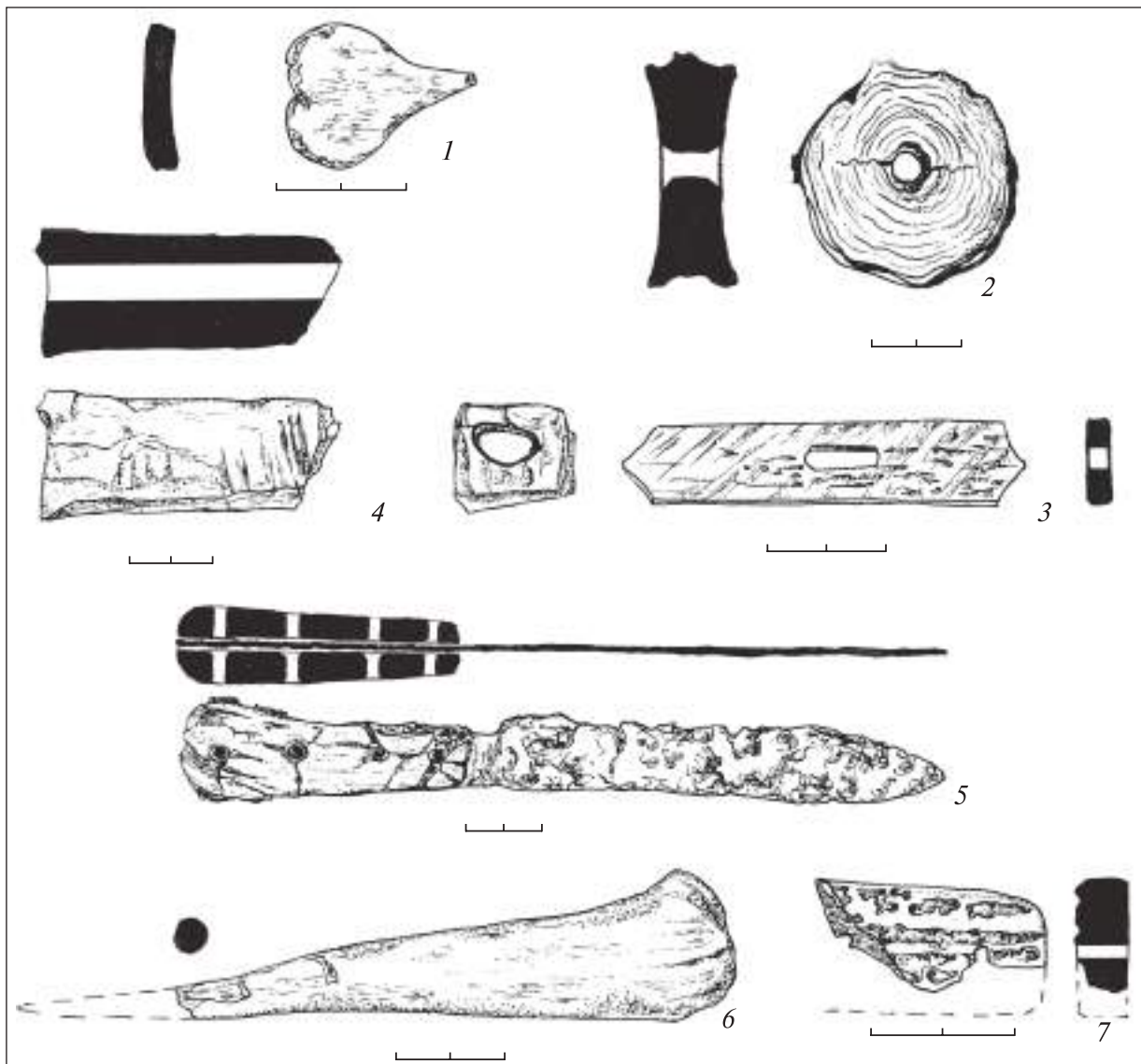

Рис. 8. Кам'янська Січ. Рисунок кістяних виробів
Fig. 8. The Kamianka Sich. The drawing of bone items

ли невеликі кістки оленів та дрібної рогатої худоби; ці кістки загострювались ножом, потім шліфувались грубим абразивом (КН-25853/Інв. КС-1168, № 147 за описом) (рис. 2: 3—4).

Іноді з кісток виготовляли речі, які не мали функціонального побутового призначення, а

лише естетичне навантаження. Так, із великих трубчастих кісток ВРХ виготовляли символічні речі (наприклад, хрести), прикраси, іграшки та ін. Вирізане з трубчастої кістки серце (КН-2036/Інв. КС-366) (рис. 2: 1; 8: 1), можливо, виготовили для того, щоб означити свої почуття.

Таблиця 3. Сліди зовнішнього впливу на кістки
Table 3. Traces of external influence on the bones

Вид	Сліди впливу вогню	Сліди оббілювання			Сліди обробки	Патології	Всього
	Чорно-палевий колір	Різані сліди	Рубані сліди	Давлений			
Бик свійський	1	13	14	1	3	2	34
ДРХ		3					3
Кінь свійський		1			1		2
Невизначені кістки							
Тварини великого розміру					2		2
Всього	1	17	14	1	6	2	41

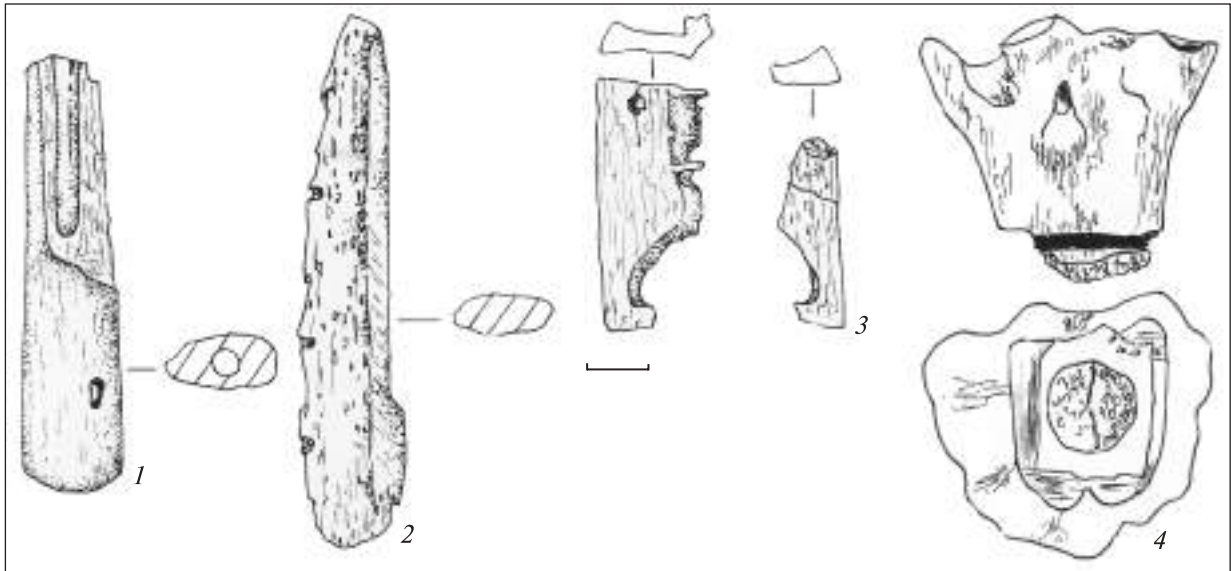

Рис. 9. Кам'янська Січ. Рисунок кістяних виробів
Fig. 9. The Kamianka Sich. The drawing of bone items

Для виготовлення кістяних заготовок широко застосовувалося пиляння. Більшість спилов на виробах виконано під прямим кутом. На окремих виробах кути вирівнювалися та шліфувалися (КН-2074/Інв. КС-373) (рис. 4: 1—5), такий виріб було зручно тримати в руках. У середині висвердлювався отвір для металевого або дерев'яного черешка майбутнього виробу. Для виготовлення кістяних накладок для руків'я використовувалися трубчасті кістки та рідше ребра ВРХ, при цьому в роботу йшла лише половина реберної кістки, для цього її розпилювали вздовж. З огляду на крихкість цієї заготовки, не дивно, що серед кісток трапляється значна кількість браку. На вдалив витворах просвердлювали три-чотири отвори діаметром 2,0 мм. Стандартний розмір просвердлених отворів свідчить про те, що свердло або шило використовувалось одного діаметру. Один виріб, наприклад руків'я ножа, складалось із двох з'єднаних між собою кістяних пластин (НДФ-13265) (рис. 3: 3; 5: 4).

Роботи Дніпровської археологічної експедиції 1974 р. під керівництвом А. Л. Сокульського провадили на декількох ділянках; досліджувалися черняхівські поселення, слов'янське поселення і територія Кам'янської Січі. На останньому об'єкті дослідники виявили кілька ремісничих осередків із виробничими майданчиками, печами та господарчими ямами. У культурному заповненні комплексу розкопу 4 та 5 (виробничий об'єкт, виробничий майданчик, льох) знайдено, окрім фрагментів побутового посуду й кахлів, значну частину різаних та пиляних кісток (Сокульський 1974, с. 14).

Також під час дослідження розкопу 7 виявлено виробничу господарчу яму. У заповненні ями знайдено велику кількість черепків, розписаних червinkою за допомогою пташиного пір'я; кахлі; надпиляні кістяні заготовки, кольоровий брухт, цілі й розбиті тиглі. Усе це змішане з зольним ґрунтом і попелом. Досліджені об'єкти розкопів 4, 5, 7 підтверджують висновки про те, що саме в цій частині Січі розташовувалося січове передмістя, тобто ремісничо-господарські майстерні: плавильна, зброярня, зокрема й косторізний майданчик, та харчово-побутові об'єкти (Сокульський 1974, с. 15), відходи яких потрапляли до однієї ями.

Розглянемо предмети, які містять явні сліди обробки. Усі вони зберігаються у фондозбірках Національного заповідника «Хортиця».

Виріб кістяний у формі серця (КН-2036/Інв. КС-366) виявлено у відшаруванні лівого берега гирла р. Кам'янка, у розкопі 4. Його довжина 29 мм, ширина 22 мм, товщина 5,0 мм. Виготовлений виріб вирізуванням із трубчастої кістки ВРХ. Верх серця позначено широким пропилом — 3,0 мм. Має сліди шліфування (рис. 2: 1; 8: 1).

Накладка кістяна фігурна (КН-2074/Інв. КС-373) виявлена у розмиві берегового відслонення шарування. Її довжина 69 мм, ширина 19 мм, товщина 4,0 мм. Посередині має прямокутний отвір із заокругленими краями та розміри 12 × 5,0 мм. Накладка виготовлена з кістки ВРХ. Краї та поверхня шліфовані, отвір випиляний (рис. 2: 2; 8: 3).

Ріг корови з широким пропилом (КН-2025/Інв. КС-361(1)) довжиною 175 мм, шириною

75 мм. Заготовка, посередині має пропили шириною 3,0 мм, глибиною 2,0—3,0 мм, ближче до основи черепа (рис. 2: 3).

Ріг корови (КН-2025/Інв. КС-361(2)) довжиною 50 мм, товщиною 31 мм. Фрагмент рогу з чіткими слідами випилювання. Діаметр основного випилу 24 мм. Сліди обробки у вигляді спилів помітні також в основі рогу, сліди спилів діаметром 16 × 7,0 мм, 14 × 5,0 мм, 22 × 14 мм, 9,0 × 6,0 мм.

Фрагмент рогу оленя (КН-2027/Інв. КС-363) має довжину 280 мм, ширину 89 мм та сліди випилювання одного з відростків у вигляді чотирьох зрізів, розміри зрізів 16, 18, 15, 9 мм. Зроблені під кутом приблизно 45°. Імовірно, це була заготовка під виріб (рис. 2: 4).

Пряслице з хребця риби породи корошових (КН-25837/Інв. КС-1165). Його діаметр 47 мм, товщина 20 мм. Діаметр просвердленого отвору 7,0 мм (рис. 3: 2; 8: 2).

Заготовку руків'я (КН-2074/Інв. КС-403) було виявлено в старшинській ямі. Її довжина 73 мм, ширина 26 мм. Виготовлена з трубчастої кістки ВРХ. Кістку оброблено так, щоб створити чотири грані з пласкою поверхнею. Виріб у перетині підпрямокутний — 26 × 20 мм. Заготовку не завершено, грані лише намічені, але не доведені до кінця. Кістка шліфувалась (рис. 3: 1; 8: 4).

Ніж залізний із кістяним руків'ям (НДФ-13265). Довжина руків'я 75 мм, ширина 25 мм, товщина 20 мм. Складається з двох пластин, товщина однієї 5,0 мм. Руків'я з'єднується за допомогою чотирьох металевих заклепок, товщина заклепки 4,0 мм. До леза руків'я звужується. Кістка шліфувалась, отвори було просвердлено (рис. 3: 3; 8: 5).

Кістяна заготовка (КН-2103/Інв. КС-412(1)) із загальними розмірами 115 × 80 × 27 мм. Це був фрагмент трубчастої кістки великої рогатої худоби з трьома чіткими, рівними випиляними сторонами. Зовнішня сторона шліфована та згладжена; імовірно, фрагмент пристосовувався як виріб у вигляді руків'я (рис. 4: 1).

Оброблена кістка (КН-2103/Інв. КС-412(3)). Її загальні розміри 48 × 27 × 7,0 мм. Фрагмент кістки з двома чіткими, рівними випиляними сторонами, з якої виготовляли виріб. Зовнішня сторона шліфована та згладжена. Є відходом виробництва (рис. 4: 3).

Оброблена кістка (КН-2103/Інв. КС-412(4)). Загальні розміри 25 × 31 × 9,0 мм. Фрагмент кістки з п'ятьма випиляними сторонами, з якої виготовляли виріб. Є відходом виробництва (рис. 4: 4).

Оброблена кістка (КН-2104/Інв. КС-413(1)). Загальні розміри 122 × 69 × 32 мм. Фрагмент щелепи свійської великої худоби з чітким, рівним спилом, з якої виготовляли виріб. Є відходом виробництва (рис. 4: 6).

Оброблена кістка (КН-2104/Інв. КС-413(2)). Загальні розміри 185 × 103 × 48 мм. Фрагмент лопаткової кістки великої рогатої худоби з чітким та рівним спилом (рис. 4: 5).

У 1989 р. досліджено господарчі об'єкти періоду існування Кам'янської Січі. У південній частині приміщення, яке частково було втрачено внаслідок берегової ерозії, розміром 42—47 м², виявлено підвал глибиною 1,65 м від площини приміщення. Основна маса матеріалу з підвалу це дві макітри та один горщик. У макітрах та горщику виявлено велику кількість рубаних кісток. Кількість кісток не підлягає визначенню. Імовірно, підвал із часом почали використовувати як смітник, основне заповнення якого — кістки малих та великих тварин, птахів і риби. Усього близько 15 м³. Визначено кістки: свиней, коня, великої рогатої худоби, оленя, косулі, собаки, кози, вівці та ін. Узагалі в смітнику було виявлено близько 45 тис. кісток. Близько 103 в самому приміщенні (Ільинский 1989, с. 14—16).

Найпоказовішим предметом із цієї колекції є **проколка (КН-25853/Інв. КС-1168)** завдовжки 101 мм, завтовшки 27 мм. Має подовжену форму з кінцем, що поволі звужується. Кінцівку втрачено. Кістка походить від кінцівки невеликої худоби, частково зашліфована. Кістяний виріб (рис. 4: 7; 8: 6).

Дослідження 2009 р. було зосереджене переважно на передмісті території Січі. У шурфі 13 під шаром дерну, на глибині 0,15 м від рівня сучасної поверхні виявлено насичений керамікою, тиглями, інструментами, обробленими кістками та кістяними виробами шарок (Ільинский 2009, с. 16).

У розкопі 2 на місці козацького передмістя Кам'янської Січі виявлено залишки печі з кахлями під дерною поверхнею. На глибині 0,35 м від сучасної поверхні виявлені металеві вироби у вигляді фрагментів ножів, бляшок, кістяні вироби у вигляді фрагментів руків'їв ножів, проколов, застібок (Ільинский 2009, с. 19).

Доволі велика кількість виробів, які були знайдені у 2009 р., містять сліди обробки, але не всі вони є виробами або заготовками під вироби, багато з них містять просто сліди від інструментів. Розглянемо найпоказовіші з них.

Фрагмент двоскладового руків'я (КН-6387). Загальні розміри 33 × 14 × 8,0 мм. Фрагмент кістя-

ного виробу з рогу зі слідами шліфування, вирівнювання та свердлення. У просвердленому отворі помітні залишки іржі від металевої заклепки. Виріб схожий на руків'я ножа, має два видимі просвердлені отвори під заклепки діаметром 2,0 мм. Помітні сліди обробки у вигляді нахилених насічок на торці виробу. Бокова поверхня шліфувана, краї заокруглені. (рис. 5: 1; 8: 7).

Фрагменти кісток зі слідами обробки (№№ 97, 378, 149, 112, 204, 215, 200, 246, 376, 201, 199, 145, 146, 355 за описом). Мають сліди випилювання, спилів, сліди рубаних ударів, зрізів, шліфування

Фрагменти трубчастих кісток ВРХ (№ 216, 279 за описом). Загальні розміри 73 × 33 мм, 95 × 42 мм. Мають сліди рубання від клиноподібного інструмента. На одному помітні сліди термічної обробки.

Фрагмент рогу корови (№ 114 за описом). Загальні розміри 73 × 31 мм. Ріг корови. На тильній стороні має дві випилені канавки розмірами 30 × 5,0 та 32 × 9,0 мм. З цієї ж сторони має рівний спил — 30 × 10 мм. На одній зі сторін має слід випилу довжиною 22 мм. Уламок кістяного виробу або відходи від кістяного виробництва.

Фрагмент кістяного руків'я (№ 150 за описом). Загальні розміри 74 × 18 × 11 мм. Кістка трубчаста. Має продовговату оброблену форму із заокругленими краями, поверхня шліфувана, краї вирізні. На спинці руків'я оформлено рівну пласку грань шириною 5,0 мм. З обох боків на тильній стороні виробу наявні просвердлені отвори. Один торець заокруглений, має просвердлений отвір діаметром 5,0 мм, глибиною 22 мм. Інший торець зрізаний рівно, діаметр просвердленого отвору 6,0 мм, глибина 29 мм. Просвердлені отвори не з'єднуються між собою. Кістяний виріб (рис. 5: 3; 9: 1).

Фрагмент руків'я з рогу (№ 157 за описом). Загальні розміри 91 × 17 × 6,0 мм. Виріб у поганому стані, на всій поверхні є залишки іржі від металевого виробу. Виявлено чотири просвердлені отвори для заклепок, діаметром 2,0 мм. Руків'я двоскладове. Кістяний виріб (рис. 5: 4; 9: 2).

Проколка (№ 147 за описом), загальні розміри 93 × 20 × 14 мм. Має подовжену форму з кінцем, що поволі звужується. Кінцівку втрачено. Кістка походить від кінцівки невеликої худоби, частково зашліфувана. Кістяний виріб (рис. 5: 5).

Кістяний виріб (№ 115 за описом). Кістяний виріб поламано, складається з трьох фрагментів, є втрачені елементи. За формою нагадує кістяну пряжку завдовжки 44 мм, завтовшки

7,0 мм. Ширину встановити неможливо. Краї всього виробу оброблені, вирізані та шліфовані. З одного боку є чітко вирізаний паз шириною 11 мм зі слідами іржі. З іншого боку пряжка має дві вирізані фігурні кінцівки розміром 8,0—6,0 мм, які, можливо, слугували для зчеплення з іншою частиною пряжки (рис. 5: 6; 9: 3).

Фрагмент кістяного виробу (№ 198 за описом). Загальні розміри 31 × 10 × 4,0 мм. Фрагмент виробу із ребра, найімовірніше, уламок від руків'я. Верхня частина фрагменту вирізана та зашліфувана, з одного боку заокруглена. Фрагмент є уламком кістяного виробу.

Під час розвідки 2018 р. було виявлено залишки ремісничої печі, виритої в материковому ґрунті. Печ мала підпрямокутну форму з устям розташованим у північно-західному куті, про що свідчить наявність приямку з цього боку та розташування кілків навісу. Кілки навісу розташовувались суцільним рядом навколо контуру об'єкта і не фіксуються лише з північного боку (навколо приямку). Печ мала глинобитне куполоподібне склепіння зі щільної обпаленої глини, основу якого простежено в середньому на відстані 0,18—0,20 м від контуру ями.

Об'єкт являє собою завал двоярусної печі або горну з куполоподібним склепінням та топковою частиною, що складалась із двох камер (перша — для безпосереднього спалення палива; друга — для концентрації теплової енергії), розділених перегородкою, що також виконувала функцію рівномірного розподілу температури.

В обох камерах паливного блоку знайдено розвали гончарних горщиків, фрагменти яких були перемішані з кістками тварин, риб і деревним вугіллям.

У 41 випадку виявлені ознаки зовнішнього впливу на кістки, а саме сліди надрізів, рубані сліди, а також сліди від зубів гризунів тощо. Так, сліди вогню зафіксовані лише в одному випадку. Колір обгорілої кістки дозволяє визначити температуру, при якій вона горіла (Bradley 2005). Чорно-палевий колір утворюється при температурі близько 800 °С і характерний для печі чи вогнища.

На шістьох кістках фіксуються сліди обробки (табл. 3). Імовірно, це заготовки для виробів або, навпаки, залишки кістки після того, як майстер випиляв із неї заготовку. Зважаючи на кількість оброблених кісток із невеликої площі та при малій вибірці, а також характер пошкоджень кісток, ми вважаємо, що скоріше за все матеріал походить із косторізної майстерні.

Цікава знахідка нижньої щелепи коня свійського. Кістку щелепи обпиляли дуже акурат-

но, не зачепивши зуб коня. Якби намагались просто розрубати або навіть розпиляти кістку для якихось інших потреб, зуб теж постраждав би. Проте тут ми маємо справу з надзвичайно акуратним розпилом.

Фаланга вола. Розміри її 55 × 34 мм. Кістка темного кольору. Біля епіфізу наявні рубані сліди, ймовірно, від ножа.

Плесно (metatarsus) бика свійського. Розміри 20 × 38 мм. Епіфіз трубчастої кістки. Випил рівний по всій поверхні кістки, оминає край внутрішньої структури.

Нижня щелепа коня свійського. Розміри 140 × 68 мм. Випил здійснено обережно навколо зубів по колу.

Метаподій бика свійського. Розміри 50 × 48 мм. Добре помітні сліди випилювання.

Кістка тварини (епіфіз). Загальні розміри 52 × 45 × 39 мм, ширина борозни 3,0 мм. Широко пропили вздовж кістки.

Окремою групою серед кістяних знахідок 2018 р. на території Кам'янської Січі є порційні уламки. На багатьох ребрах присутні сліди рівного, чіткого надпилу, після чого інша половина кістки зламувалась. Усі реберні кістки мають приблизно однаковий розмір. Це свідчить про те, що використовувалась рівна система розподілу їжі. Така сама ситуація з великими трубчастими кістками великої рогатої худоби — вони мають приблизно однакові розміри в місцях розділення (рис. 6: 7).

З усього різноманіття кістяних виробів, які знайдено за території колишньої Кам'янської Січі, можна вивести певні статистичні висновки. Так, при виготовленні руків'їв для ножів використовувались переважно роги ВРХ або оленів. Переважна більшість фрагментів руків'я має близько трьох-чотирьох отворів під мета-

леві заклепки. Реберні кістки для виготовлення накладок розпилювали вздовж, розділюючи на половини, розміри спилів здебільшого однакові, це наводить на думку, що вони могли з'єднуватись між собою і також використовувались як накладки для зброї.

Зважаючи на те, що пам'ятка ще досліджується, цілком імовірно, що будуть траплятись вироби зі слідами обробки. Можливо, навіть буде виявлений осередок виробництва чи сама майстерня. Адже до цього всі вироби були виявлені або в смітниках, або у виробничих горнах.

Загалом опрацьовано близько 250 кісток із чотирьох експедицій на Кам'янській Січі. На жаль, багато виявлених виробів з інших років не збереглись або були пропущені як незначні.

Більша частина кісток зі слідами обробки є відходами виробництва (КН-2025/Інв. КС-361 (1-2), КН-2027/Інв. КС-363, №№ 216, 279, 114, 97, 378, 149, 112, 204, 215, 200, 246, 376, 201, 246, 376, 201, 199, 145, 146, 355 за описом), значно менша частина являє собою безпосередньо кістяні вироби (КН-2074/Інв. КС-373, КН-25837/Інв. КС-1165, КН-2074/Інв. КС-403, НДФ-13265, номери за описом КН-6387, №№ 150, 157, 147, 115, 198 за описом), один предмет має символічні ознаки або є іграшкою (КН-2036/Інв. КС-366). Один виріб є кістяним інструментом (КН-25853/Інв. КС-1168).

Цей огляд підсумовує та узагальнює висновки щодо косторізної справи на Кам'янській Січі за матеріалами археологічних досліджень до 2020 р. Подальші дослідження доповнять наші знання новими прикладами косторізної справи; можливо, буде знайдено інструментарій, яким користувались козаки, або сам осередок виробництва, своєрідну майстерню.

Антипина, Е. Е. (ред.). 2003. *Археозоологические исследования: задачи, потенциальные возможности и реальные результаты. Новейшие археозоологические исследования в России*. Москва: Языки славянской культуры, с. 7-34.

Боплан, Г. Л. 1990. *Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансильванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воєн*. Київ: Наукова Думка.

Борисов, В. Є. 1972. *Звіт про археологічну розвідку на великому Потьомкінському острові у дельті Дніпра та на місці колишньої Кам'янської Січі (20—29 квітня 1972 року)*. Науковий архів ІА НАНУ. 1972/42

Бородовский, А. П. 1997. *Древнее косторезное дело юга Западной Сибири (вторая половина II тыс. до н. э. — первая половина II тыс. н. э.)*. Новосибирск: Изд-во Института археологии и этнографии СО РАН.

Волков, А. В. 2018. *Звіт про проведення археологічної розвідки на території Кам'янської Січі у 2018 році*. Науковий архів ІА НАНУ, б/н.

Горобець, В. М. 2007. Кам'янська Січ. *Енциклопедія історії України*. Том 4, Київ: Наукова Думка. с. 69-70.

Гошкевич, В. И. 1915. *Летопись музея за 1913 год*. Вып. 5. Херсон: Изд. гор. упр.

Ильинский, В. Е. 1989. *Отчет об исследованиях на Каменской Сечи в 1989 г.* Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 1990/133.

Ильинский, В. Е. 2009. *Отчет о работе археологической экспедиции Национального заповедника «Хортица» на Каменской Сечи и о. Тягинь (Бериславского района, Херсонской области)*. Науковий архів ІА НАНУ, ф. 64, 2009/56.

Клевезаль, Г. А. 2007. *Принципы и методы определения возраста млекопитающих*. Москва: Т-во научных изданий КМК.

Сергеева, М. С. 2012. Косторізна справа у давньому Колодяжині. *Археологія*, 3, с. 118-125

Сокульський, А. Л. 1974. *Отчет о работе ДАЭ-1974*.

Тітова, І. С. 2012. Колекція рогових порохівниць XVIII ст. в Музеї історії запорозького козацтва. *Заповідна Хортиця. Збірка наукових праць*. Запоріжжя, с. 68-73.

Телегін, Д. Я., Винокур, І. С., Титова, О. М., Свєшніков, І. К. 1997. *Археологія доби українського козацтва XVI—XVIII ст.* Київ: «ВІПОЛ».

Шаманаев, А. В. 1997. Технология обработки кости и рога в средневековом Херсоне: по материалам раскопок портового квартала 2. *Античная древность и средние века*, 28, с. 49-66.

Яворницький, Д. І. 1990. *Історія запорізьких козаків*. Львів: Світ.

Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An Investigation of Three Stone Circles in Northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.

Cnotliwy, E. 1970. Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim. *Archeologia Polski*, XV. Zesz. 2, s. 499-518.

Надійшла 25.03.2021

А. В. Волков

Научный сотрудник отдела Охраны памятников истории, археологии и природы Национального заповедника «Хортица»

КОСТОРЕЗНОЕ ДЕЛО КАМЕНСКОЙ СЕЧИ

Изготовление предметов из кости, обработка кости и рога являются одними из древнейших видов ремёсел. На протяжении веков люди использовали кость из-за её распространённости и лёгкости в обработке. В XVI—XVIII вв. кость продолжали использовать как один из материалов, но широкого распространения среди казацких ремесел она не получила. Хотя широко известны казацкие костяные пороховницы-натруски, часто украшенные замысловатой резьбой. В статье рассматриваются более простые и распространённые в повседневном быту вещи — накладки для рукоятей ножей, проколки, пряслица и др.

На сегодня существует возможность исследовать этот специфический вид ремесла на примере археологических находок с одной из запорожских сечей — Каменской. Массовый остеологический материал во многих случаях содержит следы намеренной обработки, попытки придать кости определенную форму, получить из кости или рога изделие. Анализируя находки нескольких археологических сезонов можно вывести некоторые общие черты, получить представление о распространённости этого ремесла и его значимости, представление о бытовой жизни казачества в начале XVIII в.

В статье рассматриваются находки из кости, сделанные с начала 1970-х гг., приводится их характеристика и общие черты. Акцентируется внимание именно на костяных изделиях, коротко описываются «порционные» кости и отходы при производстве костяного изделия.

Одной из основных целей данной статьи является введение в научный оборот ряд предметов изготовленных из кости, на одной территории в довольно небольшой период времени существования Каменской Сечи (1709—1711 и 1728—1734 гг.). На сегодня мы, к сожалению, не можем произвести сравнительный анализ находок костяного производства с других Сичей или казацких ремесленных объектов, но можем на примере находок из Каменской Сичи получить представление о развитии данного вида ремесла. Дальнейшие археологические исследования, возможно, выявят наличие мастерской на данной территории.

К л ю ч е в ы е с л о в а: Запорожское козачество, Каменская Сечь, косторезное дело, трассологический метод, проколка, пряслице, эпифиз, пороховница, костяное изделие.

Anatolii V. Volkov

Research Fellow, the Department of Preservation of historical, archaeological and natural monuments, the National Reserve «Khortytsia», ORCID 0000-0002-9381-8447, v.anatolion@gmail.com

BONE CARVING OF THE KAMIANKA SICH

The manufacture of different bone items as well as treatment of bone and horn used to be among the oldest types of crafts. For centuries, people have used bone because of its prevalence and easy processing. In the 16th—18th centuries, bone continued to be used as one of the materials, but it did not receive wide distribution among Cossack crafts. Though the well-known bone powder flasks decorated with complex and intricate carvings were in usage among Cossacks, the article deals with simpler and more common in everyday life things — such as knife handle bone plates, borers, a spindle whorl, and etc.

Today we have the opportunity to explore this specific type of craft on the example of archaeological finds from one of the Zaporizhzhia Siches — the Kamianka Sich. Mass osteological material in many cases contains traces of deliberate processing or attempts to give the bone a certain shape, to obtain a product from bone or horn. Analyzing the finds of several archaeological seasons, one can deduce some common features of bone items, get an idea of spreading of this craft and its significance, and discover the everyday life of the Cossacks at the beginning of the 18th century.

The article examines bone finds made from the beginning of the 1970-ies, and also contains their general characteristic and common features. A special attention is focused on bone products; the "portion" types of bones and the production waste left during manufacture of the bone items is briefly described.

One of the main purpose of this article is to introduce into a scientific circulation a number of objects made of bone, on the same territory in a fairly short period of existence of the Kamianka Sich (1709—1711 and 1728—1734). Nowadays, unfortunately, we cannot derive a comparative analysis of the finds of bone production from other Siches or Cossack

handicraft objects, but we can get an idea of the development of this type of craft using as examples the finds from the Kamianka Sich. Further archaeological research may reveal the presence of the bone carving workshop on this territory.

Key words: bone carving craft, method of trace evidence, borer, spindle whorl, epiphysis, powder flask, bone item.

References

- Antipina, E. E. (ed.). 2003. Arkheozoologicheskie issledovaniia: zadachi, potentsialnyie vozmozhnosti i realnyie rezultaty. *Noveishie arkheozoologicheskie issledovaniia v Rossii*. Moskva: Yazyki slavianskoi kultury, p. 7-34.
- Boplan, H. L. 1990. Opys Ukrainy, kilkikh provintsi Korolivstva Polskoho, shcho tiahnutsia vid kordoniv Moskovii do hranyts Transylvanii, razom z yikhnyimi zvychaiamy, sposobom zhyttia i vedennia voien. Kyiv: Naukova Dumka.
- Borysov, V. Ye. 1972. Zvit pro arkheolohichnu rozvidku na velykomu Potomkinskomu ostrovi u delti Dnipra ta na misti kolyshnoi Kamianskoi Sichi (20-29 kvitnia 1972 roku). *Naukovyi arkhiv IA NANU*. 1972/42
- Borodovskii, A. P. 1997. *Drevnee kostoreznoe delo yuga Zapadnoi Sibiri (vtoraia polovina II tys. do n. e. - pervaiia polovina II tys. n. e.)*. Novosibirsk: Izd-vo Instituta arkheologii i etnografii SO RAN.
- Volkov, A. V. 2018. Zvit pro provedennia arkheolohichnoi rozvidky na terytorii Kamianskoi Sichi u 2018 rotsi. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, b/n.
- Horobets, V. M. 2007. Kamianska Sich. *Entsyklopediia istorii Ukrainy*. Vol. 4. Kyiv: Naukova Dumka. p. 69-70.
- Goshkevich, V. I. 1915. *Letopis muzeia za 1913 god*. Vyp. 5. Kherson: Izd. gor. upr.
- Ilinskii, V. E. 1989. Otchet ob issledovaniakh na Kamenskoi Sechi v 1989 g. *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. 64, 1990/133.
- Ilinskii, V. E. 2009. Otchet o rabote arkheologicheskoi ekspeditsii Natsionalnogo zapovednika 'Khortitsa' na Kamenskoi Sechi i o. Tiagin (Berislavskogo raiona, Khersonskoi oblasti). *Naukovyi arkhiv IA NANU*, f. 64, 2009/56.
- Klevezal, G. A. 2007. Printsipy i metody opredeleniia vozrasta mlekopitaiushchikh. Moskva: T-vo nauchnykh izdani KMK.
- Serheeva, M. S. 2012. Kostorizna sprava u davnomu Kolodiazhnyi. *Arheologia*, 3. p. 118-125.
- Sokulskii, A. L. 1974. Otchet o rabote DAE-1974.
- Titova, I. S. 2012. Kolektsiia rohovyykh porokhivnyts XVIII st. v Muzei istorii zaporozkoho kozachestva. *Zapovidna Khortytisia. Zbirka naukovykh prats*. Zaporizhzhia. p. 68-73.
- Telehin, D. Ya., Vynokur, I. S., Tytova, O. M., Sviesnikov, I. K. 1997. *Arkheolohiia doby ukrainskoho kozatstva XVI-XVIII st*. Kyiv: VIPOL.
- Shamanaev A. V. 1997. Tekhnologiia obrabotki kosti i roga v srednevekovom Khersone: po materialam raskopok portovogo kvartala 2. *Antichnaia drevnost i srednie veka*, 28. p. 49-66.
- Yavornytskyi, D. I. 1990. *Istoriia zaporizkykh kozakiv*. Lviv: Svit.
- Bradley, R. 2005. *The Moon and the Bonfire. An Investigation of Three Stone Circles in Northeast Scotland*. Edinburgh: Society of Antiquaries of Scotland.
- Cnotlivy, E. 1970. Niektóre problemy badań nad wczesnośredniowiecznym rogownictwem polskim. *Archeologia Polski*, XV, Zesz. 2, p. 499-518.

НАДІЇ ОКСЕНТІЇВНИ ГАВРИЛЮК — 70

Знаному українському археологу, фахівцю у галузі ранньої залізної доби та антикознавства Надії Оксентіївни Гаврилюк 28 липня 2021 р. виповнилося 70 років. Це саме той час, коли мудра жінка і відомий науковець має всі підстави не приховувати свого віку і пишатися своїми досягненнями. Мабуть, сама доля підказала Надії Оксентіївни, які культурні спільноти вона буде вивчати, оскільки її власний життєвий шлях торував тисячі кілометрів Євразійського континенту — від Далекого Сходу до Мінська, а звідти — до Нижнього Подніпров'я і Києва. Ювілярка працює в Інституті археології НАН України майже півстоліття, з 1974 р., коли співробітницею Миколаївського краєзнавчого музею вперше потрапила до новобудівної Південно-Бузької експедиції, у якій працювала лаборантом. У 1975 р. вона вступила до аспірантури Інституту, де під керівництвом О. І. Тереножкіна написала і 1981 р. захистила кандидатську дисертацію та пройшла шлях наукового співробітника — від молодшого до провідного, захистивши у 2000 р. докторську дисертацію.

Проте стандартним для пересічного науковця цей шлях не став. Надія Оксентіївна ніколи не шукала легкої стежини і не сиділа спокійно на одному місці. Коло її наукових інтересів виявилось вкрай широким. Вона почала працювати як скіфолог, для спеціалізації обрала ту групу археологічного матеріалу, до якої навіть зараз дуже важко заохотити молодого спеціаліста — ліпну кераміку; пізніше вивчала палеоекологію та палеоекономіку доби раннього заліза, етнічну та соціальну історію ранніх кочовиків Північного Причорномор'я, принципи та механізми змін у скіфській культурі кочового господарсько-культурного комплексу. Пізніше окремою темою стали пошуки у напрямку взаємодії кочового та осілого населен-

ня, зокрема мешканців Лісостепу, Степу та античних центрів Північного Причорномор'я. Надія Оксентіївна є автором понад 300 наукових праць, серед яких десяток монографій, індивідуальних та колективних. Участь у спільних європейських проєктах, конференціях у Німеччині, Норвегії, Швейцарії, Данії, Польщі, Сербії, Туреччині, Росії, Румунії, Молдові, численні публічні лекції, участь у проєкті «Світова культурна спадщина» — лише підтвердили правильність обраного багато років тому наукового спрямування.

Н. О. Гаврилюк очолювала Скіфську експедицію Інституту археології НАН України, яка досліджувала Кам'янське, Аннівське та ін. городища у Нижньому Подніпров'ї. Зараз працює науковим консультантом українсько-польської експедиції з вивчення Консулівського городища в Нижньому Подніпров'ї та продовжує керувати науковими польовими дослідженнями.

Упродовж низки років вона була членом спеціалізованої вченої ради із захисту докторських дисертацій Центру пам'яткознавства при Інституті історії НАН України зі спеціальності «музеєзнавство та пам'яткознавство». Під її керівництвом захищено шість кандидатських дисертацій, а учні успішно працюють у різних музеях України, зокрема у Національному заповіднику «Хортиця». Вона постійно виступає опонентом на захистах кандидатських і докторських дисертацій у різних наукових та освітніх установах України.

Дієвість та активність Надії Оксентіївни спричинили появу різноманітних навантажень в Інституті археології, у яких вона завжди була справжнім мозковим центром. Понад десять років вона працювала завідувачем

Польового комітету Інституту, була засновником та головним редактором щорічного видання «Археологічні дослідження в Україні», професійно займалася пам'яткоохоронною справою; упродовж семи останніх років працювала відповідальним секретарем журналу «Археологія», який під її керівництвом підтвердив свій статус наукового фахового видання.

Надія Оксентіївна — той рідкісний фахівець-археолог, зацікавленість роботами якого не згасає роками, як і її власний інтерес до наукового пошуку. Із нею сперечаються, на її праці посилаються, а це значить, що зірка Н. О. Гаврилюк ще довго світитиме на небі археологічної науки.

Здоров'я і творчої наснаги Вам, Надіє Оксентіївно!

Колеги та друзі

ДО ЮВІЛЕЮ НАТАЛІЇ СЕРАФІМІВНИ АБАШИНОЇ

Нещодавно виповнилося 70 років нашій колезі, беззмінному протягом багатьох років ученому секретарю відділу археології раннях слов'ян — Наталі Серафимівні Абашиної.

Наталя Серафимівна народилася 20 липня 1951 р. у сім'ї службовців. Батько, Абашин Серафим Васильович (1906—1975), працював в Українській Раді Народного господарства на посаді головного спеціаліста.

Наталя з відзнакою закінчила середню школу і в 1969 р. вступила до Київського державного педагогічного інституту ім. О. М. Горького. Цього року при педагогічному факультеті відкривалося історичне відділення, перетворене у 1970 р. на історичний факультет. Його першими випускниками, крім Н. С. Абашиної, були Є. Л. Гороховський і Я. Таксюр. У 1974 р. після завершення навчання та отримання диплому фахівця Наталя Серафимівна залишилася працювати у виші.

1981 р. вона вступила до аспірантури Інституту археології, після закінчення якої у 1986 р. успішно захистила кандидатську дисертацію «Население Среднего Поднепровья в

III—V вв. н. е. (по материалам киевской культуры)». З цього часу Наталя Серафимівна працювала в Інституті археології на посаді молодшого наукового співробітника (1986—1988 рр.), наукового співробітника (1988—1993 рр.), старшого наукового співробітника (1993—2010 рр.). У 2005 р. отримала звання старшого наукового співробітника. З 1990 р. до 2010 р. виконувала

обов'язки ученого секретаря відділу археології ранніх слов'ян, брала участь в роботі профкому Інституту археології.

Наукові інтереси ювілярки визначилися досить рано: археологічні культури ранньосередньовічних слов'ян та київська культура, що їм передувала. На вибір наукової проблематики значним чином вплинуло керівництво талановитого археолога й педагога — Надії Михайлівни Кравченко. У співавторстві з Н. М. Кравченко та Є. Л. Гороховським ще в студентські роки підготовлено до друку першу наукову роботу (вийшла друком у 1975 р.).

На сьогодні науковий доробок ювілярки становить понад 80 друкованих праць, серед яких три монографії: «Памятники киевской культуры. Свод археологических памятников» (1992, у співавторстві з Р. В. Терпиловським), «Пам'ятки черняхівської культури в Київській області. Археологічна карта» (2003, у співавторстві з Б. В. Магомедовим, О. Б. Солтисом), «Пам'ятки черняхівської культури Полтавської області» (2019, у співавторстві з Б. В. Магомедовим, Р. М. Рейдою).

Одним із напрямків наукових інтересів ювілярки є історіографічний — висвітлення теоретичних питань науки, слов'яногенезу у працях В. В. Хвойки, В. П. Петрова, М. Ю. Брайчевського, Є. В. Махно, Н. М. Кравченко.

Н. С. Абашина зробила значний внесок у справу популяризації наукових знань. Їй належать розділи у колективних науково-популярних виданнях, присвячені висвітленню основних питань слов'яногенезу.

Серед співавторів дослідниці: Л. О. Циндровська, Р. В. Терпиловський, А. М. Обломський, Л. П. Михайлина, Б. В. Магомедов, О. В. Петраускас, Р. Г. Шишкін, В. М. Корпусова — колеги, пов'язані не тільки плідною спільною діяльністю, а й давніми тісними дружніми стосунками.

Н. С. Абашина проводила розкопки поселень київської культури у Середньому Подніпров'ї (Обухів II, III, VII, Ходосівка-Діброва), слов'янського поселення Обухів II. Брала участь у розкопках черняхівських могильників (Дерев'яна, Боромля і Петриківці), поселення і могильника Обухів I, пізньозарубинецького поселення Головине I.

Склася й особисте життя ювілярки. Ще в студентські роки вона вийшла заміж, у 1976 р. народився старший син Максим, а у 1982 р. — молодший Сашко (через що довелося взяти академічну відпустку і призупинити роботу над кандидатською дисертацією).

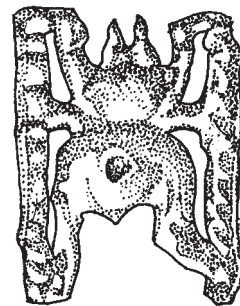
Щиро вітаємо Наталю Серафимівну з ювілеєм! Зичимо міцного здоров'я, благополуччя, процвітання, подальших успіхів і звершень на дослідницькій та просвітницькій ниві!

А. Залізняк

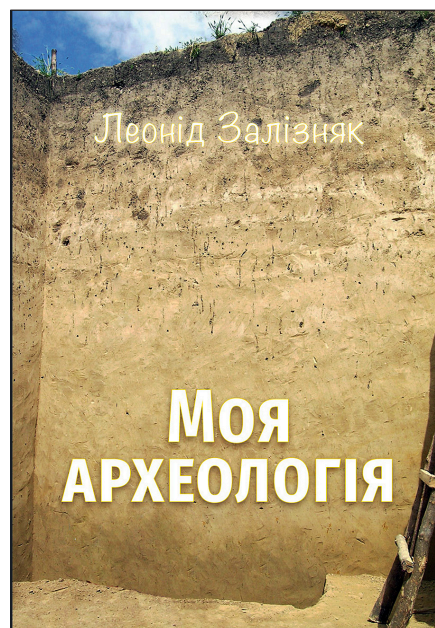
МОЯ АРХЕОЛОГІЯ

Біографічні спогади та суб'єктивні враження
про українську археологію

Київ: Темпора, 2020, 352 с. ISBN 978-617-569-465-7

Книга містить біографічні спогади українського археолога д.і.н., проф. Леоніда Львовича Залізняка, зокрема опис драматичної долі його тричі репресованого батька, який провів 30 років в таборах сталінського ГУЛАГу та на засланнях в Сибіру. Більша частина книги присвячена опису численних археологічних експедицій, в яких за 50 років роботи в Інституті археології НАН України автору довелося працювати, проблемам сучасного стану й перспективам української археології, її протистоянню історичним міфотворцям та грабіжницькій «чорній» археології, взаємодії з університетською наукою та освітою, сучасному стану академічної науки України тощо. Книга містить цікаві відомості не лише про особисте становлення науковця, а й про окремі пам'ятки, відомих археологів, формування археологічних шкіл. Цінним додатком є архівні матеріали 1930 і 1950 років.

С. Теліженко, В. Манько

РІЗНОЧАСОВІ ПАМ'ЯТКИ ПОБЛИЗУ СЕЛА РАТНІВ НА ВОЛИНІ

Дослідження 2015 року

Київ: Гурович В. Г., 2021, 204 с. ISBN 978-617-95060-7-9

Вийшла друком наукова монографія Сергія Теліженка та Валерія Манька. Співавторами додатків виступили Є. Ю. Яніш, О. Д. Козак та Г. Мотузайте-Мотузеви́чуте.

У виданні представлено результати комплексної роботи — археологічних, антропологічних, археозоологічних досліджень і радіовуглецевого аналізу. Дослідження здійснювала Ратнівська археологічна експедиція Інституту археології НАН України, яка виконала роботи не лише на багаточисленному поселенні Ратнів II, розташованому на північній околиці с. Ратнів в урочищі Ріписько (Луцький район Волинської області), а й навколо нього. Видання містить велику кількість ілюстрацій, креслень і фотографій.

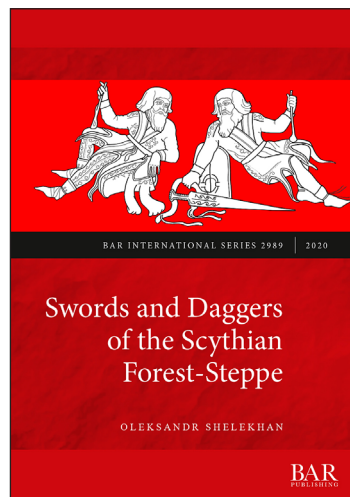

O. Shelekhan

SWORDS AND DAGGERS OF THE SCYTHIAN FOREST-STEPPE

Oxford, 2020. (BAR International Series; 2989). ISBN 978-1-4073-5644-07

У 2020 році у видавництві BAR Publishing вийшла друком монографія Олександра Шелеханя «Swords and Daggers of the Scythian Forest-Steppe» («Мечі та кинджали скіфського лісостепу»). Книга була підготовлена на базі кандидатської дисертації, захищеної у 2016 році під керівництвом Ю. В. Болтрика. Автор розглянув закономірності поширення скіфської клинкової зброї в ареалі осілих племен Східноєвропейського Лісостепу. Він дійшов висновку, що вищі ланки землеробського суспільства складали представники військової аристократії степового походження, тісно інкорпоровані у військово-політичну структуру Скіфії.

С. А. Горбаненко, І. А. Готун, Ю. О. Пуголовок ПОБУТОВА МАГІЯ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН ЗА АРХЕОЛОГІЧНИМИ ДАНИМИ: НАРИСИ

Київ: Наукова думка, 2020, 176 с. (Проект "Наукова книга"). ISBN 978-966-00-1767-2

Видання здійснено за кошти Цільової комплексної програми «Створення та розвиток науково-видавничого комплексу НАН України». Книга вийшла в рамках проекту «Наукова книга». Увазі читача пропонується добірка нарисів з приводу категорії зафіксованих археологічно процесів і явищ, що репрезентують деякі аспекти духовного життя східних слов'ян. До збірки увійшли огляди матеріалів щодо домобудування і «закладної жертви», печі як вітваря (розглянуто два аспекти: жито як підсилювач магії печі та піч як прихисток домовика), першого археологічно зафіксованого дідуха, а також «магічного» посуду. Переважно нарисы засвідчують хліборобський характер діяльності наших предків.

